

2019

**СТАРОЖИТНОСТІ
ЛІВОБЕРЕЖНОГО
ПОДНІПРОВ'Я**

Центр пам'яткознавства Національної Академії наук України
і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури
Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського
Комунальна установа «Центр охорони та досліджень
пам'яток археології» Полтавської обласної ради

СТАРОЖИТНОСТІ ЛІВОБЕРЕЖНОГО ПОДНІПРОВ'Я

2019

Збірник наукових праць

До 80-річчя В. П. Андрієнка

Київ—Полтава
«Дивосвіт»
2019

Друкується за рішенням Ученої Ради Центру пам'яткознавства НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури (протокол № 6 від 5 вересня 2019 р.), планів роботи Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського й Центру охорони та досліджень пам'яток археології Полтавської обласної ради на 2019 р.

Редколегія:

Ковальова І. Ф., доктор історичних наук, професор; **Кулатова І. М.**; **Михайлина Л. П.**, доктор історичних наук, професор; **Мокляк В. О.**, заслужений працівник культури України; **Мурзін В. Ю.**, доктор історичних наук, професор; **Нестуля О. О.**, доктор історичних наук, професор; **Скорий С. А.**, доктор історичних наук, професор; **Супруненко О. Б.**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник (*наук. і відп. редактор*); **Титова О. М.**, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник; **Шановалов Г. І.**, доктор історичних наук, професор; **Шерстюк В. В.**

Рецензенти:

Гаврилюк Н. О., доктор історичних наук;
Моця О. П., член-кореспондент НАН України,
доктор історичних наук, професор.

При передруку та іншому використанні матеріалів збірника посилаання на джерело обов'язкове.

Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2019 = Antiquities of the С 77 Dnieper Left Bank Regions – 2019: збірник наукових праць. До 80-річчя В. П. Андрієнка / Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК; ПКМ імені Василя Кричевського; ЦОДПА; [редкол.: Ковальова І. Ф., Кулатова І. М., Михайлина Л. П. та ін.; наук. і відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Київ; Полтава : Дивосвіт, 2018. – 160 с., VIII кол. вкл.

ISBN 978-617-633-250-3

Вміщено статті та публікації археологів – дослідників старожитностей Дніпровського лісостепового Лівобережжя і науковців музеїв, присвячені 80-річчю від дня народження відомого українського археолога, доцента, кандидата історичних наук Владислава Петровича Андрієнка.

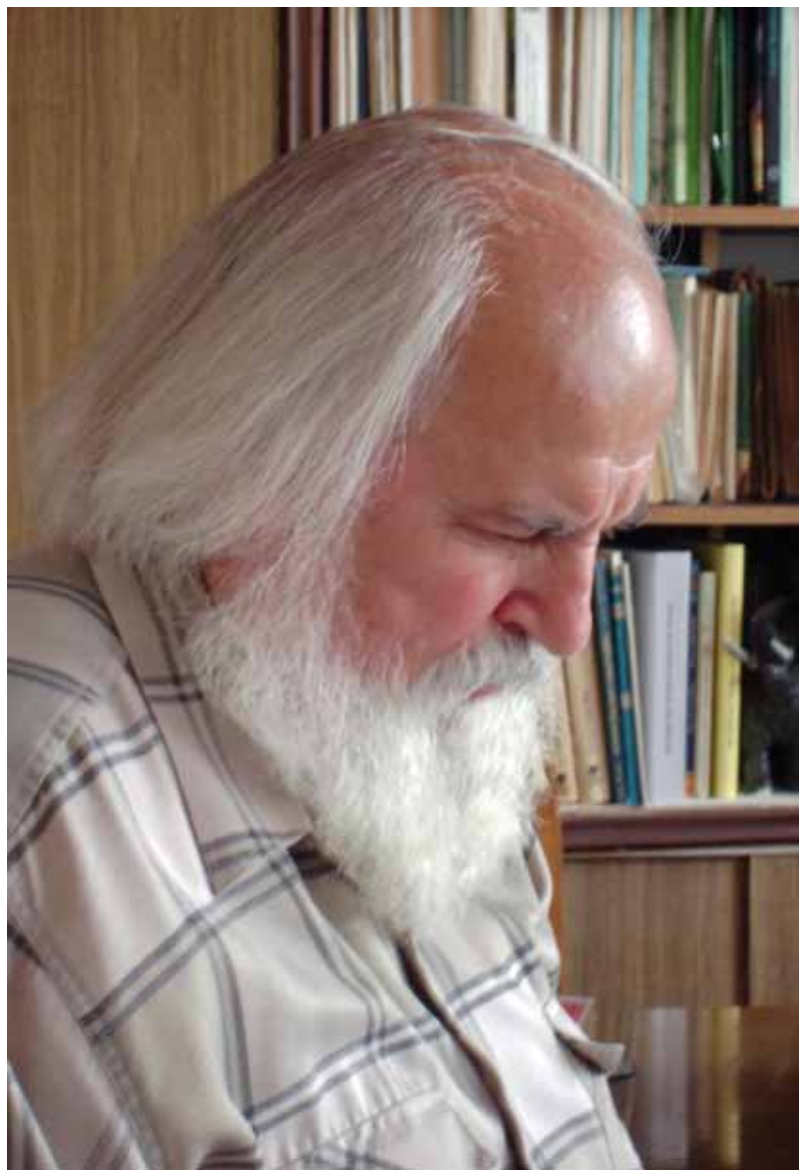
Видання об'єднало дослідження з історії археології, археології бронзового і раннього залізного віку, середньовіччя та козацької епохи, підготовлені за матеріалами XVI міжобласного наукового семінару «Охорона та дослідження пам'яток археології» в м. Полтаві.

Для археологів, істориків, пам'яткоохоронців, співробітників музеїв, краєзнавців, усіх, хто цікавиться найдавнішим минулим Полтавщини і Дніпровського Лівобережжя України.

УДК 903 (477.5)

ISBN 978-617-633-250-3

- © Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2019.
- © Полтавський краєзнавчий музей ім. В. Кричевського, 2019.
- © Центр охорони та досліджень пам'яток археології, 2019.
- © Автори статей, 2019.

Владислав Петрович Андрієнко в Донецькому університеті.
2012 р. *Фото Р. О. Литвиненка.*

ДО 80-РІЧЧЯ ВЛАДИСЛАВА ПЕТРОВИЧА АНДРІЄНКА

Біографічний нарис життєвого і творчого шляху відомого українського археолога Владислава Петровича Андрієнка.

Ключові слова: В. П. Андрієнко, археологія, Харківський університет, Донецький університет.

Цього року відзначив свій поважний ювілей широко знаний український археолог і викладач вищої школи Владислав Петрович Андрієнко.

Народився Владислав Андрієнко 20 березня 1939 року в с. Уплатне Близнюківського району Харківської області в родині директора школи Петра Яковича Андрієнка та фельдшерки Поліни Іванівни Хлівної.

Непростими були дитинство та юнацтво хлопця, які припали на війну і важкі повоєнні роки, що супроводжувалися лихом та важкими втратами. Вони почалися ще до війни, коли був репресований за типовим для тих жахливих років звинуваченням «за участь у контр-революційному куркульському угрупованні та контр-революційну роботу» і розстріляний 1938 року дід (по батькові) Яків Володимирович Андрієнко [14, с. 119]. Під час війни трирічний хлопчик втратив маму, яка загинула навесні 1942 року. А тато, пішовши на фронт, влітку 1942 року потрапив у полон, в якому пробув до кінця війни, за що, подібно десяткам тисяч радянських військовополонених, після звільнення мусив відслужити в армії у 1945–1946 рр.

Ці людські трагедії радянська влада і сталінський режим розцінювали по-своєму. І саме тому 1950 року за вигаданими звинуваченнями батька було заарештовано й вислано на Північ, в Комі АРСР. Відтак дитячі-юнацькі роки Владислава Андрієнка минули здебільшого під опікою бабусі в с. Нова Мечебилівка Лозівського району на Харківщині й тітки в с. Банне (Святогірськ). Тут здебільшого пройшло і шкільне навчання, протягом якого хлопець тамував жагу до знань, успішно опановуючи науки,

На поселенні Шовкова, Харківська обл. 1958 р.
Разом із Б. А. Шрамком, В. К. Міхеєвим, А. О. Моруженко та ін.

багато читаючи, активно долучаючись до справ учнівської громади.

Після закінчення в 1956 році школи-десятирічки і невдалої спроби вступити до Українського бібліотечного інституту в Харкові, Владислав поїхав до батька на Північ, де півтора роки працював робітником будівельної ділянки копальні Кожим комбінату «Інтавугілля» (Комі АРСР) у складі «інтернаціональної» бригади, до якої, крім українців, входили «лісові брати» литовці та бригадир естонець. Найбільше запало до пам'яті довбання кайлом мерзлого ґрунту в тайзі, що могло бути призупинене лише падінням температури до -42°C і нижче.

У червні 1957 року Владислав Андрієнко повернувся до України з метою вступити до Харківського університету, куди його спрямовував у своїх листах ще під час школи батько, Петро Якович: «бери курс на університет». Цього разу вступна кампанія пройшла успішно і Владислав Петрович Андрієнко став студентом історичного факультету Харківського держуніверситету. Відтоді почалося цікаве, змістовне і дуже насичене студентське

Розкоп I на Східному Більському городищі. 1959 р.
Фото В. П. Андрієнка.

життя. Вже на першому курсі навчання Б. А. Шрамко запросив допитливого студента до археологічного гуртка і ... не помилився. Захоплений археологією і невтомний у своїх археологічних пошуках Владислав Андрієнко невдовзі став одним із перших помічників знаного науковця, особливо під час польових досліджень, а Борис Андрійович щиро визнавав перспективного студента, як «знахідку для експедиції».

Кожен польовий сезон у Харківському університеті був цікавим, змістовним і неповторним. А цей перший (1958 р.) запам'ятовувався особливо, зокрема, результативними розвідками на Курщині, Білгородщині й Харківщині. В експедиції під керівництвом Б. А. Шрамка брали участь і студенти-старшокурсники, а згодом знані археологи – Алла Купріянова (згодом Моруженко) та Володимир Міхеєв. Шкода, що тогорічні обставини не дозволили взяти участь у перших розкопках Б. А. Шрамком Західного укріплення Більського городища, котрі дали цікаві матеріали з XI розкопу. До речі, цього ж сезону експедиція Московського університету на чолі з професором Б. М. Граковим також почала

У таборі на Більському городищі. 1960 р.
Разом із Б. А. Шрамком та Б. М. Граковим.

розкопки Західного Більська (XII розкоп), в яких брали участь тодішні студенти (майбутні відомі науковці) Валерій Гуляєв і Анатолій Хазанов [12, с. 379]. Більське городище, але вже Східне, продовжували копати і в наступні польові сезони (1959, 1960). Серед інших пам'яток, В. П. Андрієнко брав активну участь у дослідженнях городищ Донецького і Циркуни (1958, 1959), курганів поблизу с. Велика Гомільша, розкопках відомого Люботинського городища (1961–1964). Також відзначаю самостійні розкопки поселення зрубної культури поблизу Богодухова на Харківщині (1970).

У перебігу навчального процесу й студентської наукової діяльності формувались і наукові вподобання молодого дослідника. В якості наукового керівника від початку виступав Б. А. Шрамко. Випробувавши себе у слов'янській тематиці, В. П. Андрієнко згодом все-таки зосередився на вивченні скіфської релігії, втіливши свої наробітки, підкріплені науковими публікаціями, що почали з'являтися від третього курсу, у дипломну роботу, присвячену курганам скіфської доби. Ще будучи студентом-п'ятикурсником, почав працювати лаборантом на кафедрі археології, історії стародавнього світу і середніх

Музична пауза на Більському городищі. 1960 р.

віків та залишився на цій посаді після завершення в 1962 р. університетського навчання, а від вересня 1964 р. до листопада 1970 р. був завідувачем Археологічного музею Харківського державного університету.

У Харківському університеті було зроблено і перші кроки викладацької діяльності (1965–1970), яка складалася із читання курсу «Основи археології» – для заочників, спецкурсу «Бронзовий вік» – для в'єтнамських студентів і керівництва їхньою археологічною практикою.

У цей же період Владислав Петрович розпочав свої самостійні польові дослідження (у складі експедиції Б. А. Шрамка), керуючи розкопами на Люботині та Східному Більську, зокрема, на ХІХ зольнику Західного Більського городища, що дав яскраві ранні матеріали жаботинського часу (1967). Результативними і цікавими виявилися дослідження групи курганів біля величезного майдану «Скоробір» (1965), до речі, перші після розкопок курганів у цій місцевості В. О. Городцовим. Варто відзначити і проведені В. П. Андрієнком, за запрошенням Д. Я. Телегіна, новобудівні розкопки «кургану-майдану» поблизу с. Мала Перещепина на Полтавщині, що дозволили отримати виразні матеріали бронзового віку (1971).

Біля Полтавського краєзнавчого музею. 1965 р.
З в'єтнамськими студентами і монгольським офіцером-курсантом.

Коли визріло питання про навчання в аспірантурі, зосередились-було на проблемі майданів, нав'язаній спецкурсом, що його читав студентам Б. А. Шрамко, який вважав майдани давніми культовими спорудами. Натомість після величезної польової та кабінетної роботи, проведеної В. П. Андрієнком з виявлення і дослідження майданів, стало зрозумілим, що майдани є не культовими спорудами, а курганами, зруйнованими селітроварями у ранньомодерний час. При цьому вдалося вперше встановити, що геометрично правильні майдани (з т. зв. вусами) є підготовленими, проте не використаними, для селітроваріння об'єктами, а несиметричні, зовні непривабливі та поруйновані – це вже використані, виварені «бурти» [1]. З огляду на те, що для дисертації така тема була неперспективною, науковий керівник запропонував нову, присвячену землеробським культурам лісостепових племен скіфського часу, над якою дисертант працював під час перебування спочатку в заочній, а потім денній (1970–1973 рр.) аспірантурі.

По завершенню аспірантури, поставши перед питанням подальшої перспективи, Владислав Петрович Андрієнко разом із

Транспортний засіб на Більському городищі, Сумська обл. 1970 р.
Розвідка на Куземинське городище.

дружиною, Людмилою Кузьмівною, з якою їх звела доля саме в Харківському університеті, і сином Дмитром переїхали до Донецька (вже тут згодом народилась донька Олена). У Донецьку Владислав Петрович влаштувався на роботу до створеного 1965 року Донецького держуніверситету, що продовжував процес поповнення своїх кадрів, залучаючи викладачів і молодих фахівців з університетів Києва, Дніпропетровська, Одеси, Харкова та інших міст. Харківська історична школа вже була гідно представлена на історичному факультеті Донецького університету, тому поява тут науковця-археолога з Харкова видавалась цілком логічною і природною.

Отже, від травня 1973 р., коли за призначенням Міністерства вищої та середньої спеціальної освіти УРСР В. П. Андрієнко був зарахований асистентом кафедри загальної історії Донецького державного університету, починається донецький період життя і творчості нашого ювіляра. З початку наступного навчального року, від вересня 1973 р., він уже працював на посаді старшого викладача кафедри. До речі, на кафедру загальної історії В. П. Андрієнка приймав на роботу доцент (згодом професор)

На Західному укріпленні Більського городища, Полтавська обл.
1966 р.

М. І. Туривненко, тогочасний декан факультету, також випускник істфаку Харківського університету. А наступного, 1974 року молодий викладач перейшов на роботу до щойно створеної кафедри археології, історії стародавнього світу і середніх віків, яку очолила ще одна представниця «шрамківської» археологічної школи А. О. Моруженко. Вочевидь, ця співпраця вихідців харківської alma mater зумовила те, що від жовтня 1974 р. В. П. Андрієнка було призначено заступником декана історичного факультету, а в період деканської каденції А. О. Моруженко (1975–1980) і після того В. П. Андрієнко був ученим секретарем вченої ради історичного факультету.

У лютому 1975 р. у спецраді рідного Харківського університету В. П. Андрієнко успішно захистив кандидатську дисертацію на тему «Землеробські культу племен Лісостепової Скіфії» [3]. Від 1978 р. працював доцентом кафедри археології, історії стародавнього світу і середніх віків Дон. ДУ, а протягом 1991–1996 рр. – завідував цією кафедрою. Саме Владислав Петрович підтримав мене у скрутній ситуації, перевівши з наукової на викладаць-

ку посаду в 1992 р., коли робота у складі новобудівної археологічної експедиції через втрату замовлень і фінансування зійшла нанівець. За це я завжди був і залишаюсь глибоко вдячним своєму шановному колезі.

У Донецькому університеті В. П. Андрієнко в різні роки викладав курси «Основи археології», «Історії первісного суспільства», «Історії Стародавнього Сходу», «Основи етнографії», а також спецкурси «Історіографія античної історії», «Історія стародавнього мистецтва». Традиційна археологічна практика зазвичай прив'язувалась до розкопок на Полтавщині – спочатку поселення скіфського часу Олефірщина (1974) [2], а потім відомого поселення Пожарна Балка на р. Ворсклі, дослідження якого започаткував ще І. І. Ляпушкін (1949), а Владислав Петрович Андрієнко продовжував вивчати протягом багатьох польових сезонів (1975–1992 рр., із перервами). Крім того, В. П. Андрієнко іноді брав участь у розкопках курганів кафедральною новобудівною експедицією [13], а в 1993 р. керував науковою темою з розкопок курганів поблизу м. Вугледар у Приазов'ї [12].

На жаль, далеко не всі творчі плани з різних причин удалося реалізувати. Чи не найбільша перешкода цьому трапилась наприкінці 1990-х рр. У результаті авантюри тогочасного керівництва факультету й університету, яке захопилось справою впровадження модних, а головне прибуткових, спеціальностей і намагалось реалізувати її без небажаних побічних наслідків, було ліквідовано класичну університетську кафедру археології, стародавньої та середньовічної історії, а її викладачами заповнено загрозові для існування проректорської кафедри-матки кадрові втрати, що виникали в результаті переходу понад половини її викладацького складу на новостворену фінансово-перспективну кафедру міжнародних відносин. Відтак протягом наступних 1999-2012 рр., аж до виходу на пенсію, В. П. Андрієнко пропрацював доцентом кафедри всесвітньої історії, завідувач якої, добре засвоївши командно-адміністративні методи у своєму партійно-номенклатурному минулому, на початку забороняв навіть вживати на кафедрі слово «археологія». Об'єктивні умови також були несприятливими для наукової роботи: розвал кафедри археології потягнув за собою ліквідацію її структурних підрозділів, втрати чи скорочення приміщень, занепаду науково-дослідної інфраструктури – одного з двох музеїв, археологічних лабораторій, фондів, потужної лабораторної та експедиційної матеріальної бази й

Кафедра археології та історії стародавнього світу Харківського державного університету ім. О. М. Горького. 1969 р.

Зліва направо *сидять*: старший лаборант В. О. Устинова; професор, доктор історичних наук К. Е. Гриневич; професор, доктор історичних наук Б. А. Шрамко; старший викладач В. С. Шиловцева; *стоять*: кандидат історичних наук В. К. Міхеєв; старший лаборант В. З. Фраткін; завідувач Археологічного музею В. П. Андрієнко; доцент, кандидат історичних наук В. І. Кадеєв.

обладнання, нагромаджених протягом попередніх десятиріч зусиллями кількох поколінь викладачів і студентів. Фінальним акордом у цій справі стало звільнення археологічної лабораторії від археологічних колекцій під благовидним приводом зробити там ремонт з подальшою заборонаю деканом (до речі, також із чималим компартійним бекграундом) повертати «це сміття» назад для роботи.

За таких обставин розпороченим по факультету археологам залишалось задовольнятися лише подальшим опрацюванням своїх архівів та літератури. І за цей період, як на мене, Владиславу Петровичу багато чого вдалося зробити. Взагалі протягом останніх десятиріч він мало публікувався, керуючись перфекціоніським принципом писати лише те, що є абсолютно доведеним і в чому немає жодних сумнівів; а, оскільки впевненим можна бути лише за умов всебічного і системного розуміння історичних процесів у цілому та в усіх окремих елементах цієї мозаїки, дослід-

На засіданні кафедри археології та історії стародавнього світу
Харківського державного університету. 1970 р.

ник продовжував багато, глибоко і наполегливо працювати. Причому не лише з археологічними джерелами. Зокрема, чимало зусиль було докладено до історико-лінгвістичних студій, які не лише дозволили науковцеві виявити раніше невідомі зв'язки, а й суттєво посилити систему аргументації основних положень. Первинне дослідницьке завдання, пов'язане із вивченням хронології поселення Пожарна Балка, поступово набуло масштабності й переросло у дослідження проблем хронології раннього залізного віку Євразії, через що довелося занурюватися не лише у проблематику величезного скіфського світу, а й у хронологію Ассирії, Урарту, Фрігії, Греції тощо. Паралельно із цим основним напрямом Владислав Петрович, така вже його натура, не полишав кілька інших своїх інтересів, зокрема, давнє мистецтво, культу, знакові та писемні системи, структурно-семіотичний аналіз артефактів, в рамках яких свого часу опублікував низку цікавих і, попри стислий обсяг, важливих праць [4–10].

Вже протягом п'яти років, перебуваючи у вимушеній через війну евакуації, відірваний від власної наукової бібліотеки й архіву, Владислав Петрович продовжує самовіддано працювати. Саме останнім часом я вперше почув непригаманне для поперед-

ніх років твердження, що нарешті він майже у всьому розібрався і перевірів свої висновки в різних системах координат, а тому нарешті готовий приступати до написання узагальнюючої праці, присвяченої синхронізації та хронології пам'яток початку раннього залізного віку Євразії. З огляду на цей оптимістичний висновок буде доречним побажати нашому шановному ювілярові насамперед здоров'я, енергії, наснаги в реалізації всіх творчих і життєвих планів. Тож, многая літа!

Джерела та література

1. **Андрієнко В. П.** Майдани і майдановидні споруди України / В. П. Андрієнко // Вісник Харківського університету. – Харків, 1971. – № 62. – Серія: Історія. – Вип. 5. – С. 65–76.
2. **Андрієнко В. П.** Раскопки поселения у с. Олефирщина / В. П. Андрієнко // АО 1974 года: ежегодн. – М.: Наука, 1975. – С. 248.
3. **Андрієнко В. П.** Земледельческие культы племен Лесостепной Скифии (VII–V вв. до н. э.): автореф. дисс. на соискание ученой степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 «Археология» / Харьк. ун-т. – Харьков, 1975. – 18 с.
4. **Андрієнко В. П.** О семантике орнамента сосуда из Владимировки / В. П. Андрієнко // Проблемы эпохи бронзы Юга Восточной Европы: тез. докл. конференции. – Донецк, 1979. – С. 70.
5. **Андрієнко В. П.** Круг и крест в орнаменте племен лесостепной Скифии / В. П. Андрієнко // Археологические исследования на Украине в 1978–1979 гг.: тез. докл. XVIII конференции ИА АН УССР. – Днепропетровск, 1980. – С. 84.
6. **Андрієнко В. П.** О «священном» треугольнике в скифском искусстве / В. П. Андрієнко // Скифо-сибирский мир. Искусство и идеология: тез. докладов 2-й археологической конференции. – Кемерово, 1984. – С. 25–26.
7. **Андрієнко В. П.** К вопросу о структурном анализе древних вещей / В. П. Андрієнко // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе: тез. докл. областного научно-практического семинара. – Донецк, 1986. – С. 10–12.
8. **Андрієнко В. П.** Об изображениях «мальтийского креста» в Лесостепной Скифии (хронология и семантика) / В. П. Андрієнко // Тез. докл. вузовской конференции. – Донецк, 1995. – С. 11–12.
9. **Андрієнко В. П.** Про архаїчні зображення лотоса в Лісостеповій Скіфії / В. П. Андрієнко // Історія релігії в Україні: тез. повідомл. Міжнародного V круглого столу. – Київ; Львів, 1995. – С. 35–38.
10. **Андрієнко В. П.** О находках изображений рогатых птиц на поселениях Ворсклы (хронология и семантика) / В. П. Андрієнко // Проблемы истории и археологии Украины: тез. докл. науч. конференции. – Харьков, 1999. – С. 22–23.

11. **Андрієнко В. П.** Згадуючи вчителя / В. П. Андрієнко // Старожитності 2012: Харківський історико-археологічний щорічник. – Харків, 2016. – Т. 11. – С. 376–379.
12. **Андрієнко В. П.** Раскопки кургана близ г. Угледар / В. П. Андриенко, Р. А. Литвиненко // АДУ 1993 року: зб. наук. пр. – К., 1997. – С. 6–7.
13. **Моруженко А. А.** Исследования на юге Донецкой области / [А. А. Моруженко, А. И. Привалов, В. П. Андриенко, Т. А. Шаповалов, В. А. Косиков, Т. П. Лыфарь, О. Я. Привалова, Л. Г. Шепко, Т. М. Потёмкина, В. К. Гриб] // АО 1978 года: ежегодн. – М.: Наука, 1979. – С. 375.
14. Реабілітовані історією. Харківська область: Книга третя. – Ч. 1 / КЗ «Редакційно-видавнича група Харківського тому серії «Реабілітовані історією». – Київ; Харків: Оригінал, 2015. – 672 с. : іл.

Р. О. Литвиненко

До 80-річчя Владислава Петровича Андрієнка

Наводиться біографічний нарис життєвого і творчого шляху відомого українського археолога Владислава Петровича Андрієнка.

Ключові слова: В. П. Андрієнко, археологія, Харківський університет, Донецький університет.

R. O. Lytvynenko

To the 80th Anniversary of Vladyslav Petrovych Andriienko

Short biographic information about life and work of famous Ukrainian archaeologist Vladyslav Petrovych Andriienko is given.

Keywords: V. P. Andriienko, archaeology, Kharkiv University, Donetsk Uneversity.

ДОСЛІДЖЕННЯ В. П. АНДРІЄНКА НА БІЛЬСЬКОМУ ГОРОДИЩІ*

Про польові археологічні дослідження, проведені В. П. Андрієнком на Більському городищі у складі експедиції Харківського університету і самостійно. У результаті розвідок ученим відкрито 20 раніше невідомих поселень, курганний могильник, оглянуті оборонні споруди городища, насипи майданів Великого Скоробору та Розритої Могили. Під керівництвом Б. А. Шрамка проведені дослідження курганів в ур. Скоробір (1965 р.) та розкопки зольника № 19 на Західному укріпленні Більського городища (1967 р.).

Ключові слова: В. П. Андрієнко, Більське городище, епоха бронзи, скіфський час, черняхівська культура, розвідки, розкопки, Лазьківські Ставки 1, Скоробір, Рубіжне, Західне укріплення, Мамрої, Саранчівка.

У цій роботі, присвяченій ювілею Владислава Петровича Андрієнка – науковця, який багато років вивчає скіфські старожитності, широко відомого як старанного дослідника поселення початку раннього залізного віку Пожарна Балка на Полтавщині, хочемо нагадати основні моменти, пов'язані з його діяльністю на Більському городищі.

Уперше, а це був 1959 рік, ще будучи студентом історичного факультету Харківського університету, Владислав Петрович почав працювати на Більському городищі у складі Скіфослов'янської археологічної експедиції (Шрамко Б. 1960, с. 1) під керівництвом Б. А. Шрамка. У тому році табір експедиції розміщувався поза межами Східного укріплення, поблизу ґрунтової дороги, що вела з села Більськ до річки Ворскли. У своїх спогадах В. П. Андрієнко описав враження про перший рік роботи на городищі. Саме тоді були розпочаті розкопки на Східному укріпленні, що продовжились і в наступному, 1960 році. Владислав Петрович згадав про цікаву зустріч зі старожилом села, якого вразили знахідки археологів. Більшанин був упевнений, що на цьому місці ніхто раніше не проживав (Андрієнко 2012, с. 379).

* Рис. 5 див. на кол. вкл. II.

Під час розкопок Люботинського городища у басейні Сіверського Дінця (1961–1964 рр.) В. П. Андрієнко вже керував роботами на окремих розкопках та отримав цінний досвід у веденні археологічних досліджень. Крім того, у 1964 році він став завідувачем Археологічного музею Харківського державного університету, розпочав викладацьку діяльність та продовжував вести польові дослідження. Так, у 1964 році (разом із Б. А. Шрамком) ним було проведено розвідки за маршрутом: с. Більськ – ур. Скоробір – хут. Веселий – ур. Осняги – с. Лазьки – с-ще Опішне (Шрамко 1965, с. 34–35). Під час робіт були оглянуті майдан Великий Скоробір та кургани в його окрузі, а також Західне укріплення. На території останнього відзначено встановлення бурової свердловини. Також дослідниками були зафіксовані факти руйнації курганів. В урочищі Поле 5-ї бригади виявлено залишки поховання доби бронзи: людські кістки зі слідами червоної фарби (вохри) та підвіску з перламутрової черепашки. Біля лісозахисної смуги, у межах Великого городища, відзначено курган висотою 4 м (курганний могильник «А») (Шрамко Б. 1965, с. 36).

Окрім того, під час розвідок були відкриті два поселення скіфської епохи. Одне з них розташоване між Скоробором і Більським ярмом, що веде до річки Суха Грунь (Шрамко Б. 1965, с. 35). На жаль, точно це поселення ідентифікувати у наш час неможливо. З великою долею вірогідності його можна співвіднести з нещодавно обстеженим поселенням *Скоробір 1* (рис. 1: 1) (Задніков, Шрамко 2017, с. 251–253, рис. 6; Шапорда 2017, с. 220, рис. 1: 25), або Драни I за В. В. Шерстюком (Шерстюк 2017, с. 301–302, рис. 1: 5). Друге селище розміщувалося біля валу Великого Більського городища, напроти Лазьківського заболоченого ставка (Шрамко Б. 1965, с. 35)*. Нині поселення має назву *Лазьківські Ставки 1* (рис. 1: 2). Останніми обстеженнями уточнені його розміри, знято план (Шапорда 2017, с. 218, рис. 1: 22). На селищі у 2017–2018 рр. проведені розкопки під керівництвом І. Б. Шрамко (Шрамко І., Задніков 2018, с. 95–125).

З 1965 року дослідник уже виконував обов'язки начальника розкопів у складі експедиції Харківського університету (Шрамко Б. 1966, с. 1). На чолі окремого загону Владислав Петрович,

* Імовірно, в 1995 р. саме тут П. Я. Гавриш проводив розвідки і також відзначав наявність двох поселень: Лазьки 1 та Лазьки 2 (Гавриш 1996, с. 37).

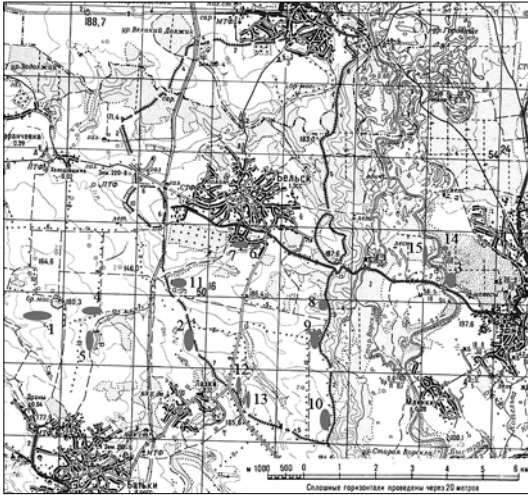

Рис. 1. Поселення, відкриті В. П. Андрієнком в ході розвідок на Більському городищі.

- 1 – Скоробір 1;
- 2 – Лазьківські Ставки 1;
- 3 – Рубіжне (Котельва 1);
- 4 – Мамрої 1; 5 – Мамрої 2;
- 6 – Більськ IV;
- 7 – Більськ V;
- 8 – Більськ 7; 9 – Більськ 8;
- 10 – Більськ 9;
- 11 – Більськ 10;
- 12 – Більськ 11 (Лазьки I);
- 13 – Більськ 12;
- 14 – Котельва 2;
- 15 – Котельва 3.

разом зі студентами історичного факультету, серед яких були в'єтнамці Хоанг Ван Хоан, Чинь Минь Хієн та Пуєн Ба Туєн, проводив археологічні дослідження курганного *могильника Скоробір*. Під час цих робіт було розкопано 9 курганів. Серед знахідок, що трапилися археологам: північно-іонійське блюдо (курган № 1), велика чорнолискована корчага (№ 8), тазова кістка із застряглим в ній кінцем залізного дротика (№ 7). Доволі цікавим виявився непограбований курган № 2 (рис. 2). У ньому виявлене поховання жінки. Поряд із кістяком знайдено бронзове дзеркало із зображенням пантери на завершених руків'я. Під насипом виявлено зольник із залишками зерен полби, ячменю, вівса, ржі, бобових і бур'янів. Також під час досліджень одного з курганів знайдені залишки скелетів двох чоловіків. Це – радянські воїни доби Другої світової війни. Поруч із ними лежали ракетниця, металева ложка і залишки газет. Невдовзі ракетниця була передана до Музею історії Харківського університету*.

Можна відмітити, що саме в 1965 році, на Східному укріпленні Більського городища, на ділянці розкопу, дослідженнями якої керував В. П. Андрієнко, було відкрито господарську яму, у заповненні якої виявлено залишки відомої глиняної ливарної форми із зображенням оленя. На думку Б. А. Шрамка, це – при-

* Вірогідно, саме вона експонується у вітрині сучасного університетського Музею.

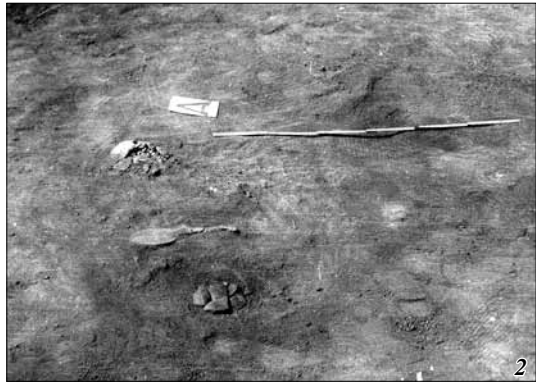

Рис. 2. Дослідження
могильника
Скоробір
(курган № 2/1965 р.).
1 – загальний вигляд
робіт; 2 – біметалеве
дзеркало в жіночому
похованні
(за Шрамком Б. А.,
1966, табл. XXV, 2–3).

краса щита (Шрамко Б. 1976, с. 195–197), але Ю. Б. Полідович вважає цей предмет формою для відливання обкладинки до гориту (Полідович 2017, с. 101).

З-поміж важливих відкриттів Владислава Петровича у ході розвідок в окрузі Більського городища (Шрамко Б. 1966, с. 35; Андриєнко 1969) було багаточарове поселення в урочищі *Рубіжне* (рис. 1: 3; 3) з нашаруваннями катакомбної, зрубної, бабинської та бондарихинської культур (Андриєнко 1969, с. 4–5). Пізніше, в 1971 році В. П. Анрієнко дав йому назву – Котельва I* (Андриєнко 1971а, с. 20). За останні роки пам'ятка досить часто обстежувалася різними дослідниками. У 2000 році тут навіть були проведені невеликі науково-рятивні розкопки (детальна

* За В. В. Шерстюком, яким узагальнені відомості про пам'ятки археології Котельвської селищної ради, це поселення також має назву Котельва I (Шерстюк 2016, с. 239).

Рис. 3. Загальний вигляд поселення Рубіжне (Котельва-1) в 1971 р. (за Андриєнком В. П., 1971а, рис. 14: 2).

історія досліджень цього поселення наведена у статті І. М. Кулакової та О. Б. Супруненка (2018, с. 19–20).

В. П. Андриєнком у 1965 р. виявлені поселення в урочищі Мамрої (або Шамраї, як уважав сам дослідник). Перше (*Мамрої 1*) (рис. 1: 4) розташоване неподалік від майдану Великий Скоробір, на пологому схилі плато, та обмежене з півдня Воляківським ярмом, що примикає до русла р. Суха Грунь. На селищі зафіксовано 13 зольників, а також зібрані матеріали зрубної і черняхівської культур (Андриєнко 1969, с. 7–9). Нині – це поселення отримало у звітній науковій документації кілька назв: Круглик за П. Я. Гавришем (Гавриш 2003, с. 33–36), Мамрої I за О. М. Шапордою (Шапорда, Корост, Овчаренко, Штанько 2018, с. 156; 2018а, с. 163) або Більськ I-II/2015 (Батьки I/2003) за В. В. Шерстюком (Шерстюк 2017, с. 299).

Друге селище, що належить до старожитностей черняхівської культури (*Мамрої 2*) (рис. 1: 5) (Андриєнко 1969, с. 10), розташоване по інший бік яру та іменується Батьки за Р. М. Рейдою (Рейда 2001, с. 109) або Батьки I/2015 за В. В. Шерстюком (2017, с. 293–295). У 1982 році Є. М. Петренком на пам'ятці були проведені невеличкі розкопки (Петренко 1983, с. 13–18; Шапорда, Корост, Штанько, Овчаренко 2018а, с. 165). В 2001 р. О. Б. Супруненком тут зібрана колекція підйомних матеріалів (Рейда 2001). А в 2003 та 2015 рр. поселення оглядалося В. В. Шерстюком (Шерстюк 2017, с. 293–295).

Важливим напрямком наукового вивчення Більського городища стало обстеження його оборонної лінії, що мало на меті складання повного і точного плану всіх укріплень фортеці*. У

* Ця робота проводилася за участю А. О. Моруженко та В. К. Міхеєва.

деяких місцях за участі В. П. Андрієнка здійснені зачистки й зняті профілі валу і рову (Шрамко Б. 1967, с. 1, 29).

Окремо слід відзначити розкопки науковця на Західному укріпленні. У 1967 році Владислав Петрович керував окремим дослідницьким загоном експедиції Харківського університету (керівник Б. А. Шрамко), що виконав рятівні розкопки на зольнику № 19, розташованому біля бурової свердловини № 102 (встановлена у 1964 році) (Шрамко 1968, с. 1, 21–22). Загін В. П. Андрієнка отаборився на території сільської садиби, найближчої до Західного укріплення. Під час цих робіт розкрито 156 м² зольного насипу (його крайній північний сектор). Археологами знайдено жертвоприношення тварин, в одному місці зафіксовано численні залишки глиняної обмазки з відбитками прутів. У наступному році роботи на зольнику № 19 вже особисто проводив Б. А. Шрамко (Шрамко Б. 1969, с. 1).

Крім того, В. П. Андрієнко із групою студентів здійснив археологічні розвідки на Більському городищі та в його околиці (Шрамко Б. 1969а, с. 20). Було обстежено вісім пунктів (сім поселень, з них шість нововиявлених та один курганний могильник). Серед останніх відзначимо поселення в урочищі Холодівщина.

Перше – *Більськ IV*, розташоване на південній околиці села, поблизу дороги, що веде на Опішне (рис. 1: 6) (Шрамко Б. 1969а, с. 20; 1975, с. 97). У 2017 році на пам'ятці (поселення Холодівський Яр (пункт V)) за О. М. Шапордою (2017) або Холодівський Яр (поселення 2) за С. А. Скорим (2017)* співробітниками Історико-культурного заповідника «Більськ» зібрано підйомні матеріали скіфського часу (Шапорда 2017, с. 190; Скорий 2017, с. 165–166).

Друге – *Більськ V* (рис. 1: 7) (Холодівський Яр, пункт III) за О. Б. Супрунечком, І. М. Кулатовою та С. П. Степановичем (1995) або Холодівський Яр (поселення 2) за С. А. Скорим (2017), Холодівський Яр (пункт IV) за О. М. Шапордою (2017), або Холодівський Яр-4 (Більськ V) за С. А. Задніковим та І. Б. Шрамко (2017). Розташоване воно на іншому боці тієї ж балки, на присадибних ділянках селян А. Ф. Івахна й Г. А. Небаби (Шрамко Б. 1975,

* За інформацією О. М. Шапорди – в статті С. А. Скорого (Скорий 2017, с. 166) помилково подана інформація про те, що на поселенні проводилося шурфування. Насправді, ці шурфи були закладені на сусідньому поселенні Більськ V (Холодівський Яр, пункт III – за О. Б. Супрунечком, І. М. Кулатовою та С. П. Степановичем (1995) або (Холодівський Яр, поселення 2 – за С. А. Скорим (2017), Холодівський Яр, пункт IV – за О. М. Шапордою (2017).

с. 97). На поселенні знайдена кераміка скіфського часу і бронзового віку. Останню можна віднести до кола старожитностей богуславсько-білозерської культури (Ромашко 2013, с. 271). У 1994 році поселення оглядалося полтавськими науковцями (Супруненко, Кулатова, Степанович 1995, с. 14, рис. 22; Кулатова 1996, с. 128), 2016 року І. Б. Шрамко та С. А. Задніковим у різних його частинах закладено два шурфи з метою з'ясування потужності культурних нашарувань, в яких виявлено кераміку скіфського часу (Задніков, Шрамко 2017, с. 245–247, рис. 1–5). У тому ж році в західній частині поселення співробітниками заповідника «Більськ» закладено третій шурф, знахідки з якого також належали скіфському періоду (Шапорда 2017, с. 189–190).

Інші розвідки під керівництвом В. П. Андрієнка переслідували охоронну мету обстежень. Біля сіл Довжик і Саранчівка було оглянуте поселення із зольниками, виявлене ще В. А. Городцовим 1906 року (Городцов 1911, с. 144–146, рис. 110). Під час обстежень зафіксовано більше 10 зольників (Шрамко 1969а, с. 21), на яких у 1983 році Ю. М. Бойком зібрані підйомні матеріали (Бойко 1984, с. 3–4), а в 1984 році проведене шурфування. Результати робіт показали, що культурний шар задовільно зберігся і таким чином поселення має перспективи на дослідження (Бойко 1985, с. 11). Невдовзі П. Я. Гавриш, після попереднього обстеження пам'ятки (Гавриш 1987, с. 22), у 1995 році провів розкопки (185 м²) на зольнику А цього селища, де виявив житло, два господарських і три побутових приміщення, матеріали з яких відніс до VIII–VI ст. до н. е. (Гавриш 1996, с. 4–35; 2016).

Наступні поселення, виявлені В. П. Андрієнком, також знаходилися біля с. Саранчівка. Зокрема, це – селище *Саранчівка I* (з відкладеннями черняхівської культури), що розташоване нагородах Н. А. Косенка, Н. П. Горпинич та Г. Ф. Качаєнка.

Поселення доби бронзи *Саранчівка II* розміщене на похилому плато, що спускається до правого берега с. Суха Грунь, приблизно за 0,8 км на північний захід від с. Саранчівки.

Поселення доби бронзи *Саранчівка III* виявлене у заплаві р. Суха Грунь, біля мосту, за 0,3 км на захід від цього ж села.

Поселення черняхівської культури *Саранчівка IV* зафіксоване на садибах колгоспників А. Г. Косенка, П. С. Кулика і М. Н. Конюшенка.

Неподалік локалізований *курганний могильник* – за 0,15 км на північний захід від селища *Саранчівка IV*. У складі цього некропо-

лю відзначено близько 10 насипів, найвищий із них – заввишки близько 1 м (Шрамко 1969а, с. 22).

У 1971 році В. П. Андрієнко (у статусі аспіранта) востаннє брав участь і проводив самостійні розвідки на Більському городищі та в його окрузі (рис. 3). У цьому польовому сезоні молодий учений виявив шість нових поселень, оглянув майдани *Великий Скоробір* і *Розрита Могила*. На його думку, нагромадження великих і малих валів на цих об'єктах було результатом діяльності селітроварників XVII ст. та свідчило про те, що майдани з'явилися в результаті руйнування насипів та основи скіфських курганів (Андрієнко 1971а, с. 18). Того ж року Владислав Петрович оглянув ранньослов'янський курганний могильник у селі Глинське (Андрієнко 1971а, с. 19).

Хоча, на нашу думку, на особливу увагу все ж заслуговують результати розвідок 1971 року на території Великого укріплення, коли науковцем була відкрита ціла низка поселень скіфської доби.

Поселення *Великий Більськ–7*. За даними В. П. Андрієнка воно знаходилося за 2 км на південь від Східного укріплення, біля ділянки валу Великого укріплення, що тягнеться до села Глинське (рис. 1: 8). З північного боку від поселення розташований ліс (ур. Круглик). Поруч із селищем, але із зовнішнього боку валу, містилася садиба одного з хуторян (т. зв. Слипенькові глинища). З південного боку пам'ятка обмежена неглибокою балкою (Андрієнко 1971а, с. 15). Із великою долею ймовірності поселення Більськ 7 можна співвіднести з описаними в літературі поселеннями Більськ–8 (за В. В. Приймаком) (Приймак, Овчаренко, Цьомкало, Шапорда, Штанько 2015, с. 101–102) чи Більськ–11 (за С. А. Задніковим) (Задніков, Приймак, Гопкало, 2016, с. 140–145). Однак, шурфуванням у 2014–2015 роках поки що не виявлено будь-яких культурних нашарувань у цьому місці. Тільки один уламок стінки ліпного горщика скіфського часу знайдено в ході огляду території (Приймак, Овчаренко, Цьомкало, Шапорда, Штанько 2015, с. 101). Таким чином, для з'ясування остаточної наявності на цьому місці поселення треба провести додаткові і детальніші обстеження та шурфування.

Поселення скіфського часу *Великий Більськ–8* зафіксоване В. П. Андрієнком по іншій бік балки, також поряд із валом (рис. 1: 9). Окрім ліпної кераміки, тут знайдено уламки античних амфор (Андрієнко 1971а, с. 16). Селище співвідноситься з відо-

мим поселенням в урочищі Безодня (Шапорда, Корост 2017, с. 124; Скорый 2017, с. 171)*. У 1994 р. воно обстежувалось С. П. Степановичем та І. М. Кулатовою (Супруненко, Кулатова, Степанович 1995, с. 8; Кулатова 1996, с. 125, Степанович 1995, с. 88). У 2015 р. на поселенні проведене шурфування О. Д. Могиловим і К. І. Панченком (Могилов, Панченко 2016, с. 171, 177).

Поселення *Великий Більськ–9*, за даними В. П. Андрієнка, містилося поблизу крутого вигину валу Великого Більського городища, що повертає на захід, перед с. Глинськ, в урочищі Аркадівщина, поряд з ур. Окаришене (рис. 1: 10). Тут простежувалися слабкі сліди проживання населення епохи бронзи (Андрієнко 1971а, с. 16). Швидше за все, це поселення співвідноситься з відомим селищем в урочищі Кутул (Скорый 2017, с. 169; Шапорда, Корост, 2017, с. 127), що згадується у науковій звітності як поселення Безодня, пункт III за О. Б. Супруненко (Супруненко, Кулатова, Степанович 1994)**. У 1974 р. територія пам'ятки оглядалась Б. А. Шрамком, який зафіксував тут зольник скіфського часу (Шрамко 1975а, с. 13), а 1994 року воно обстежувалося експедицією О. Б. Супруненка (Супруненко, Кулатова, Степанович 1994, с. 9–10). У 2016 р. на поверхні поселення співробітниками ІКЗ «Більськ» зібрано підйомні матеріали доби раннього залізного віку (Шапорда 2017, с. 224), а в 2017 р. закладено два шурфи, де виявлено матеріали VI–V ст. до н. е. (Шапорда, Корост, Овчаренко, Штанько 2018, с. 162–166).

Поселення скіфського часу *Великий Більськ–10*, за даними В. П. Андрієнка, розташоване на південь від зольників в урочищі Царина Могила, поряд із валом Великого укріплення (рис. 1: 11) (Андрієнко 1971а, с. 16). Нині його можна співвіднести із селищем в урочищі Холодівський Яр–1 (Холодівський Яр, пункт 13 за С. А. Скорим (2017) або Опішнянський Яр, пункт 1 за О. Б. Супруненко (Супруненко, Кулатова, Степанович 1994, с. 12). У 2007 році співробітниками заповідника «Більськ» на пам'ятці було

* На думку деяких дослідників – це одне з двох поселень, які оглядав О. К. Тахтаї 1927 року (Шапорда, Корост 2017, с. 124–130). Хоча у публікації О. К. Тахтаї написано, що він збирав матеріали на: «2 Більських, 2 Опішнянських городищах», ймовірно, малося на увазі під «Більськими... городищами» – Західним і Східним укріпленнями (Тахтаї 1928, с. 286). Зауважимо (ред.), в т. ч. між Глинським городищем та Більськими укріпленнями.

** На думку деяких дослідників, це інше поселення (перше – Безодня, див. вище), яке оглядав О. К. Тахтаї у 1927 році (Шапорда, Корост 2017, с. 124–130). Щодо помилковості цього твердження ми вже вказали у посиланні 6.

Рис. 4. Учасники археологічної розвідки в окрузі Більського городища із мешканцем села Глинське, 1971 р. (за Андриенком В. П., 1971а, рис. 9: 12).

Крайня третя зліва – Зоя Харитонівна Попандопуло, у центрі – житель с. Глинське Рокита, крайній справа – Вячеслав Юрійович Мурзін.

закладено шурф, в якому виявлені матеріали VI–V ст. до н. е. (Шапорда, Корост, Овчаренко, Штанько 2018, с. 154).

Багатошарове (скіфський час, черняхівська культура) поселення *Великий Більськ–II (Лазьки I)* було відкрите мешканцем села Глинське (рис. 4) і, за В. П. Андриенком, розташовувалося в урочищі Три тополі, за 1,5 км на схід від Лазьків, поблизу валу (рис. 1: 12). З півночі і сходу воно обмежувалося яром, по дну якого протікав струмок (Андриенко 1971а, с. 16–17). Співвідноситься з поселенням в урочищі Сухе Озеро–1 (Скорый 2017, с. 168, № 17; Шапорда 2017, с. 226, рис. 1: 32; Шапорда, Корост, Штанько, Овчаренко 2018а, с. 160–161)*. У 2016 році оглядалося співробітниками ІКЗ «Більськ» (Шапорда 2017, с. 226), а в 2017-му його було прошурфовано (Шапорда, Корост, Овчаренко, Штанько 2018, с. 160–161; 2018а, с. 160–161).

Селище *Великий Більськ–12* черняхівської культури, за даними В. П. Андриєнка, знаходиться з протилежного боку яру (рис. 1: 13) (Андриенко 1971а, с. 17). Його співвіднесено з поселенням в урочищі Сухе Озеро II, на якому співробітники ІКЗ «Більськ» заклали три шурфи. Підтверджена його приналежність черняхівській культурі (Шапорда 2017, с. 227, рис. 1, 33; Шапорда, Корост, Овчаренко, Штанько 2018, с. 161–162, рис. 1: 16; 2018а, с. 161)**.

* Можливо, це одне з двох черняхівських селищ, що у Р. М. Рейди мають назву «Лазьки» (Рейда, 2001, с. 108).

** Можливо, це сусіднє черняхівське поселення, за Р. М. Рейдою (Рейда, 2001, с. 108).

Поселення *Великий Більськ–13*, за даними В. П. Андрієнка, знаходиться на південній околиці села Більськ (урочище Холодівщина) (Андрієнко 1971а, с. 17). Нині його місцезнаходження важко локалізувати у зв'язку із відсутністю більш детальної інформації.

Нововідкрите поселення *Котельва–2* бондарихинської культури виявлене за 1,5 км від дерев'яного мосту, на лівому березі р. Ворскли, поряд із Котелевським пляжем (рис. 1: 14) (Андрієнко 1971а, с. 20). Очевидно, нині його можна локалізувати на місцевості, де в Котельві щорічно проводяться туристичні зльоти учнів шкіл району. На протилежному березі Ворскли, за 0,3 км нижче за течією річки, дослідником згадується й поселення доби бронзи *Котельва–3* (Андрієнко 1971а, с. 20). Проте дані про наявність решток поселення в урочищі Зарубіжжя поки що не отримали речових підтверджень.

Практично всі поселення, виявлені дослідником, нині локалізовано, на їх території зібрані підйомні матеріали. На пам'ятки укладено плани, проведено їх шурфування. Але деякі поселення та селища, відкриті В. П. Андрієнком, і досі залишаються остаточно не локалізованими. Про збереження окремих із них наразі не можна стверджувати остаточно.

Після 1971 року В. П. Андрієнко вже не брав участь у розкопках, але кілька разів відвідував Більське городище (1977, 1981, 2003, 2014 рр.). Він постійно цікавиться результатами робіт у Більську, новітніми відкриттями науковців. У 2017 році разом із дружиною вчений відвідав Музей археології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, оглянув нову експозицію, одна з вітрин якої присвячена Більському городищу, а також ознайомився зі знахідками, представленими на виставці за результатами досліджень польового сезону 2016 року (рис. 5).

Отже, Владислав Петрович Андрієнко є відомим дослідником Більського археологічного комплексу, який за десятирічний період участі у роботі археологічної експедиції Харківського університету зробив чимало важливих відкриттів. Ретельні обстеження пам'ятки цим ученим дозволили отримати загальну картину розташування поселень навкруги городища та в його межах. Під час його археологічних розвідок було відкрито 20 нових поселень, курганний могильник, оглянуто оборонні споруди городища, насипи Великого Скоробору і Розритої Могили. Сучасні археологічні розкопки і розвідки підтверджують вірність

багатьох висновків дослідника. Крім того, науковець керував археологічними роботами на окремих ділянках Східного укріплення, а також під керівництвом Б. А. Шрамка дослідив дев'ять курганів в урочищі Скоробір (1965 р.), на чолі окремого загону експедиції керував дослідженнями зольника № 19 на Західному укріпленні (1967 р.). Матеріали вказаних розкопок і розвідок були передані до Музею археології Харківського університету, завідувачем якого кілька років саме й був Владислав Петрович Андрієнко.

Література

Андрієнко, В. П. 1969. *Отчет о разведках в Харьковской и Полтавской областях в 1965 г.* Харьков. Науковий архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна, фонд 1, опис 8, справа 1а.

Андрієнко, В. П. 1971. *Отчет о раскопках и разведках на территории Харьковской и Полтавской областей в 1970 г.* Харьков. Науковий архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна, фонд 1, опис 8, справа 2а.

Андрієнко, В. П. 1971а. *Отчет об археологических исследованиях в 1971 году.* Харьков. Науковий архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна, фонд 1, опис 8, справа 3а.

Андрієнко, В. П. 2012. Згадуючи Вчителя. *Древности – 2012.* Харьков. Вып. 11, с. 376–379.

Бойко, Ю. Н. 1984. *Отчет о работе Ворсклинского отряда Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского госуниверситета в 1983 году.* Харьков. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. е., справа 1983/123.

Бойко, Ю. Н. 1985. *Отчет о работе Ворсклинского отряда Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского госуниверситета в 1984 году.* Харьков. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. е., справа 1984/69.

Гавриш, П. Я. 1987. *Отчет об археологических разведках Полтавской Левобережной археологической экспедиции Полтавского педагогического института в 1986 г.* Полтава. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. е., справа 1984/60.

Гавриш, П. Я. 1996. *Звіт про польові дослідження в окрузі та на території Більського городища в межах Полтавської та Сумської областей за 1995 р.* Полтава. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. е., справа 1995/18.

Гавриш, П. Я. 2003. *Звіт про польові дослідження у 2002 році археологічної експедиції «Висока Левада» на Більському городищі скіфського часу та його прилеглий окрузі на території Полтавської та Сумської областей.* Полтава. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. е., справа 2002/99.

- Гавриш, П. Я. 2016.** Дослідження поселення у сільській окрузі мегаполісу Гелону. В: Супруненко, О. Б. (відп. ред.). *Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2016*. Київ, с. 73–86.
- Городцов, В. А. 1911.** Дневник археологических исследований в Зеньковском уезде Полтавской губернии. В: *Труды XIV Археологического съезда*. Москва, том III.
- Задніков, С. А., Приймак, В. В., Гопкало, О. В., 2016.** Археологічні розвідки на території Більського городища в 2015 р., В: Корост, І. І. (відп. ред.). *Археологічні дослідження Більського городища – 2015*. Київ, Котельва, с. 139–150.
- Задников С. А., Шрамко И. Б. 2017.** Археологические разведки на Бельском городище в 2016 году. В: Корост, І. І. (відп. ред.). *Археологічні дослідження Більського городища – 2016*. Київ, Котельва, с. 245–263.
- Кулатова, І. М. 1996.** Археологічні пам'ятки території на найближчій окрузі Більського городища (за розвідками 1994 р.). В: Супруненко, О. Б. (відп. ред.). *Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи*. Полтава: Археологія, с. 121–137.
- Кулатова, І. М., Супруненко, О. Б. 2018.** Поселення в Рубіжному біля Котельви (за матеріалами досліджень 2000 р.). В: Корост, І. І. (відп. ред.). *Старожитності Лівобережжя Дніпра*. Київ, Котельва: ЦП НАН України і УТОПК, с. 19–41.
- Могілов, О. Д., Панченко, К. І. 2016.** Розвідки на селищах Більського городища в 2015 р. В: Корост, І. І. (відп. ред.). *Археологічні дослідження Більського городища – 2015*. Київ, Котельва, с. 171–205.
- Петренко, Е. Н. 1983.** *Отчет об исследованиях Черняховской экспедиции в 1982 г.* Харьков. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. е., справа 1982/113, 18 с.
- Полидович, Ю. Б. 2017.** Пластина – обкладка горита из кургана первой половины V в. до н. э. у с. Ильичево (Крым). В: *Музейні читання. Матеріали наукової конференції «Ювелірне мистецтво – погляд крізь віки. 21–22 листопада 2016 року»*. Київ.
- Приймак, В. В., Овчаренко, М. І., Цьомкало, Л. А., Шапорда, О. М., Штанько, А. І. 2015.** Археологічні розвідки 2014 року в південно-східному секторі Більського городища та найближчій окрузі пам'ятки. В: Корост, І. І. (відп. ред.). *Археологічні дослідження Більського городища – 2014*. Київ, Котельва, с. 96–106.
- Рейда, Р. М. 2001.** Черняхівські старожитності в окрузі Більського городища. В: Супруненко О. Б. (гол. ред.). *Археологічний літопис Лівобережної України, № 2*. Полтава: Археологія, с. 106–109.
- Ромашко, В. А. 2013.** *Заключительный этап позднего бронзового века Левобережной Украины (по материалам богуславско-белозерской культуры)*. Киев, 592 с.
- Скорий, С. А. 2017.** К реестру селищ скифского времени в пределах Большого укрепления Бельского городища. В: Корост, І. І. (відп. ред.).

Археологічні дослідження Більського городища – 2017. Київ, Котельва, с. 153–178.

Степанович, С. П. 1995. Археологічні розвідки на території Великого Більського городища та його округи. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Полтавський археологічний збірник*, Ч. 3. Полтава: Полтавський літератор, с. 87–92.

Супруненко, О. Б., Кулатова, І. М., Степанович, С. П. 1995. *Звіт про розкопки та розвідки на території та в окрузі Великого Більського городища у 1994 р. (Полтавська область).* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. е., справа 1969/53.

Т[ахтай], А. 1928. Археологічна робота Музею в 1926–1927 рр. В: *Збірник, прив'язаний 35-річчю Музею*, т. 1. Полтава, с. 287–289.

Шапорда, О. М. 2017. Дослідження території Більського археологічного комплексу в 2016 році. В: Корост, І. І. (відп. ред.). *Археологічні дослідження Більського городища – 2016.* Київ, Котельва, с. 189–190, 217.

Шапорда, О. М., Корост, І. І. 2017. Поселення південної частини Більського городища. В: Супруненко, О. Б. (відп. ред.). *Михайло Рудинський і Полтавський музей.* Полтава, с. 124–130.

Шапорда, О. М., Корост, І. І., Овчаренко, М. І., Штанько, А. І. 2018. Розвідки на території Більського археологічного комплексу в 2017 році. В: Корост, І. І. (відп. ред.). *Археологічні дослідження Більського городища – 2017.* Київ, Котельва, с. 134–169.

Шапорда, О. М., Корост, І. І., Овчаренко, М. І., Штанько, А. І. 2018а. Пам'ятки I тисячоліття н. е. в межах Більського археологічного комплексу. В: Корост, І. І. (відп. ред.). *Старожитності Лівобережжя Дніпра.* Київ, Котельва. С. 154–172.

Шерстюк, В. В. 2017. Нові поселення Західної округи Більського городища. В: Корост, І. І. (відп. ред.). *Археологічні дослідження Більського городища – 2016.* Київ, Котельва, с. 293–308.

Шерстюк, В. В. 2016. Об'єкти археології Котелевської селищної ради. В: Корост, І. І. (відп. ред.). *Археологічні дослідження Більського городища – 2015.* Київ, Котельва, с. 232–248.

Шрамко, Б. А. 1960. *Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции Харьковского гос. университета в 1959 г.* Харьков. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. е., справа 1959/29.

Шрамко, Б. А. 1965. *Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции ХГУ в 1964 г.* Харьков. Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. е., справа 1964/32.

Шрамко, Б. А. 1966. *Отчет о работе Скифо-славянской экспедиции Харьковского государственного университета в 1965 г.* Харьков. Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна, фонд 1, опис 1, справ 27 і 27–а.

Шрамко, Б. А. 1967. *Отчет о раскопках и разведках Скифо-славянской экспедиции Харьковского государственного университета им. А. М. Горького в 1966 году.* Харьков. Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна, фонд 1, опис 1, справи 29; 29–а; 29–б.

- Шрамко, Б. А. 1968.** *Отчет о раскопках и разведках Скифо-славянской экспедиции Харьковского гос. университета в 1967 г.* Харьков. Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна, фонд 1, опис 1, справи 31; 31–а; 31–б.
- Шрамко, Б. А. 1969.** *Отчет о разведках и раскопках скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского гос. университета имени А. М. Горького в 1968 году.* Харьков. Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна, фонд 1, опис 1, справи 33; 33–а.
- Шрамко, Б. А. 1969а.** *Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции Харьковского гос. университета имени А. М. Горького в 1969 г.* Харьков. Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна, фонд 1, опис 1, справи 33 та 33–а.
- Шрамко, Б. А. 1971.** *Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции ХГУ в 1970 г.* Харьков. Архів Музею археології ХНУ імені В. Н. Каразіна, фонд 1, опис 1, справи 35; 35–а; 35–б.
- Шрамко, Б. А. 1975.** *Крепость скифской эпохи у с. Бельск – город Гелон. Скифский мир.* Київ: Наукова думка, 1975.
- Шрамко, Б. А. 1975а.** *Отчет о работе Скифо-славянской археологической экспедиции ХГУ в 1974 году.* Науковий архів Інституту археології НАН України, ф. е., справа 1974/48.
- Шрамко, Б. А. 1976.** Новые находки на Бельском городище и некоторые вопросы формирования и семантики образов звериного стиля. В: Мелюкова А. И., Мошкова М. Г. (ред.). *Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии.* Москва: Наука, с. 194–209.
- Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2018.** Дослідження поселення Лазьківські Ставки I у 2017 році. В: Корост, І. І. (відп. ред.). *Археологічні дослідження Більського городища – 2017.* Київ, Котельва, с. 95–125.

І. Б. Шрамко, С. А. Задніков

Дослідження В. П. Андрієнка на Більському городищі

У статті узагальнені результати польових досліджень, які проводив відомий український археолог В. П. Андрієнко на Більському городищі, як у складі експедиції Харківського університету, так і самостійно. Внаслідок проведених археологічних розвідок ним було відкрито 20 нових поселень, курганний могильник, оглянуті оборонні споруди Більського городища, насипи майданів Великого Скоробору та Розритої Могили, під керівництвом Б. А. Шрамка проведені археологічні дослідження дев'яти курганів в урочищі Скоробір (1965 р.) та розкопки зольника № 19 на Західному укріпленні Більського городища (1967 р.).

Ключові слова: В. П. Андрієнко, Більське городище, епоха бронзи, скіфський час, черняхівська культура, розвідки, розкопки, Лазьківські Ставки I, Скоробір, Рубіжне, Західне укріплення, Мамрої, Саранчівка.

Researches of V. P. Andriienko at Bilsk site of ancient settlement

Results of field researches conducted by famous Ukrainian archaeologist V. P. Andriienko at Bilsk site of ancient settlement both as a member of Kharkiv University expedition and individually, are summarized. 20 new settlements, burial mound were discovered, fortifications of Bilsk site of ancient settlement, mounds of Velykyi Skorobir and Rozryta Mohyla maidans were observed as a result of conducted archaeological investigations. Archaeological researches of nine barrows in Skorobir Stow (1965) and excavations of ash-pit 19 at the Western fortification of Bilsk site of ancient settlement (1967) were conducted supervised by B. A. Shramko.

Keywords: V. P. Andriienko, Bilsk site of ancient settlement, the Bronze Age, the Scythian Time, the Cherniakhiv Culture, investigations, excavations, Lazkivski Stavky 1, Skorobir, Rubizhne, the Western Fortification, Mamroi, Saranchivka.

ПЕРВЫЕ САМОСТОЯТЕЛЬНЫЕ ПОЛЕВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ В. П. АНДРИЕНКО (к истории изучения бондарихинской культуры)

*В статье представлена научная оценка значимости открытых
В. П. Андриенко в 60-х — 70-х гг. прошлого века памятников
бондарихинской культуры.*

Ключевые слова: В. П. Андриенко, финал поздней бронзы, бондарихинская культура, белозерская культура, Ворскла, Мжа, Северский Донец, поселения, Котельва 1, Котельва 3, Хмаровка 2.

Владислав Петрович Андриенко свой первый «Открытый лист» на право проведения археологических разведок в Харьковской и Полтавской областях получил в 1965 г. [1]. В 1970 и 1971 гг. в этих же областях ему — заведующему Археологическим музеем Харьковского государственного университета (ныне Харьковский национальный университет им. В. Н. Каразина), было разрешено проводить также раскопки [2; 3]. Среди нескольких десятков новых открытых им памятников от эпохи неолита до раннего средневековья выделяется три поселения бондарихинской культуры финала поздней бронзы. В начале 70-х гг. прошлого века эти материалы осмотрела О. Н. Мельниковская, работавшая в то время над проблемами юхновской культуры эпохи раннего железного века. По ее заключению, все они были достаточно информативными и перспективными в отношении раскопок, а также их специального изучения, что было частично воплощено в жизнь одним из авторов этой статьи.

Для реконструкции ранней истории бондарихинских племен большое значение имеет керамика поселений Котельва 1 и 3 на Ворскле. Первое из них находится на возвышенном участке мыса второй надпойменной террасы левого берега реки в ур. Рубежное. Сборы подъёмных материалов, проведенные В. П. Андриенко [1, с. 4–5; 2, с. 7–8] и другими исследователями, а также охраняемые раскопки И. Н. Кулатовой и А. Б. Супруненко в 2000 г. указали на его многослойность [11]. Здесь выделяются отложения

эпох неолита, ряда культур бронзового века, скифского и послемонгольского времени.

Поселение Котельва 3 расположено на песчаном останце в пойме правого берега Ворсклы [2, с. 7–8; 3, с. 20]. На его поверхности преобладает керамика малобудковского типа [8, рис. 3, 19–23], а в Рубежном представлен и бондарихинский тип [11, рис. 111: 5–7]. Эти материалы были использованы Ю. В. Буйновым при написании кандидатской диссертации [4, с. 196]. Позже о пунктах Котельва 1 и 3, относящихся к малобудковскому этапу бондарихинской культуры, упомянул С. И. Воловик [9, с. 15].

По нашему глубокому убеждению, эти самые южные памятники на Ворскле, входят в цепочку тех малобудковских поселений, которые являются маркерами на пути миграции их основателей из региональной системы Десны и Сейма в бассейн Северского Донца, а не из Волго-Окского региона, заселенного племенами поздняяковской и раннетекстильной культур, как это пытаются доказать некоторые украинские и российские археологи. В керамических коллекциях названных котелевских памятников четко виден синкретизм марьяновских и позднесосницких этнокультурных традиций.

Великолепная и во многом уникальная коллекция бондарихинской керамики была собрана В. П. Андриенко в ур. Шпыли, на песчаных останцах в пойме левого берега р. Мжа, которое находится на южной окраине с. Тимченки Змиевского района Харьковской области (рис. 1). На топографической карте эта местность называется «ур. Рашевское» (рис. 1: 1). Впервые этот памятник был открыт Е. В. Пузаковым в 1957 г. [12, с. 9–14], неоднократно осматривался В. П. Андриенко, а в 1975–1977 и в 1980 гг. раскопки на нем провёл Ю. В. Буйнов.

В топографическом отношении ур. Шпыли представляет собой целую гряду из девяти разных по размерам песчаных останцев («шпылей») на общей площади 380 × 150 м. Уже во времена Е. В. Пузакова почти все они были развееаны и на их поверхности лежали сотни фрагментов посуды, обломки кварцитовых зернотерок и кремневых отщепов. К важным находкам следует отнести сверленный каменный молоток цилиндрической формы (рис. 2). В конце 60-х и начале 70-х годов XX века мы имели дело уже с почти полностью разрушенным при строительстве железной дороги памятником археологии. В одном из выдувов В. П. Андриенко обнаружил очаг в виде кострища с нижней

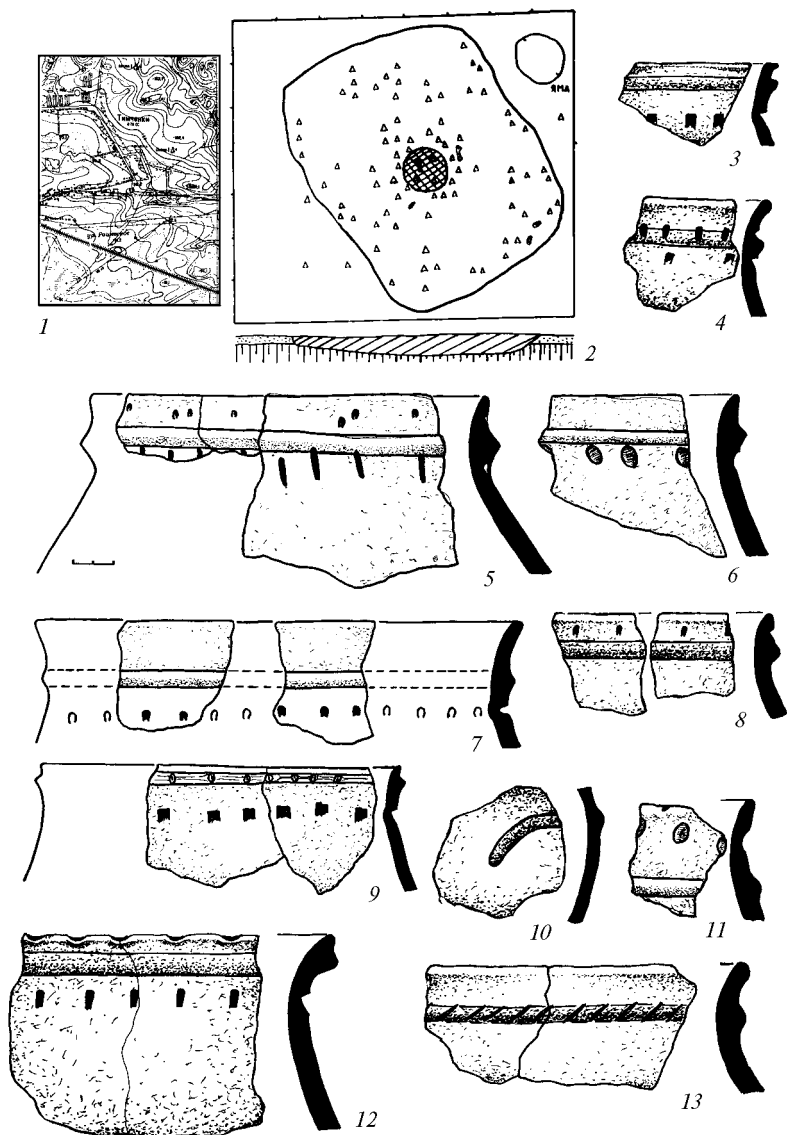

Рис. 1. Поселение бондарихинской культуры у с. Тимченки.
 1 – топографический план; 2 – жилище № 1 (раскоп 1); 3–13 – валиковая керамика (сборы В. П. Андриенко и Ю. В. Буйнова).

частью стоящего на нём бондарихинского горшка [2, с. 13, рис. XXI: 2]. Такую же картину застал здесь один из авторов статьи, зафиксировавший пятно одного из наземных жилищ с круглым очагом в его центре (рис. 1: 2) и остатки однотипной, но разрушенной строителями ещё одной жилой постройки.

Нашими раскопками установлено, что культурный слой этого поселения состоял из двух горизонтов, содержавших отложения с материалами малобудковского (рис. 2: 15–27) и «классического» бондарихинского (рис. 2: 1–13) типов [6]. С ранним этапом развития этой культуры связано жилище в раскопе 5. Судя по находке в нём бронзовой многовитковой спиральной пронизи [6, рис. 4: 6], эту постройку, равно как и весь малобудковский горизонт, следует считать самыми поздними среди древностей этого типа и датировать их серединой XII – серединой XI вв. до н. э. или даже XI – X вв. до н. э. Первая дата представляется нам более приемлемой. «Классический» бондарихинский горизонт и упомянутое жилище с развеванными контурами (раскоп 1) по находкам бронзового кинжала (рис. 2: 13) и каменного молотка (рис. 2: 14) можно уверенно синхронизировать с позднелозерскими памятниками середины XI – X вв. до н. э.

Стратиграфические наблюдения (рис. 2) подтверждают существование генетической связи между малобудковскими и собственно бондарихинскими древностями, на чём всегда настаивали их первооткрыватели – В. А. Ильинская, Д. Я. Телегин и Б. А. Шрамко. Однако, эти же данные указывают на особые условия сложения бондарихинского керамического комплекса в лесостепной части бассейна Северского Донца. Если в верховьях Псла и Ворсклы отмечен только автохтонный вариант бондарихинского культурогенеза, то на Донце просматривается субстратный (постсрубный) компонент и мощный импульс, идущий со стороны белозерской и белогрудовско-чернолесской культур. Именно на белозерские аналогии напрашивается валиковый декор сосудов кухонного назначения (рис. 1: 3–13). Многие сосуды орнаментированы в гибридном стиле, когда налепные валики сопровождаются тычками или пальцевыми вдавлениями, нанесёнными под или над ними. На влияние со стороны белозерских племен, бесспорно, указывает набор столовой посуды, особенно лощёные цилиндрические кубки, орнаментированные конусовидными налепами и оттисками зубчатого штампа (рис. 3: 1–5). Возможно, именно от них «бондарихинцы» пере-

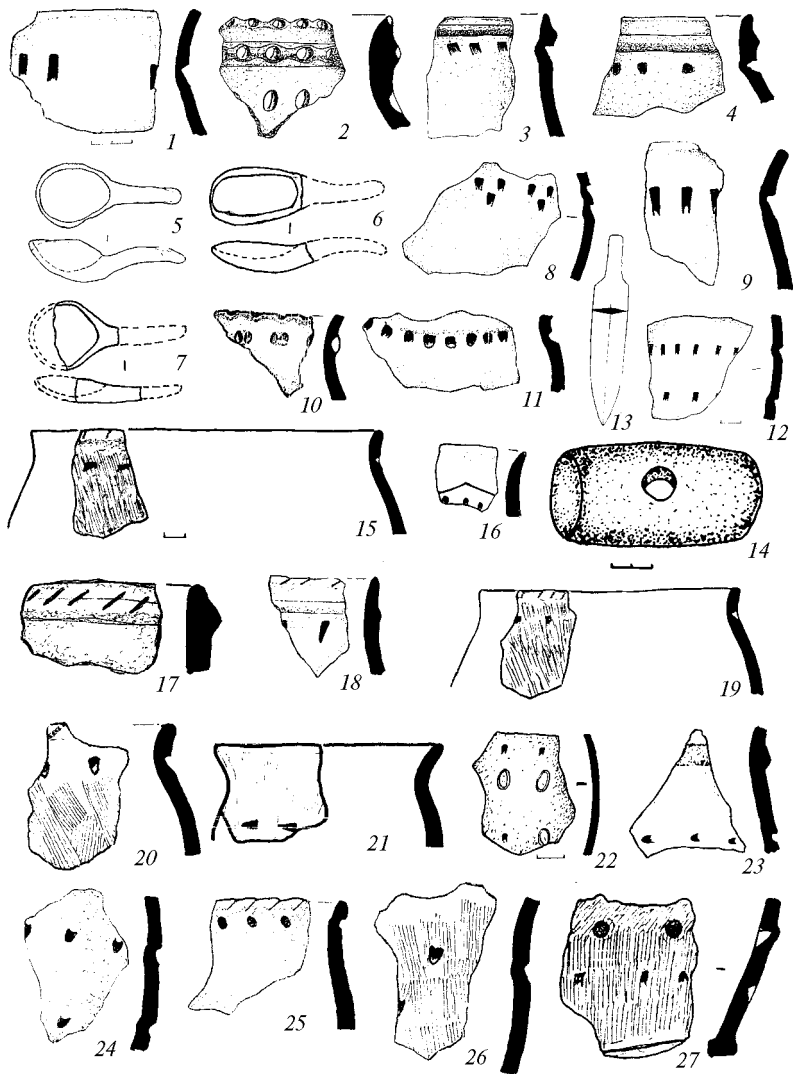

Рис. 2. Поселение Тимченки. Находки бондарихинского (1–14) и малобудковского (15–27) типов из раскопа № 5. 5–7 – глиняные ложки; 13 – бронзовый кинжал; 14 – каменный молоток (случайная находка).

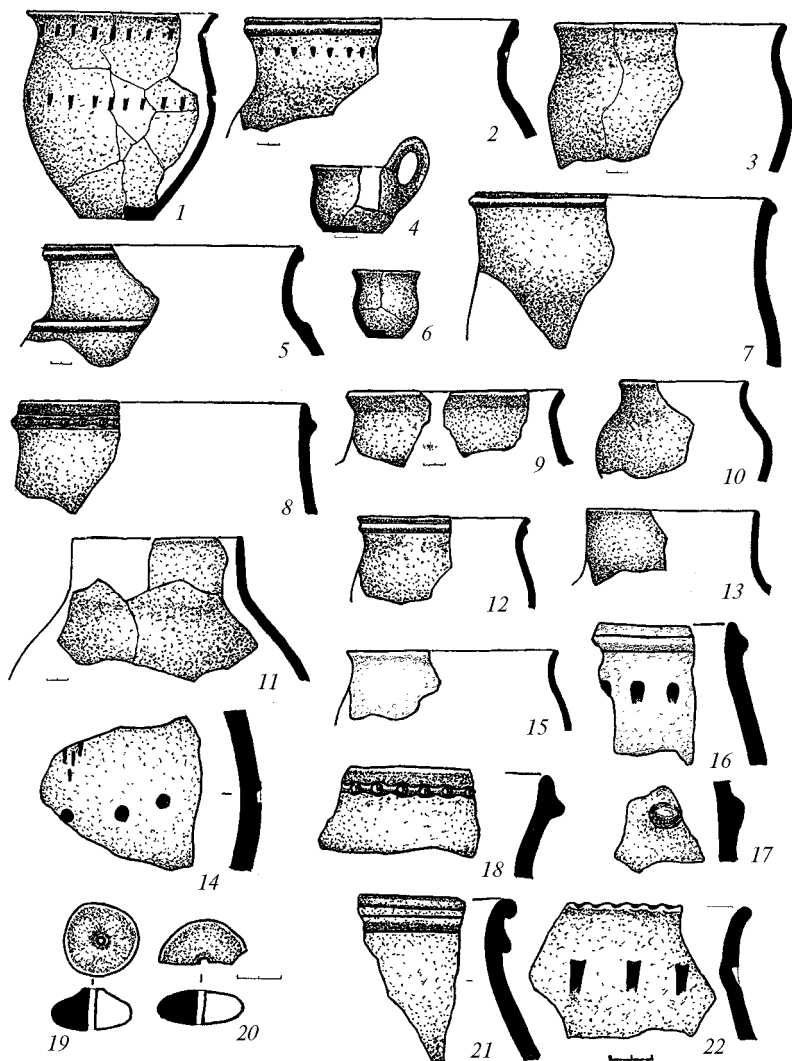

Рис. 3. Керамика из погребений могильника (группа II) у с. Тимченки.

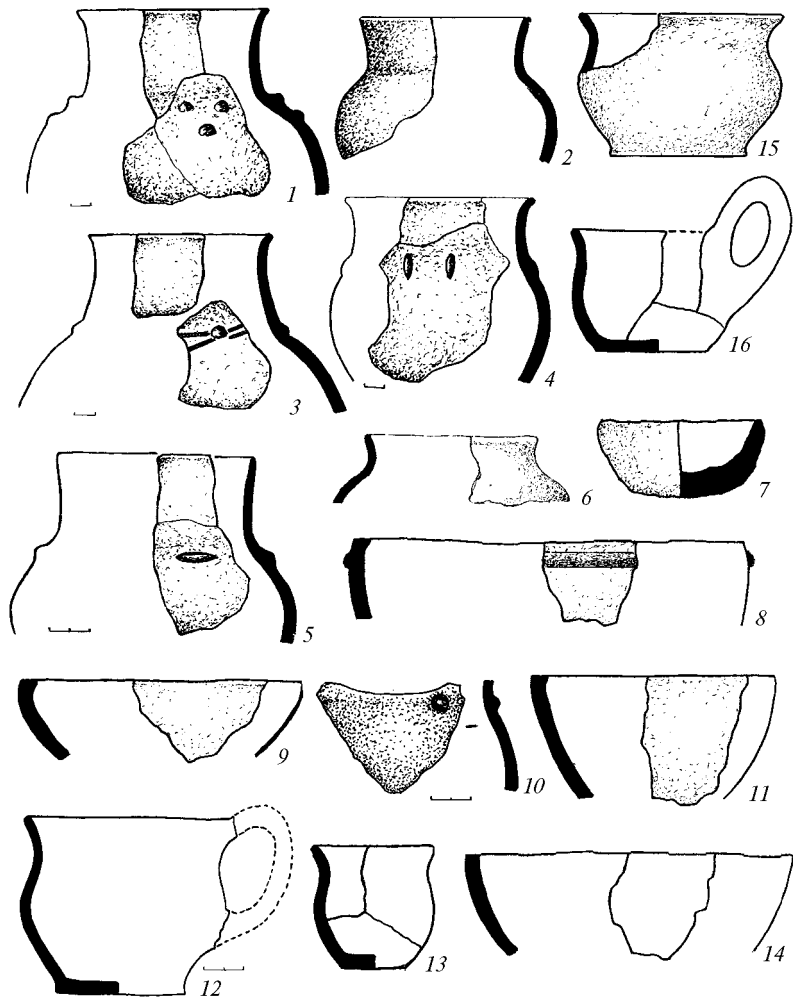

Рис. 4. Посуда столового назначения из поселения у с. Тимченки

няли опыт добычи и обработки железа, с чем мы связываем находки на этом поселении двух железных шильев [14, с. 314].

Научная значимость памятников у с. Тимченки определяется ещё и тем, что на его окраине был обнаружен и полностью раскопан первый грунтовой бондарихинский могильник с захоронениями остатков кремации в сопровождении частей преднаме-

ренно разбитых сосудов кухонного и столового назначения [5; 7]. Сам погребальный памятник состоял из двух отдельно расположенных погребений, синхронных с соседним поселением (две фратрии-?). Всего раскопано 43 захоронения в небольших ямках, обозначенных вкопанными в них или рядом с ними деревянными столбиками.

Примечательно, что обнаруженная в погребении кухонная керамика (34,6% с валиками) тождественна обнаруженной на поселении (32,2% украшена валиками), включая и столовую посуду (рис. 3). Эта особенность отмечена нами и для других поселений среднего этапа бондарихинской культуры. Так, на поселениях у с. Хмаровка [13] валиковый декор составляет 30,5%, на Северском городище – 29,6%, Червоный Шлях – 20,4%. В то же время на Псле, Ворскле, Дону, Средней Оке и Среднем Подонцове на многих памятниках он либо полностью отсутствует, либо представлен 1–3 экз. Только в ур. Бондариха, где найдены литейные формы для изготовления кельтов белозерского (завадовско-бондарихинского, по В. И. Клочко [10, с. 214]) типа, их обнаружено 10 экз.

В этом отношении похожая ситуация связана и с поселением Хмаровка 2, также открытым В. П. Андриенко в 1970 г. на берегу ручья Рудка [2, с. 11], которое находится в 200 м от известного по раскопкам Б. А. Шрамко поселения Шмаровка (ныне – Хмаровка). На этих памятниках также многие бондарихинские горшки украшены наlepными валиками в сочетании с тычками (рис. 5: 1–5). В 1982 г. между этими поселениями был случайно найден бронзовый кельт (рис. 5: 6), переданный в музей Харьковского университета геологом Ю. И. Кацем. Он относится к двуушковым шестигранным кельтам с выступающей втулкой, усиленной дополнительным валиком (тип К-70, по Е. Н. Черных или Кардашинский тип А, по В. И. Клочко [10, с. 208]). Ранее такие кельты были известны в степном и лесостепном Днепровском Правобережье (белозерская и белогрудовская культуры), а также в Молдавии. Наконец, бронзовый кинжал, аналогичный найденному в Тимченках (тип Н-20, по Е. Н. Черных), был обнаружен харьковским археологом В. В. Дидыком на поселении бондарихинской культуры у с. Ольховка под Харьковом (рис. 5: 6–7). Такие черенковые кинжалы с двумя параллельными лезвиями являются наиболее типичными для белозерской культуры.

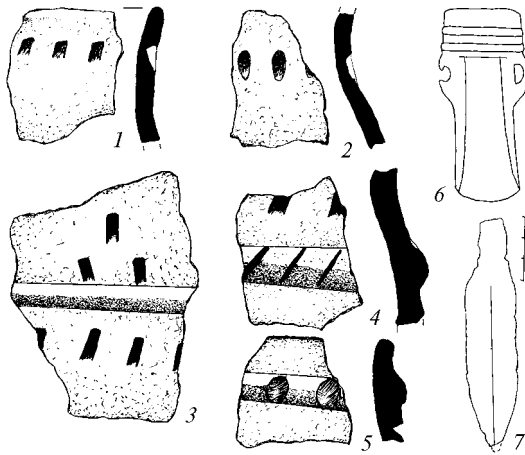

Рис. 5. Керамика поселения Хмаровка 2 (1–5) и случайные находки (6–7). 6 – бронзовый кельт (Хмаровка – Лизогубовка); 7 – бронзовый кинжал (с. Ольховка).

Все эти наблюдения не случайны. Обращает внимание и тот факт, что количество бондарихинских памятников в верховьях Северского Донца в 4 раза превышает число поселений малобудковского типа. По нашим подсчётам, в Мерэфьянско-Змиевском микрорайоне (длина 40 км) в долине р. Мжа, где расположены поселение и могильник у с. Тимченки, малобудковских памятников насчитывается 6, а бондарихинских – 18. Подобное явление обычно объясняется либо «демографическим взрывом», либо притоком нового населения. Мы предполагаем, что в этом процессе видное место занимали племена белозерской культуры, расширившие свои владения вдоль Приднепровской террасовой низменности вплоть до устья Псла. По находкам керамики белозерского типа у сёл Колесники, Миргороды (разведки В. П. Андриенко [2, с. 12–13] на р. Мжа) и у пос. Великая Даниловка на окраине Харькова, предметов бронзового вооружения (наконечник копья, кинжал) на курганном поле у с. Островерховка (бассейн р. Мжа) и грунтовых погребений с южной ориентировкой умерших в скорченном положении на боку у сёл Соколово (р. Мжа) и Червоный Шлях на Северском Донце, можно предполагать инфильтрацию части белозерского населения в среду бондарихинских племен, обитавших в верховьях Северского Донца. Не исключено, что с расширением источниковой базы вскоре появится возможность выделить в ареале бондарихинской культуры верхнеднепецкий локальный вариант.

Источники и литература

1. **Андриенко В. П.** Отчёт о разведках в Харьковской и Полтавской областях в 1965 году / Андриенко В. П. // НА ИА НАН Украины. – Ф. е. – 1965/71.
2. **Андриенко В. П.** Отчёт о раскопках и разведках на территории Харьковской и Полтавской областей в 1970 г. / Андриенко В. П. // НА ИА НАН Украины. – Ф. е. – 1970/77. – 16 л.
3. **Андриенко В. П.** Отчёт об археологических исследованиях в 1971 году / Андриенко В. П. // НА ИА НАН Украины. – Ф. е. – 1971/12.
4. **Буйнов Ю. В.** Бондарихинская культура: Дисс. ...канд. ист. наук: спец. 07.00.06 «Археология» / Ю. В. Буйнов; Харьк. гос. ун-т. // НА ИА НАН Украины. – № 600. – 246 с.
5. **Буйнов Ю. В.** О погребальном обряде племён бондарихинской культуры / Ю. В. Буйнов // СА. – М., 1977. – № 4. – С. 208–216.
6. **Буйнов Ю. В.** Поселення малобудківського типу біля с. Тимченки в басейні р. Сіверський Донець / Ю. В. Буйнов // Археологія. – К., 2006. – № 1. – С. 42–47.
7. **Буйнов Ю. В.** Поховальні пам'ятки та обряд племен бондарихинської культури / Ю. В. Буйнов // Археологія. – К., 2006. – № 4. – С. 60–68.
8. **Буйнов Ю. В.** О миграционном характере сложения ареала памятников малобудковского типа / Ю. В. Буйнов // Старожитності Лівобережжя Дніпра: зб. наук. пр. / [редкол.: Супруненко О. Б. (наук. ред.) та ін.]; ІКЗ «Більськ». – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАН України і УТОПІК, 2018. – С. 50–60.
9. **Воловик С. І.** Пам'ятки малобудківського етапу бондарихинської культури у басейні Ворскли / Воловик С. І. // Пам'ятки археології Полтавщини: зб. наук. пр. / [відп. ред. Супруненко О. Б.]; ПКМ. – Полтава, 1991. – С. 15–21.
10. **Клочко В. І.** Озброєння та військова справа давнього населення України (5000–900 рр. до Р. Х.). – К.: АртЕк, 2006. – 336 с.
11. **Кулатова І. М., Супруненко О. Б.** Поселення у Рубіжному біля Котельви (за матеріалами досліджень 2000 р.) / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // Старожитності Лівобережжя Дніпра: зб. наук. пр. / [редкол.: Супруненко О. Б. (наук. ред.) та ін.]; ІКЗ «Більськ». – Київ; Котельва; Харків: ЦП НАН України і УТОПІК, 2018. – С. 19–41.
12. **Пузаков Е. В.** Отчёт об археологических исследованиях Харьковского государственного музея в бассейне реки Северского Донца в 1957 г. // НА ИА НАН Украины. – Ф. е. – 1957/18.
13. **Шрамко Б. А.** Новые памятники предскифского времени на Северском Донце / Б. А. Шрамко // КСИИМК. – М.; Л., 1957. – Вып. 67. – С. 17–27.
14. **Шрамко И. Б., Буйнов Ю. В.** Переход от бронзы к железу в Днепро-Донецкой лесостепи / И. Б. Шрамко, Ю. В. Буйнов // Российский археологический ежегодник. – 2012. – № 2. – С. 309–332.

Ю. В. Буйнов, Н. Ю. Левченко

**Перші самостійні польові дослідження В. П. Андрієнка
(до історії вивчення бондарихинської культури)**

Свої перші польові дослідження В. П. Андрієнко провів у Харківській і Полтавській областях у 1965, 1970 та 1971 роках. Серед кількох десятків різночасових археологічних пам'яток, відкритих ученим, виділяються поселення бондарихинської культури біля сіл Тимченки, Хмарівка 2 на правих притоках Сіверського Дінця та Котельва 1 і 3 на Ворсклі. Проведені на них наприкінці минулого і початку XXI ст. розкопки іншими археологами, дозволили зробити кілька важливих висновків з питань хронології, періодизації і генези бондарихинських старожитностей. Крім того, вдалося відкрити перші поховальні пам'ятки й поставити питання щодо виділення в ареалі бондарихинської культури верхньодонецького локального варіанту.

Ключові слова: В. П. Андрієнко, фінал пізньої бронзи, бондарихинська культура, білозерська культура, Ворскла, Мжа, Сіверський Донець, поселення, Котельва 1, Котельва 3, Хмарівка 2.

Yu. V. Buinov, N. Yu. Levchenko

**The First Fieldwork Independent Researches of V. P. Andriienko
(to the history of the Bondarykha Culture study)**

V. P. Andriienko has conducted his first fieldwork studies in Kharkov and Poltava Regions in 1965, 1970 and 1971. Among several dozens archaeological sites of different time, scientist discovered the settlements of the Bondarykha Culture located near Tymchenky, Khmarivka 2 Villages on the right tributaries of the Severskyi Donets River and Kotelva 1, 3 on the banks of the Vorskla River. Previous archaeological excavation made it possible to draw a number of important conclusions about the chronology, periodization and genesis of the Bondarykha antiquities. Moreover, it helped to detect the first burial artifacts and raise the question of highlighting the Upper-Donetsk local variant in the area of Bondarykha Culture.

Keywords: V.P. Andriienko, final of the Late Bronze Age, the Bondarykha Culture, the Bilozirriia Culture, the Vorskla River, the Mzha River, the Severskyi Donets River, settlement, Kotelva 1, Kotelva 3, Khmarivka 2.

ВНЕСОК ВЛАДИСЛАВА АНДРІЄНКА У ВИВЧЕННЯ ІДЕОГРАМ НА ПОСУДІ ДНІПРО-ДОНСЬКОГО МЕЖИРІЧЧЯ

Про вивчення ідеограм на посуді доби бронзи, в тому числі зображень із «календарними» елементами. Охарактеризовані результати використання наукового підходу щодо їх дослідження, запропонованого В. П. Андрієнком.

Ключові слова: кераміка, ідеограми, «календарні» орнаменти, В. П. Андрієнко.

Дослідження орнаментативної глиняних виробів з археологічних пам'яток Дніпро-Донського межиріччя представниками різних наук (археології, етнології, мистецтвознавства, керамології та культурології) триває понад 130 років. У результаті було опубліковано значну кількість спеціалізованих наукових статей і кілька монографій, захищено дисертації. Одними із найбільш важливих і цікавих серед них є ті, де здійснено пошук прихованої в зображеннях семантики. Розробка цього наукового напрямку почалася з опублікування 1907 року російським археологом Василем Городцовим у статті «Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии 1903 г.» думки щодо можливості інтерпретації зображення на глиняній посудині зрубної культури як «знака невідомої писемності» і відзначення факту наявності інших подібних артефактів [5, с. 243, XIII, рис. 1]. Це припущення було ремінісценцією ідей попередників – археологів, котрі досліджували інші території [зокрема: 3]. Через кілька десятиліть ідею Василя Городцова розвинули інші археологи. Віра Гольмстен сформулювала висновок щодо можливості розгляду частини орнаментів доби бронзи (в тому числі з Дніпро-Донського межиріччя) як піктограм, розуміючи їх як зображення, що передають певну думку. Закликала вивчати орнамент глиняного посуду як поєднання знаків із певним сенсом. Але тлумачень конкретних композицій не опублікувала [4]. Не наважився цього зробити й молодий за віком на час публікування статті «Сосуды срубной культуры с загадочными

знаками» (1953 р.) [18] Олександр Формозов. Він, проаналізувавши зображення на посуді зрубної культурно-історичної спільноти, спробував виокремити, як і Василь Городцов, ті, що передають зародки писемності. У цьому ж напрямі дослідник працював і надалі [15–17].

Новий етап у тлумаченні семантики зображень на кераміці досліджуваного регіону розпочався в 1970-х рр., коли до цієї справи долучилися українські археологи. У цей час сформувалися два напрямки їхньої інтерпретації. Перший, що був продовженням ініціатив попередників, підтримав Віталій Отрощенко, видавши своєрідний каталог ідеограм доби пізньої бронзи й запропонувавши інтерпретацію окремих із них, пов'язану з давніми індоєвропейськими міфами [8–9]. Продовжила цей напрямок російський археолог Олена Захарова, яка у другій половині 1990-х – на початку 2000-х рр. детально проаналізувала в контексті індоєвропейської міфології складні зображення кінця середньої – початку пізньої бронзи [6–7].

Здебільшого в межах даного напрямку працював Юрій Шилов. Використовуючи дедуктивний метод дослідження, він подав своєрідне тлумачення багатьох зображень у контексті конкретних поховань. Віднайшов у них сюжети, пов'язані із персонажами індоарійської та давньогрецької міфології (зокрема, Праджапаті, Адіті, Дьяуса, Адітійів, Савітара, Зевса, Аполона, Персефони, Діоніса, героїв «Поєми про Гільгамеша») [21, с. 433–487]. Головним недоліком його реконструкцій став констатуючий характер, недостатня аргументованість, а також те, що дослідник не пояснював причин нанесення розмаїття міфологічних сюжетів, притаманних для значно віддалених між собою хронологічно і територіально народів на один різновид носія інформації, глиняний посуд, одного порівняно незначного за розмірами регіону, не охарактеризував методології, яку використовував.

Другий напрямок полягає у виокремленні з ідеограм «календарних» зображень і намагання витлумачити їхній сенс. Цей напрямок одразу ж розгалужився на два варіанти, обидва з яких є певною мірою реакцією на статтю Бориса Рибаківа, що стосувалася тлумачення ідеограм на посуді черняхівської культури фінальної доби заліза [10]. Микола Чмихов, вивчаючи орнамент кераміки доби бронзи як знакову систему, висловив гіпотезу, що в ній відображено важливе для людини уявлення про рух Всесві-

ту і, відповідно, що можливо датувати кераміку за зображеними на ній астральними символами. На основі дослідження орнаментів на глиняних виробах дослідник винайшов «зодіакальний принцип датування археологічних пам'яток» [19; 20]. Висновки вченого обґрунтовано прокритикували Борис Рібаков та Ілля Сафонов, звернувши увагу на їх суттєвий недолік – учений використовував у реконструкціях сучасне, а не давнє розуміння Зодіаку [11, с. 319; 12, с. 128–129]. Юрій Шилов звернув увагу на факт ігнорування вченим інших календарних систем (зокрема, місячних) [21, с. 434].

Другий варіант заснований на аналізі кількості елементів в орнаментальних композиціях і порівнянні її з кількістю місяців у році за різними календарними системами. Його розробка щодо досліджуваного регіону саме й розпочалася з публікації 1979 р. тез доповіді Владислава Андрієнка «О семантике орнамента сосуда из Владимировки», виголошеної на науковій конференції «Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы». На основі факту використання в орнаментальній композиції десяти крупних елементів дослідник зробив висновок про те, що землероби зрубної культури користувалися десятимісячним календарем і навів приклади існування подібних календарів у різних народів світу [1]. За схожою до застосованої Владиславом Андрієнком методикою орнаменти з «календарною» семантикою досліджували Юрій Шилов [21, с. 440, 445, 448, 465–467], Олександр Супруненко [13; 14] та інші вчені.

Найбільш детально «календарні» зображення зрубної культури вивчали Володимир Беседін й Ілля Сафонов. Проаналізувавши кількість крупних елементів у таких зображеннях, вони помітили, що, крім 10, в них зустрічається 11, 12 чи 13 знаків. Тому це не календар у сучасному розумінні цього слова, а швидше, «зображення року» [2]. Врахувавши цей факт, автор статті аргументував гіпотезу про те, що у «календарних» орнаментах на кераміці відображене узагальнене уявлення про певні проміжки часу. Оскільки користуватися такими зображеннями як календарями в сучасному розумінні цього слова було неможливим, вважаємо, що мешканці досліджуваних теренів наносили їх для сприяння вдалому проходженню певних господарських циклів через магичні дії з використанням глиняних виробів. Принаймні, частина посуду з «календарними» орнаментами доби бронзи та початку залізного віку могла використовуватися в новорічних

обрядах під час жертвопринесень певному божеству, під час дня його воскресіння (появи) у перший місяць весни для того, щоб воно черговий раз «стимулювало» відродження природи після зимового відпочинку. Для цього на окремих обрядових посудинах зображали міфологічні моделі всесвіту, року, а в інших ідеограмах – бажані жертводавцям життєві процеси, на які мало впливати шановане божество [22, с. 274–275, 284 та ін.].

Таким чином, упродовж столітнього звернення дослідників до вивчення семантики ідеограм на кераміці Дніпро-Донського межиріччя як системи знаків простежується процес пошуку наукових підходів, на основі яких дослідники прагнули, з одного боку, вивчати відображену в орнаментах міфологічну основу. З іншого – шукали і пояснювали «календарні» символи. Вперше використаний щодо «календарного» напрямку Владиславом Андрієнком науковий підхід виявився найбільш продуктивним, був розвинутий іншими дослідниками і дозволив отримати, як на мене, найвагоміші результати.

Література

1. **Андрієнко В. П.** О семантике орнамента сосуда из Владимировки / В. П. Андрієнко // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы: тез. докл. науч. конф. – Донецк, 1979. – С. 70.
2. **Беседин В. И., Сафонов И. Е.** Числа в орнаменте срубной культуры / В. И. Беседин, И. Е. Сафонов // РА. – М., 1996. – № 2. – С. 22–33.
3. **Бобринской А. А.** О некоторых символических знаках, общих первобытной орнаментике всех народов Европы и Азии / А. А. Бобринской // Труды Ярославского областного съезда (Съезда исследователей истории и древностей Ростово-Суздальской обл.). – Ярославль, 1902. – С. 66–75.
4. **Гольмстен В. В.** Об элементах орнаментации керамики родового общества Юга СССР / В. В. Гольмстен // Труды отдела первобытной культуры Государственного Эрмитажа. – Л., 1941. – № 1. – С. 1–8.
5. **Городцов В. А.** Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии 1903 г. / В. А. Городцов // Труды XIII Археологического съезда в Екатеринославе. – М.: Типография Г. Лисснера и Д. Собко, 1907. – Т. 1. – С. 211–285.
6. **Захарова Е. Ю.** Отражение основного индоевропейского мифа в срубной изобразительной традиции / Е. Ю. Захарова // Взаимодействие и развитие древних культур южного пограничья Европы и Азии: сб. науч. тр. – Саратов, 2000. – С. 125–127.
7. **Захарова Е. Ю.** Сосуды со знаками срубной общности эпохи поздней бронзы / Е. Ю. Захарова. – Воронеж: Центрально-Черноземное кн. изд-во, 2000. – 163 с.

8. **Отрощенко В. В.** К вопросу о модели мира у населения срубной области / В. В. Отрощенко // Архео-астрономия: проблемы становления: тез. докл. междунар. конф. – М.: Ин-т археол. РАН, 1996. – С. 106–108.
9. **Отрощенко В. В.** Элементы изобразительности в искусстве племен срубной культуры / В. В. Отрощенко // СА. – М., 1974. – № 4. – С. 72–81.
10. **Рыбаков Б. А.** Календарь IV в. из земли полян / Б. А. Рыбаков // СА. – М., 1962. – № 4. – С. 74–89.
11. **Рыбаков Б. А.** Язычество древних славян / Б. А. Рыбаков. – М.: Наука, 1981. – 608 с.
12. **Сафонов И. Е.** О реконструкции календарных систем населения Восточноевропейской степи и лесостепи эпохи бронзы / И. Е. Сафонов // Археология. – К., 2002. – № 3. – С. 127–133.
13. **Супруненко А. Б.** Сосуды срубной культуры из окрестностей села Орлик / А. Б. Супруненко // СА. – М., 1986. – № 4. – С. 243–244.
14. **Супруненко О. Б.** Горщик з календарним орнаментом у зрубному комплексі в Пооріллі / О. Б. Супруненко // Етнічна історія та культура населення Степу та Лісостепу Євразії (від кам'яного віку по ранне середньовіччя): матеріали міжнар. археол. конф. – Дніпропетровськ, 1999. – С. 88–91.
15. **Формозов А. А., Отрощенко В. В.** К проблеме письменности у племен Северного Причерноморья в эпоху раннего металла / А. А. Формозов, В. В. Отрощенко // Studia Praehistorika. – Sofia, 1988. – № 9. – С. 147–178.
16. **Формозов А. А.** Материалы к изучению искусства эпохи бронзы юга СССР / А. А. Формозов // СА. – М., 1958. – № 2. – С. 140–141.
17. **Формозов А. А.** Сосуды со знаками эпохи энеолита и бронзы и история письменности / А. А. Формозов // Вестник древней истории. – М., 1963. – № 2. – С. 180–183.
18. **Формозов А. А.** Сосуды срубной культуры с загадочными знаками / А. А. Формозов // Вестник древней истории. – М., 1953. – № 1. – С. 193–200.
19. **Чмихов М. О.** Деякі змістові закономірності структури орнамента катакомбної кераміки / М. О. Чмихов // Вісник Київського університету. – К., 1979. – Історичні науки. – С. 87–97.
20. **Чмихов М. О.** Зодіакальний принцип датування в археології / М. О. Чмихов // Вісник Київського університету. – К., 1978. – Вип. 20. – С. 98–109.
21. **Шилов Ю. А.** Прародина Ариев. История, обряды, мифы / Ю. А. Шилов. – К.: СИНТО, 1995. – 744 с.
22. **Щербань А. Л.** Трансформації орнаментування кераміки в традиційній культурі Лівобережної України (кінець VII тис. до н. е. – XIX століття) / А. Л. Щербань. – Харків: вид. Олександр Савчук, 2017. – 328 с.

А. Л. Щербань

**Внесок Владислава Андрієнка у вивчення ідеограм
на посуді Дніпро-Донського межиріччя**

Підсумовано інформацію про вивчення ідеограм, зображених на посуді доби бронзи Дніпро-Донського межиріччя та місця серед них таких, що містять «календарну» кількість елементів. Подана стисла характеристика результатів використання наукового підходу щодо дослідження останніх, запропонованого Владиславом Петровичем Андрієнком.

Ключові слова: кераміка, ідеограми, «календарні» орнаменти, В. П. Андрієнко.

A. L. Shcherban

**Implement of Vladyslav Andriienko to Ideograms Study
at the Dnipro-Don Interfluve**

Information about study of ideograms, depicted at vessels of the Bronze Age in the Dnipro-Don interfluve and number of those ones, that include “calendar” elements is summarized. Short characteristics of the results usage in scientific research way, proposed by Vladyslav Petrovych Andriienko, is given.

Keywords: ceramics, ideograms, “calendar” ornaments, V. P. Andriienko.

ПРО КЕРАМІКУ, ПРИКРАШЕНУ S-ПОДІБНИМ ШТАМПОМ ІЗ ПОСЕЛЕННЯ ПОЖАРНА БАЛКА (типологія)*

Публікуються фрагменти кераміки із поселення біля села Пожарна Балка Полтавського району Полтавської області, прикрашені S-подібним орнаментом, наводиться типологія такого посуду і деякі питання відносної хронології зазначених знахідок.

Ключові слова: ранньоскіфський час, Пожарна Балка, Нижнє Поворскля, ліпна кераміка, черпаки, S-подібний орнамент.

На поселенні із зольниками, що знаходиться біля села Пожарна Балка поблизу Полтави, виявлено понад двісті фрагментів ліпних посудин, прикрашених геометричним орнаментом. Це, головним чином, черпаки, а також окремі екземпляри кубків, піксід, мисок, корчаг і корчажок. Переважає різьблений візерунок, але декілька десятків фрагментів посуду прикрашено відтисками різних штампів – зубчастого, точкового, зерноподібного, «вірьовочного» і S-подібного. Фрагменти із зубчастим і «вірьовочним» декором тут поодинокі, а зерноподібними і точковими вдавленнями різних видів вкриті десятки фрагментів. Саме тому останні заслуговують окремої публікації. У даному ж випадку ми хочемо представити знайдену на пам'ятці передскіфського і ранньоскіфського часу невелику колекцію фрагментів кераміки, прикрашених S-подібним штампом. Цей тип орнаменту, досить рідкісний для пам'яток відповідної доби басейну Ворскли, має особливу інформативність, оскільки він, як встановлено дослідниками, є не тільки одним із найбільш важливих та надійних хроноіндикаторів початку раннього залізного віку, а й яскравим свідком прадавніх етнокультурних зв'язків. До того ж, це дуже цікавий, складний і поки що далеко не розгаданий символ.

* Рис. 2 див. на кол. вкл. II.

Усього на поселенні Пожарна Балка виявлено 12 фрагментів кераміки, прикрашених S-подібним штампом. Майже всі ці уламки, за винятком двох, належать до посуду типу черпаків різних форм і розмірів – від досить великих до майже мініатюрних (відповідно – від 14 до 7–8 см в діаметрі). Деякі з них прикрашені звичайними S-подібними фігурами різних варіантів, інші – їх дзеркальним відображенням, що нагадує графему *z*. Тобто, практично перед нами *два типи* знаків.

Перший тип знаків на поселенні представлений звичайними, можна вважати, «класичними» (далі без лапок) S-подібними фігурами (4 екз.). Серед них виокремлюються два варіанти. До першого із них ми відносимо три екземпляри (рис. 1: 4–6; 2: 4–6). З-поміж інших S-подібних знаків їх виділяє те, що верхня і нижня частини фігури цього варіанту не тільки симетричні, а й кожна із них виглядає як правильне півколо. Другий варіант представлений одним особливо цікавим і рідкісним екземпляром (рис. 1: 7; 2: 7). Це – зовсім дрібний фрагмент майстерно виготовленої чорнолискованої посудини типу невеликої корчажки, прикрашений дещо асиметричними S-подібними фігурами, які утворюють геометричний орнамент у вигляді спіралі.

Місце розташування знаків. В одному випадку відбитки S-подібного штампу прикрашають край вінця черпака (рис. 1: 4; 2: 4), у другому – нижню частину шийки черпака (рис. 1: 5; 2: 5), в третьому – зображені в середній його частині (рис. 1: 7; 2: 7); у четвертому – відтиснуті на верхній частині ручки черпака, біля самого відростка; тут частково збереглися S-знаки із залишками білої пасти (рис. 1: 6; 2: 6). Через фрагментарність більшості знахідок композиції визначити важко. І все ж, на одному з фрагментів витонченого чорнолискованого черпака з циліндричним горлом і відігнутих назовні краєм вінця можна бачити наступну композицію. Низ горла посудини прикрашений відбитками горизонтально розташованих («лежачих») S-подібних фігур (рис. 1: 5; 2: 5). А нижче, на найширшій частині корпусу черпака до відтиснутого орнаменту типу класичної S-фігури прилягає різьблена композиція у вигляді одного із варіантів складного трикутника, типового для передскіфського часу. Тут великий трикутник розподілений на чотири менших, при цьому три крайніх недбало заштриховані паралельними лініями, а центральний – залишений не прикрашеним, чистим («фоновим»). Окрім того, кути всіх трикутників позначені точками, нанесени-

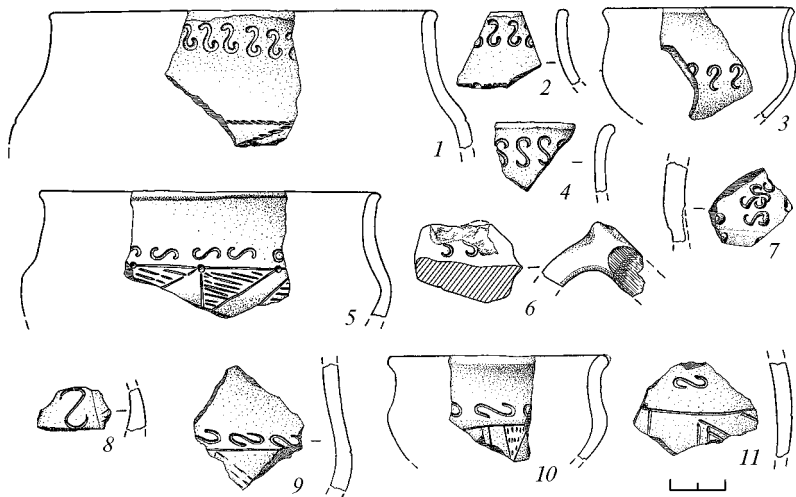

Рис. 1. Фрагменти ліпного посуду з S-подібним орнаментом.
1–10 – поселення біля с. Пожарна Балка; 11 – поселення біля с. Мачухи.

ми кінцем гострої палички із заокругленим краєм. Про іншу композицію у вигляді відрізка спіралі, що частково збереглася, йшлося трохи вище (рис. 1: 7; 2: 7). Чи був тут супутній декор, невідомо.

Грунтуючись на відбитках, які повністю збереглися, можна стверджувати, що *співвідношення* довжини і ширини першого типу знаків, становить приблизно 2:1.

Кількість штампів. Візуально можна визначити, що всі S-подібні знаки першого типу нанесені за допомогою різних штампів, хоча деякі із них дуже близькі за формою, як, наприклад, знаки біля краю вінця одного черпака (рис. 1: 4; 2: 4), на нижній частині шийки другого черпака (рис. 1: 5; 2: 5) і на ручці третього (рис. 1: 6; 2: 6). На останньому, на жаль, знаки збереглися не повністю. У будь-якому випадку, немає сумніву в тому, що згадані фігури однотипні, але не ідентичні, та їх зображення на посудини наносили за допомогою різних S-подібних штампів, що відрізнялися один від одного лише деталями.

Співвідношення вертикальних і горизонтальних знаків. У двох випадках S-подібні знаки зображені вертикально («стоять»), в одному – горизонтально («лежать»), ще в одному випадку (повторимося) відбитки S-подібних фігур утворюють унікальну для

даного поселення і взагалі рідкісну не тільки для лісостепових пам'яток Північного Причорномор'я композицію у формі спіралі (рис. 1: 7; 2: 7).

Другий тип фігур, що тут ми розглядаємо, представлений S-подібними знаками «навпаки», тобто, у дзеркальному виконанні: вони повернені по горизонталі на 180° і мають вигляд масивних z-подібних фігур, що відтиснуті за допомогою різних варіантів відповідного типу штампів. На досліджуваній нами пам'ятці другий тип знаків переважає (8 екз.). Серед них можна виділити чотири варіанти.

Варіант перший (2 екз.) – вертикальні зображення у вигляді «качечки» (рис. 1: 1–2; 2: 1–2).

Варіант другий (1 екз.) – вертикальна фігура у вигляді знаку питання або перевернутої «качечки» (рис. 1: 3; 2: 3). Остання нанесена майже такої ж форми штампом, але повернена за вертикаллю на 180° . Відбитки цих трьох знаків дуже близькі і за формою, і за розмірами, але не ідентичні та нанесені трьома відмінними в деталях штампями. Верх і низ фігур асиметричні.

Варіант третій (1 екз.) – відносно крупний знак, довжина якого 15 мм, а не 10 мм, як у перших трьох екземплярів цього типу. Фігура, що зображена вертикально, близька за формою до класичного S-подібного знаку, але в дзеркальному виконанні (рис. 1: 8; 2: 8).

Варіант четвертий представлений чотирма екземплярами. Два з них – «лежачі» вузькі подовжені знаки (рис. 1: 9–10; 2: 9–10), і ще два – вертикально розташовані знаки на ручках черпаків. Відбитки штампів на останніх збереглися неповністю, але цілком «читаються» (рис. 2: 11–12).

Співвідношення довжини і ширини цих фігур, що повністю збереглися, складає 3,75:1 і 4:1, в той час як у класичних, нагадаємо, це співвідношення становить 2:1.

Місце розташування знаків другого типу:

- а) біля самого краю вінця – 2 екз. (рис. 1: 1–2; 2: 1–2);
- б) на найбільш випуклій частині корпусу невеликого, майже мініатюрного черпака, що має діаметр 7 см – 1 екз. (рис. 1: 3; 2: 3);
- в) на місці переходу від шийки до плічок черпака – 2 екз. (рис. 1: 8, 10; 2: 8, 10) та невеликої корчажки (рис. 1: 9; 2: 9);
- г) крім того, дзеркальні S-подібні знаки, що, на жаль, збереглися лише частково (2 екз.), є на ручках черпаків (рис. 1: 11–12). Розташування відбитків дзеркальних S-штампів (утім, як і зви-

чайних) на ручках черпаків залишається великою рідкістю не тільки для поселень Поворскля, а і для пам'яток відповідного часу інших регіонів, де він набув поширення.

Всі S-подібні фігури другого типу, як і першого, індивідуальні і нанесені за допомогою різних штампів. Деякі знаки дуже близькі за формою, однак відрізняються розмірами.

Співвідношення вертикальних і горизонтальних знаків. У трьох випадках знаки другого типу утворюють горизонтальний ланцюжок вертикальних фігур (рис. 2: 1–3), у двох – горизонтальний ланцюжок «лежачих» фігур (рис. 2: 9–10); окрім того, в трьох випадках, з огляду на особливу фрагментарність матеріалу, композиція знаків залишається нез'ясованою, але видно, що ці знаки вертикальні (рис. 2: 8, 11–12).

Окремо відзначимо, що на двох фрагментах черпаків дзеркальні S-фігури супроводжує інший вид штампованого орнаменту у вигляді відбитка «вірвочки» (рис. 2: 1–2), крім того, на меншому фрагменті збереглося кругле вдавлення – залишки точечного штампу.

Місця знахідок фрагментів черпаків, прикрашених S-подібними знаками обох типів, розподіляються наступним чином.

Західна – одношарова, найдавніша частина поселення: тут знайдено тільки матеріали передскіфського часу без будь-яких більш пізніх вкраплень, як це нерідко буває; площа розкопів складає близько 1,0 тис. м² – 5 екз.; та один, виявлений на поверхні; в результаті це становить 50% знахідок з S-подібним штампом.

Центральна частина поселення, багатшарова, в цілому більш пізня (тут представлені матеріали не менше, ніж трьох послідовних етапів, починаючи з передскіфського). Основна частина знахідок припадає на Келермесський (ранньоскіфський) час, але в цих зольниках наявні сліди і більш пізнього етапу скіфської історії. Це найбільш досліджена шляхом розкопок частина поселення: площа розкопів тут становить понад 2,5 тис. м²). У культурному шарі зольників центральної частини пам'ятки виявлено 5 фрагментів кераміки, прикрашених S-подібними фігурами. Ще один аналогічний артефакт (уламок ручки черпака) з частково збереженими відбитками досліджуваного знака, знайдений на поверхні одного із зольників. У підсумку, в центральній частині селища виявлено таку ж кількість уламків черпаків з S-подібними знаками, як і в західній. Але розкопана площа у

центрі поселення набагато більша і культурний шар тут значно потужніший. Тобто, відсоток кераміки, прикрашеної візерунком із S-фігур, тут значно менший. Слід зазначити, що хоча тут і зустрічаються обидва типи S-знаків, але деяка їх частина (передусім ті, що «лежать»), на наш погляд, значно молодша за ті, що знайдені у західній частині пам'ятки.

А ось як виглядає *співвідношення двох типів знаків* – звичайних S-подібних і дзеркальних – по групах розкопів поселення: західні розкопи (відповідно) – 3:3, центральні – 1:5. Звичайно, тільки що наведені цифри (як бачимо, вони зовсім невеликі), самі по собі мало що дають. Це, так би мовити, матеріал для роздумів, який може «заговорити» при співставленні з іншими подібними колекціями.

Східна частина поселення, як свідчать масові місцеві матеріали – найпізніша частина пам'ятки; опосередковано це підтверджують і знайдені в ямі одного із розкопів (№ 3) кілька фрагментів імпортованої східногрецької мальованої кераміки. Площа розкопів тут становить понад 1,7 тис. м², що зовсім немало, і можна думати, що відсутність кераміки з S-подібними фігурами у цій частині пам'ятки не випадкова. Тут навіть простий прокреслений орнамент на столовій кераміці, на відміну від інших частин пам'ятки, є великою рідкістю.

Отже, на поселенні Пожарна Балка знайдено 12 фрагментів кераміки, прикрашених S-подібними знаками двох типів, шести варіантів. При зовнішній схожості, інколи зовсім близькій, кожен знак, представлений тут, відтиснутий своїм окремим орнаментом. Але жодного зі штампів у процесі розкопок на цій пам'ятці не виявлено. І, думається, що останнє не є випадковим, бо кераміка з S-подібними фігурами тут була привізною. Втім, самі фігурні штампи, в тому числі S-подібні, на поселеннях Українського Лісостепу зустрічаються досить рідко [3, с. 53–58; 4, с. 13–16].

Далі коротко, поки що без аргументації, про хронологічні рамки побутування кераміки з S-подібним штампованим орнаментом у стародавній «Пожарній Балці». На наш сучасний погляд – це досить широкий хронологічний діапазон: від пізнього Чорнолісся – раннього Жаботина (рис. 1: 1–3; 2: 1–3) до рубежу передскіфської і ранньоскіфської доби (рис. 1: 9–10; 2: 9–10). До цієї ж фінальної дати ми відносимо і знайдений нами під час розвідки фрагмент столової посудини на поверхні одного із золь-

ників відомого поселення біля с. Мачухи, що недалеко від Полтави. Цей фрагмент прикрашений видовженим S-подібним штампом, що «лежить», і різьбленим візерунком (рис. 1: 11). За сюжетами і стилем виконання з використанням двох технічних прийомів – штампу і різьблення – це досить близька аналогія двом уламкам, котрі виявлені у Пожарній Балці в комплексах самого початку скіфської доби (рис. 1: 9; 2: 10), хоча тут є знахідки і більш раннього часу.

Але найбільша група кераміки з S-подібними знаками – «цілих» п'ять екземплярів – заповнює хронологічну нішу між ранніми і відносно пізніми зображеннями (рис. 1: 4–8). Серед них, виходячи, передусім, із контексту комплексу, найбільш ранньою може бути знахідка у розкопі 13 (рис. 1: 3). Вона близька за часом, а, можливо, в певній мірі і синхронна найбільш давнім дзеркальним екземплярам (другий тип, перший і другий варіанти).

Відносно абсолютних дат щодо часу функціонування на Лівобережжі Лісостепового Подніпров'я (і не тільки) посуду із відбитками S-подібного штампу, то вони (дати), як і півтора-два десятки років тому, продовжують залишатись дискусійними [1, с. 280–285; 2, с. 56–58].

Література

1. **Бруйко И. В.** Финал горизонта «штампованной» керамики раннего железного века в Украинской Лесостепи / И. В. Бруйко // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; ЦОДПА; [выдп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1996. – С. 280–285.
2. **Бруйко И. В.** Ранние кочевники в Европе (X–V вв. до н. э.) / И. В. Бруйко. – Кишинев, 2005. – 358 с.
3. **Пєфтиць Д. М.** Фігурні штампи в орнаментуванні чорноліської кераміки Середньої Наддніпряни / Д. М. Пєфтиць // Магістеріум. Археологічні студії. – К., 2005. – Вип. 20. – С. 53–58.
4. **Щєрбань А.** Керамічні штампи початку раннього залізного віку / Анатолій Щєрбань // Український керамологічний журнал. – Опішне, 2002. – № 1 (3). – С. 13–16.

В. П. Андрієнко

Про кераміку, прикрашену S-подібним штампом із поселення Пожарна Балка (типологія)

У цій невеликій статті публікуються фрагменти кераміки з поселення біля села Пожарна Балка, що на Полтавщині, прикрашені S-подібним

орнаментом, який відтиснутий за допомогою відповідного штампю. При цьому, автор пропонує власну типологію і дуже коротко торкається питання відносної хронології зазначених знахідок. Проблеми абсолютної хронології – ще більш дискусійного питання про час використання кераміки, прикрашеної S-подібним штампю, а також семантику цього знаку, – він планує розглянути окремо.

Ключові слова: ранньоскіфський час, Пожарна Балка, Нижнє Поворскля, ліпна кераміка, черпаки, S-подібний орнамент.

V. P. Andriienko

Concerning Ceramics Decorated with S-like Stamp from Pozharna Balka Settlement (typology)

Fragments of ceramics from settlement near Pozharna Balka Village in Poltava Region, decorated with S-like ornament, made with a help of a stamp, are published in this small article. The author proposes his own typology and briefly mentions question concerning chronology of these findings. He decided to observe separately questions of absolute chronology of using ceramics with such S-like stamps, as this point is very controversial.

Keywords: the early Scythian Time, Pozharna Balka, the Low Vorskla River area, moulded ceramics, bails, S-like ornament.

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ В ур. ЦАРИНА МОГИЛА

Публікуються деякі матеріали з розкопок в ур. Царина Могила, здійснених у 2016–2017 рр. Наведено попередні дані про початковий етап створення зольника, який було перервано будівництвом насипу валу Великого Більського городища. Охарактеризовано культовий комплекс, котрий було влаштовано на поверхні валу після завершення будівництва.

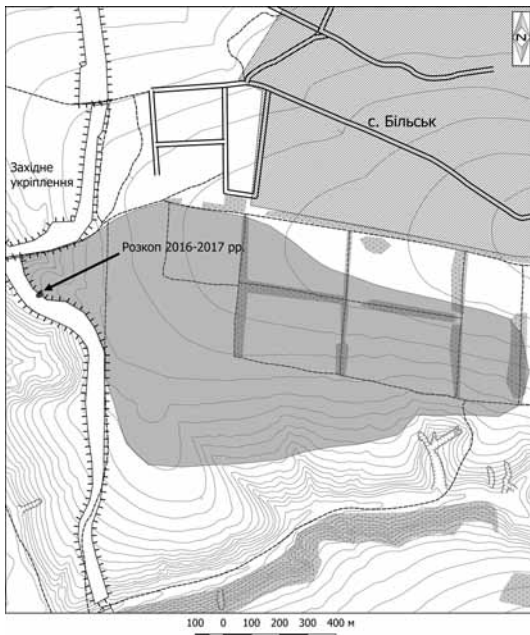
Ключові слова: скіфський час, Більське городище, Царина Могила, зольник, жертovníк, вал.

У 2016–2017 рр. Більська археологічна експедиція Інституту археології НАН України проводила дослідження захисних споруд в ур. Царина Могила, що дозволили поточнити час створення системи укріплень Більського городища (рис. 1) [3; 4].

Під полою насипу валу було довивчено заглиблену на 1,1 м в материк споруду, що мала підовальну в плані форму із закругленими кутами, розмірами 3,14 × 2,70 м (рис. 2; 3). З північного боку зафіксовано сходинку у вигляді заокругленої виїмки розмірами 0,27 × 1,50 м, розташовану близько 0,2 м над рівнем дна.

Особливу увагу привертала нижні горизонти заповнення котловану споруди. Над приденним шаром щільного втопаного чорнозему було зафіксовано шар пожежі, який складався з почергово розміщених прошарків вугілля, попелу, обвуглених плах, обпаленого ґрунту та кісток тварин. Товщина цього шару доходила місцями до 0,5 м у східній частині об'єкту. В ньому було виявлено фрагменти ліпного посуду скіфського часу, глиняне пряслице та глиняну конічної форми фішку.

Вище було зафіксовано шар потужністю 0,25 м, який ми пов'язуємо із засипкою котловану ґрунтом зі значним вмістом попелу та знахідками (переважно сміття) після пожежі. У ньому виявлено численні фрагменти ліпного посуду скіфського часу, глиняні пряслиця, бронзову голку, залізну і бронзову шпильки, залізне шило, половину мушлі каури. Серед дрібної глиняної пластики можна відзначити уламок голівки антропоморфної

Умовні позначення:

■ - межі поселення	■ - зелені насадження
▤ - оборонні споруди Більського городища	— - асфальтні дороги
▤ - межі села Більськ	--- - ґрунтові дороги

Рис. 1. План поселення Царина-Сад із місцем проведення досліджень 2016–2017 рр.

статуетки із насічками по краю, що імітують зачіску чи головний убір, та фрагменти зооморфних статуеток. При промиванні ґрунту з цього шару було виявлено фрагмент намистини із непрозорого скла, цілу намистину із риб'ячого хребця та бісерину. Слід відзначити наявність у шарі двох нижніх людських щелеп*. Попередньо матеріали цих двох горизонтів можна датувати кінцем VII – першою половиною VI ст. до н. е.

* Антропологічні матеріали проаналізовані О. Д. Козак. Цікаво, що в заповненні житла та у зольному шарі виявлено численні фрагменти голок, шила, шпильки, намисто, пряслиця при повній відсутності предметів озброєння. Щелепи належать старшій дитині чи підлітку та дорослій жінці (про знахідки нижніх щелеп і фрагментів черепів на території Більського городища див. [2]). Не можна виключати, що кістки належали особам, які мешкали чи працювали в цій споруді. До чи під час пожежі ці двоє людей могли загинути і після скелетування (в результаті виставлення чи інших маніпуляцій з тілами) їх кістки потрапили до котловану. Але це лише один із можливих варіантів інтерпретації.

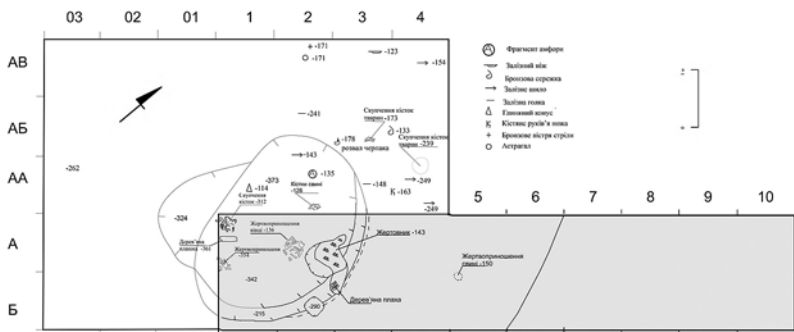

Рис. 2. Ур. Царина Могила. План розкопу № 1 (2016–2017 рр.).

Під валом, над рівнем давнього горизонту, простежувався попелястий прошарок, що утворився до будівництва споруди. Він був перекритий шаром жовтої материкової глини, котру ми ототожнюємо із викидом, що утворився в результаті викопування котловану приміщення (рис. 4).

Зверху на викиді зафіксований вугільний прошарок*, перекритий темно-сірим ґрунтом із фракціями попелу й вугілля (рис. 4). Цей шар зольника чітко кореспондується зі сміттевим заповненням споруди після пожежі**. У ньому було виявлено численні фрагменти ліпного посуду скіфського часу. Можна стверджувати те, що ми зафіксували перший етап утворення зольника, що був перерваний спорудженням валу Великого Більського городища. Таким чином, житло після пожежі деякий час використовувалось як смітник перед спорудженням валу.

Основою валу була глина, вибрана із рову. Вона укладалася чистими, не мішаними шарами. Перший із них складався з бурої глини із білими крейдяними та вапняковими конкреціями, в якому виявлено фрагменти ліпного посуду скіфського часу та залізний ніж.

Над ним простежувався тонкий прошарок попелу (рис. 4). Ймовірно, цей прошарок утворився під час перерви у зведенні валу. Його незначна товщина, не дивлячись на те, що поруч активно функціонувало поселення в ур. Царина Могила, може

* Пов'язаний із пожежею у споруді.

** Цей шар не було зафіксовано в 2016 р., тому минулорічні висновки дещо відкориговані.

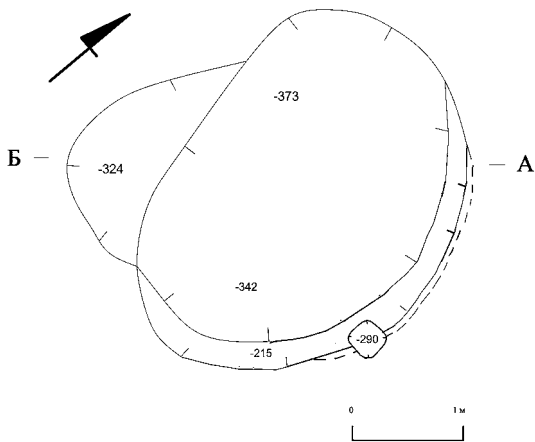

Рис. 3. Ур. Царина Могила. План приміщення № 1 з розкопу № 1/2017 р.

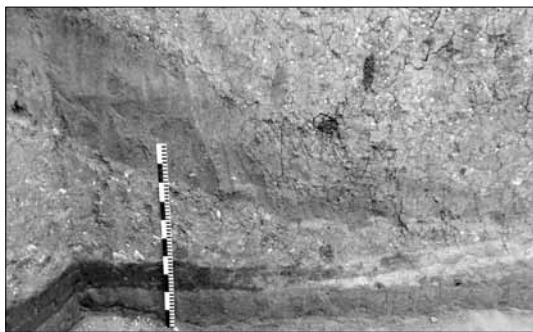
свідчити про те, що ця перерва була нетривалою, можливо, півроку-рік.

Над вказаним прошарком фіксувався шар коричневої глини (рис. 4), що схожа на затічний ґрунт, який, можливо, було вибрано під час відновлення робіт з будівництва рову, котрий частково заповнювався змитим зі схилів за опадів (взимку-?) ґрунтом. У шарі коричневої глини виявлено фрагменти ліпного посуду скіфського часу (рис. 4).

Вище залягав шар бурої глини з білими крейдяними й вапняковими конкреціями, потужністю від 0,6 до 0,9 м, що, фактично, не відрізнявся від розташованого нижче, під коричневою глиною, ґрунту (рис. 4). В цьому шарі виявлені фрагменти ліпного посуду скіфського часу та бронзовий литник.

У 2016 р. в квадраті 2/А на глибині 1,33–1,36 м, безпосередньо на шарі бурої глини, було виявлене жертвоприношення дрібної рогатої худоби, а також свині (квадрат 5/А, глибина 1,5 м) (рис. 2). У 2017 р. поруч відкриті ще три жертвоприношення поросят у віці до 2 місяців. В. Л. Бондаренко за аналізу палезологічних матеріалів виявив ще чотири імовірні жертвоприношення. Вони, судячи з віку жертвних тварин, могли бути здійснені у травні – наприкінці червня, що відповідає найбільш вірогідному часу проведення будівельних робіт. Більшість жертвоприношень зафіксовані безпосередньо на глиняному тілі валу. Судячи зі стратиграфічних спостережень, вони були здійснені до дернування його поверхні.

Рис. 4. Ур. Царина
Могила. Фото
західного профілю
бровки розкопу
№ 1/2017 р.
за лінією квадратів
03-4/А.

Біля жертвоприношень у квадратах 2–3/А на глибині 1,43 м був відкритий глиняний жертovníк тарілкоподібної в плані та лінзоподібної у перетині форми, що мав у верхній частині розміри 0,63 × 0,70 м (рис. 2). Він представляв собою тарілкоподібну яму із вугільно-попелястим заповненням, верхній майданчик якої був перекритий шаром обпеченої глини із фрагментами кераміки, кістками тварин, уламками каміння. Під цією обмазкою на жертovníку виявлені сліди вогню й зафіксовано прошарок попелу та деревного вугілля. Жертovníк можна віднести до типу 3 (за класифікацією В. П. Андрієнка) – глиняні тарілкоподібні жертovníки [1]. Ці синхронні культові об'єкти, швидше за все, склали єдиний комплекс, пов'язаний із ритуальними діями, проведеними після завершення спорудження валу.

Культовий комплекс був одразу після проведення церемоній перекритий наступним шаром насипу валу. Це може свідчити про фактичну одночасність створення цієї частини валу, без виділення будівельних періодів. Поблизу цього культового комплексу, у цьому ж шарі, виявлено фрагменти вінець ліпних горщиків, прикрашених наліпними валиками та наскрізними проколами, неповний розвал чорнолискованого грушоподібного черпака з насічками по ребру та ручкою з циліндричним відростком, фрагменти бортиків чорнолискованих мисок, конічне глиняне пряслице і бронзове трилопатеve вістря стріли баштоподібної форми, з виступаючою втулкою та шипом.

Матеріали із шару культового комплексу, враховуючи попереднє датування знахідок зі споруди й зольника під валом, можуть відноситися до другої – початку третьої чвертей VI ст. до

н. е. До цього ж часу слід відносити й спорудження валів Велико-го укріплення Більського городища.

Джерела та література

1. Андрієнко В. П. Основні культові обряди та споруди у племен лісостепової Скіфії (VII–V ст. до н. е.) / В. П. Андрієнко // Вісник Харківського університету. – Харків, 1974. – № 104: Історія. – Вип. 8. – С. 89–96.
2. Гречко Д. С. О бескурганных погребениях аборигенного населения восточноевропейской Лесостепи скифского времени / Д. С. Гречко // *Revista arheologica*. – Vol. X. – nr. 1-2. – 2014. – С. 79–101.
3. Гречко Д. С., Крютченко О. О. Дослідження в ур. Црина Могила у 2016 р. / Д. С. Гречко, О. О. Крютченко // Археологічні дослідження Більського городища – 2017: зб. наук. пр. – Київ, Котельва, 2017. – С. 80–97.
4. Гречко Д. С., Крютченко О. О., Ржевуська С. С. Археологічні дослідження Більського археологічного комплексу у 2017 році. / Д. С. Гречко, О. О. Крютченко, С. С. Ржевуська // Археологічні дослідження Більського городища – 2017: зб. наук. пр. – Київ, Котельва, 2018. – С. 42–74.

Д. С. Гречко, А. А. Крютченко

Новые исследования в ур. Царина Могила

В публикации представлены некоторые результаты раскопок, проведенных Бельской археологической экспедицией ИА НАН Украины в 2016–2017 г. на территории поселения и вала Большого Бельского городища в ур. Царина Могила. Приводятся данные о соотношении слоев поселения и укрепления. Описано сооружение, которое открыто под валом. Оно было уничтожено пожаром, после чего оно и прилегающая территория стали местом формирования зольника. Материалы из сооружения и слоя зольника можно предварительно датировать концом VII – серединой VI вв. до н. э. Формирование зольника было прервано сооружением укреплений Большого Бельского городища. Можно предполагать сезонный перерыв в создании укреплений. После завершения работ на данном участке был создан культовый комплекс (жертвенник и жертвоприношения животных). Материалы из этого слоя можно предварительно датировать второй четвертью – серединой VI в. до н. э.

Ключевые слова: скифское время, Бельское городище, Царина Могила, зольник, жертвенник, вал.

D. S. Grechko, O. O. Kriutchenko

New Researches in Tsaryna Mohyla Stow

Preliminary results of the excavations which conducted by Bilsk archaeological expedition of IA of the NASU in 2016–2017 at the territory of the settlement and wall of Big Bilsk site of ancient settlement in Tsaryna Mohyla Stow are presented in the article. The data about correlation of the strats of the settlement

and fortification were presented. The building discovered under the wall was described. It was destroyed by fire, and after that it and surrounding territory became the place in which ash-pit began to form. Materials from the building and ash-pit stratum could be preliminary dated to the late of the 7th – mid-6th cc. BCE. Forming of the ash-pit was interrupted by the building of Big Bilsk site of ancient settlement fortification. Season break in the construction could be supposed. After the end of the work a sacred complex was created in this place (altar, animal sacrifices). Materials from this stratum could be preliminary dated to the second quarter – mid-6th c. BCE.

Keywords: the Scythian Time, Bilsk site of ancient settlement, Tsaryna Mohyla, ash-pit, altar, wall.

А. В. Гейко, О. М. Ткаченко, Р. С. Рейда, С. В. Сапегін

(с-ще Опішня, м. Полтава, м. Київ,
с. Ковалівка Полтавського району)

ПРОГОНЯНСЬКИЙ МОГИЛЬНИК СКІФСЬКОГО ЧАСУ

Про археологічні дослідження у 1925 році В. А. Грінченком і М. Я. Рудинським Прогонянського могильника скіфського часу поблизу села Мачухи Полтавського району Полтавської області.

Ключові слова: скіфський час, Прогонянський курганний могильник, Мачухи, В. А. Грінченко, М. Я. Рудинський.

Ось уже близько ста років у Нижньому Поворсклі активно ведуться наукові дослідження поселенських і поховальних пам'яток скіфського часу. В них взяли участь археологи з різних наукових, освітніх та музейних установ Полтави, Києва, Донецька, Харкова, колишнього Ленінграда, Опішні.

Полтавський, а згодом київський науковець Михайло Рудинський у 20-х роках ХХ століття та у 1946 році проводив розкопки у Тарановоярському (Мачуському) могильнику. Крім того, він проводив дослідницькі роботи і на селищах раннього заліза в урочищах Десяте Поле та Лубенщина [15; 21–22].

Викладач Харківського університету Олександр Федоровський у 1925 році розкопав курган поблизу с. Гора, що неподалік Полтави [17].

1927 року відомий археолог та мистецтвознавець Микола Макаренко, разом із співробітником на той час Центрального пролетарського музею Полтавщини (нині – Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського) Олександром Тахтаєм здійснили розкопки на селищі в урочищі Зруб поблизу с. Головач на південний схід від Полтави [24].

Співробітник Ленінградського відділення Інституту матеріальної культури АН СРСР Іван Ляпушкін, окрім багаторічних розвідкових досліджень у Дніпровському Лісостеповому Лівобережжі, 1949 року розпочав вивчення поселення скіфського часу поблизу с. Пожарна Балка [18–19].

Упродовж 1994–1995 років експедицією ЦОДПА під керівництвом Олександра Супруненка проведено рятівні розкопки курганів із похованнями енеоліту-бронзи та скіфського часу біля с. Карпусі, а в 1996 році – кургану біля смт Нові Санжари [23].

Анатолій Гейко в 2000 і 2009 роках здійснив розкопки чотирьох курганів Малотростянецького могильника [8], а в 2008 році – кургану Тарановоярського могильника, що постраждали від грабіжників і господарської діяльності [7].

У 1970–1990-ті роки Нижнє Поворскля було на вістрі уваги керівника експедиції Донецького державного університету Владислава Андрієнка, який проводив тут розкопки селища Пожарна Балка-2 та курганного могильника, розташованого неподалік, що містив захоронення епохи бронзи і раннього залізного віку. Крім того, ним неодноразово проводилися розвідки, результатом яких стало виявлення чималої кількості різночасових поселенських та поховальних пам'яток [1–6].

На жаль, не всі матеріали цих експедицій уведені до наукового обігу, а деякі досі залишаються маловідомими і не використовуються науковцями. Це стосується й досліджень Михайла Рудинського та його учня Володимира Грінченка на Прогонянському могильнику поблизу села Мачухи [9]. Репресії проти учених, ув'язнення, заслання не дали їм змогу опублікувати матеріали з цих робіт. Лише Галина Ковпаненко у монографії «Племена скіфського часу на Ворсклі» згадала про ці розкопки у своєму списку досліджених курганів басейну р. Ворскли, хоча й локалізувала помилково могильник біля колишнього хутора Кисла Балка [16, с. 83].

В архіві Інституту археології НАН України, у фонді Володимира Грінченка зберігається цікавий звіт про огляд ним на початку березня 1925 року біля кутка Прогоня села Мачухи тодішнього Мачуського району Полтавської округи могильника скіфського часу. У Володимира Грінченка він указаний як хутір Прогоня [10].

На початку 1925 року до Центрального пролетарського музею Полтавщини надійшла інформація, що неподалік Мачух громадянином Пальчиком ведуться грабіжницькі розкопки. Місцеву владу він повідомив, «що будемо копати золото (скарб), яке заховано в могилі ватажком розбишацької шайки (вказував ймення й прізвище ватажка), яке ним добуто в XIV, XV чи навіть у XVII ст. у гетьмана Полуботька (точно вказував місяць і число зариття

скарбу). Скарб складається з посуду вагою 107 пудів. Йому було Р.В.К. [райвиконкомом — прим. авторів] дозволено копати». Отримавши дозвіл, заклавши свого кожуха та отримавши 5 карбованців, Пальчик найняв чотирьох робітників і почав грабіжницькі розкопки [10, арк. 2–3].

Згідно із поданою інформацією у звіті Володимира Грінченка, 24 січня Пальчик з'явився до Мачуського райвиконкому, «викупив кожуха, що був заложений, про скарб уже нічого не говорив, і де дівся — невідомо. Могила залишилась розрита» [10, арк. 3].

Місцевий учитель Шкурупій, разом із мачуськими школярами трудколонії й учнями школи № 6 міста Полтави оглянули частково розкопаний курган. Дітьми було виявлено кубок і черпак. Вони подані на фотографії зі звіту Володимира Грінченка [10]. Ці знахідки були передані до Центрального пролетарського музею Полтавщини. Уже 8 березня 1925 року Володимир Грінченко подав опис цих предметів у книзі надходжень [10, арк. 4].

Кубок (зафіксований під № 3621, згідно із книгою надходжень) мав розхилені вінця, виділену шийку та округле дно. Його висота — 6,4 см, діаметр вінець — 6,3 см, діаметр шийки — 5,9 см, діаметр тулуба — 7,7 × 7,7 см (рис. 1: 1). У середині кубка зберігся папірець, на якому рукою вчителя Шкурупія вказано, що він був знайдений учнями 8-го класу Мачухівської дитячої колонії.

Черпак (№ 3620) мав розхилені вінця, округле, ледь вдавлене пальцем всередину (на 0,3 см) дно, ручку, відросток на якій був відбитий. Висота чашечки — 4,5 см, загальна висота із ручкою — 7,7 см, діаметр вінець — 9,5 см, діаметр шийки — 9,1 см, діаметр дна — 1,8 × 2,0 см, перетин ручки — 1,1 × 2,0 см (рис. 1: 2).

Обидві посудини не мали орнаменту, були чорного кольору з лискованою поверхнею.

5 березня 1925 року Володимир Грінченко здійснив розвідки на Прогонянському могильнику. У своєму звіті він дав характеристику пошкодженого кургану та ще одного насипу неподалік, що був частково зруйнований внаслідок дії природних чинників.

Володимир Грінченко зазначав, що боїться продовження грабіжницьких розкопок на могильнику, і що слід: «самого т. Пальчика притягти до гострої відповідальності, по-перше, по факту карного кодексу за фальшиву провокацію, по-друге, за руйнування цінної, надзвичайно цінної могили для археологів» [10, арк. 6].

Рис. 1. Кубок і черпак з кургану № 1 Прогонянського могильника [10].

На жаль, ми не знаємо, як склалася далі ця історія, але із звернення Центрального пролетарського музею Полтавщини до «археологічного Комітету при «ВУАН» дізнаємося про прохання надіслати археолога-фахівця для продовження розкопок на могильнику [10, додаток]. А із газети «Більшовик Полтавщини» довідуємося, що для проведення розкопок було виділено 100 карбованців [20].

У книзі надходжень Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського зазначено, що розкопки на Прогонянському могильнику в серпні 1925 року проводив «представник ВУАКУ М. Я. Рудинський та Ц.П.М.П. (Центрального пролетарського музею Полтавщини – прим. авторів) як асистент В. А. Грінченко». Самого звіту Михайла Рудинського про ці дослідження авторам поки що віднайти не вдалося.

У цій же книзі надходжень є короткі записи про розкопки та описи знахідок із курганів могильника скіфського часу біля хутора Прогоня, що надійшли до фондів музею. Тут же вміщена інформація про те, що: «Могила 1 була раніше зруйнована гр. Пальчиком і тому в ній зовсім мало довелось чого знайти, та і характер самого поховання дуже трудно встановити» [11, арк. 142].

Зокрема, до музейного зберігання з кургану № 1 було взято:

- 1) шість шматків глини, «якою був обмазаний дуб зі склепу»;
- 2) «зразок обгорілого дерева, що положено пластом у могилі»;
- 3) шматок дуба зі склепу (інв. №№ 3635–3637) [11, арк. 141].

Михайлом Рудинським та Володимиром Грінченком було розкопано ще один курган («могила 2»), що знаходився неподалік. У похованні було виявлено такі речі:

1. Уламки глиняної миски (№ 3638). При її склеюванні з'ясувалося, що деяких фрагментів бракує. Вінця миски загнуті до середини. Висота – 11,2 см, діаметр вінця – 34,0 см, діаметр дна – 12,0 см.

2. Миска (№ 3639). Розлогувата. Черепок дуже крихкий, особливо зовнішній бік посудини, бо не всі фрагменти вдалося взяти до зберігання. Вінця миски трішки загнуті досередини. По зовнішньому боці посудини наліплено «чотири бугорки», розміщені перпендикулярно один до одного. Приблизні розміри миски: висота – 9,8 см, діаметр вінця – 33,0 см, діаметр тулуба – 34,0 см, діаметр дна – 14,0 × 15,0 см. Склеєна із 32 фрагментів (рис. 2). Нині збереглася половина миски, що потребує реставрації.

3. Горщик (№ 3640). Попід вінцями прикрашений «наліпним орнаментом» (очевидно, валиком – *прим. авторів*) та наскрізними отворами. Набокуватий. Висота – 29,0–31,0 см. Діаметр вінця – 21,3–25,0 см. Діаметр дна – 11,5 см.

4. Верхня частина горщика (№ 3641). Вінця прикрашені «наліпним орнаментом» (очевидно, валиком – *прим. авторів*) та наскрізними проколами. Товщина черепка – 1,5 см.

5. Браслет бронзовий із дроту, товщиною близько 2 мм (№ 3642).

6. Шматок чорного кременя (№ 3643).

7. «Двадцять сім зубів дуже пожованих» (№ 3644). Очевидно, під цим слід розуміти зуби старої людини.

8. Шість шматків заліза, два із яких «круглястої» форми, а решта – плоскі (№ 3645).

9. Уламки панциря кількістю 65 штук (№ 3646) [11, арк. 141–142].

Судячи з опису інвентарю, у могилі був похований чоловік-воїн, а знахідки із Прогонянського могильника можна віднести до другої половини VII – кінця VI ст. до н. е. Аналогії цим предметам можна знайти серед поховального інвентарю Пожарно-балківського, Малотростянецького, Тараноярського некрополів, що розташовані неподалік.

Колекція знахідок із Прогонянського могильника постраждала в роки Другої світової війни (вивезення до Німеччини, спа-

лення музею). Згідно із інвентарними книгами археологічного відділу, нині у фондах музею зберігаються три посудини: черпак (А 355), кубок (А 358) та миска (А 810) [12–14].

У квітні 2013 року Анатолієм Гейком у результаті пошуків виявлено кургани, котрі досліджували М. Я. Рудинський та В. А. Грінченко. Могильник знаходиться за 0,5 км на від колишніх колгоспних ферм та за 1,0 км на північний схід від кутка Прогоня села Мачухи, зліва від польової дороги, що простягається від цього кутка у бік асфальтованої автодороги сс. Мачухи – Калашники, яка пролягає долиною балки. Залишки нерозораних насипів розміщені праворуч від балки, порослої деревами, в урочищі Смажине. Ці кургани належали до невеликого курганного могильника скіфської доби.

Могильник простягається зі сходу на захід. Нинішня висота найбільшого кургану, що пошкоджений гр. Пальчиком, становить близько 1,8 м, діаметр – 15 м. Його західна пола підрізана старою дорогою. У насипу, в північно-східному напрямку, збереглися сліди вибирання ґрунту, що досягають середини кургану і нині – до рівня денної поверхні. Розміри цієї виїмки 4 × 5 м. Це – сліди грабіжницьких розкопок 1925 року на ньому.

Останець другого кургану, що розташований неподалік на схилі балки й описаний Володимиром Грінченком, зруйнований водною ерозією. Він також порослий деревами. Його висота з боку поля – близько 0,5 м, діаметр – 10 м. Південна пола не збереглася. У центрі кургану знаходиться яма, очевидно, це також сліди грабіжницьких розкопок,

Поруч із найбільшим курганом знаходилися округлі ями, що мали діаметр 5 м, а глибину близько 0,5 м. Навколо цих ям збереглися залишки ґрунту від розкопок у вигляді кільця висотою 0,3 м та діаметром 1,5–2,0 м. У подібний спосіб були досліджені кургани Тарановоярського могильника, на якому працював Михайло Рудинський.

Таким чином, у 1925 році Михайлом Рудинським і Володимиром Грінченком на Прогонянському могильнику розкопано один малий курган, що містив знахідки. Судячи з усього, в іншому розкопаному кургані знахідок не виявлено. Це міг бути кенотаф або повністю пограбований насип, а, можливо, за курган було прийняте суто природне підвищення, тому у книзі надходжень Полтавського музею згадок про нього ми не зустрічаємо.

Крім того, частково вивчався великий курган, що постраждав від грабіжницьких розкопок.

Введення до обігу результатів досліджень Прогонянського могильника розширює джерельну базу поховальних пам'яток скифського часу Поворскля. Варто зазначити, що археологічна спадщина Михайла Рудинського і Володимира Грінченка і досі залишається маловідомою та потребує подальшого наукового опрацювання.

Джерела та література

1. **Андриенко В. П.** Булавки с поселения у с. Пожарная Балка / В. П. Андриенко // Більське городище в контексті вивчення пам'яток раннього залізного віку Європи: зб. наук. пр. / [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава: Археологія, 1996. – С. 353–358.
2. **Андриенко В. П.** Комплекс начала скифского времени на поселении Пожарная Балка (раскоп 11) / В. П. Андриенко // Донецкий археологический сборник: зб. наук. пр. – Донецк: Аверс К° ЛТД, 1992. – Вып. 1 – С. 73–88.
3. **Андриенко В. П.** Курганы раннескифского времени у с. Пожарная Балка / В. П. Андриенко // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины: тезисы докладов (1–3 марта 1995 г.) / Харьков. истор.-археол. общество; ХГУ. – Харьков, 1995. – С. 43–44.
4. **Андриенко В. П.** О материалах раскопа 11 поселения Пожарная Балка-2 / В. П. Андриенко // Охрана и исследования памятников археологии. Второй обл. науч.-практич. семинар: тезисы докладов и сообщений. – Полтава: Вид-во «Полтава», 1989. – С. 47–49.
5. **Андриенко В. П.** О находках бронзовых стремявидных удил на поселении Пожарная Балка / В. П. Андриенко // Киммерийцы и скифы: тезисы докладов Междунар. научн. конф., посвящ. памяти А. И. Тереножкина / Гос. истор.-археол. музей-заповедник «Каменная Могила»; Запорож. гос. ун-т; Мелитопольский гос. пед. ин-т. – Мелитополь, 1992. – С. 8–9.
6. **Андриенко В. П.** О самых древних комплексах поселения Пожарная Балка / В. П. Андриенко // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе / В. П. Андриенко // Тезисы докладов областного научн.–практич. семинара / Донецкий ОКМ. – Донецк, 1989. – С. 141–143.
7. **Гейко А. В.** Нові розкопки на Тарановоярському могильнику (в контексті досліджень М. Я. Рудинського) / А. В. Гейко // Старожитності Лівобережного Подніпров'я: зб. пр. і мат-лів наук.-практ семірану / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА – Київ; Полтава, 2010. – С. 13–20.
8. **Гейко А. В.** Охоронні розкопки курганів скифського часу поблизу с. Малий Тростянець / А. В. Гейко // АЛЛУ. – Полтава: Археологія, 2001. – № 2 (10). – С. 90–95.

9. **Гейко А., Рейда Р., Ткаченко О., Сапегін С.** Історія розкопок курганів скіфського часу в 1925 році біля села Мачухи / А. Гейко, Р. Рейда, О. Ткаченко, С. Сапегін // Мачуський збірник: зб. ст. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2017. – Вип. 1: Над чумацьким шляхом. – С. 119–124.
10. **Грінченко В. А.** Звіт про дослідження могили в Мачухівському районі Полтавської округи 1925 р. / В. А. Грінченко // НА ІА НАН України. – Ф. ВУАК. – № 48/18. – 6 арк., 1 фото.
11. Каталог археологічного відділу // Робочий архів фондів ПКМВК. – Т. II. – 249 арк.
12. Книга надходжень ПКМВК. – 10206.
13. Книга надходжень ПКМВК. – 10209.
14. Книга надходжень ПКМВК. – 10661.
15. **Ковпаненко Г. Т.** Кургани поблизу с. Мачухи на Полтавщині / Г. Т. Ковпаненко // Археологія. – К., 1970. – Т. 24. – С. 146–169.
16. **Ковпаненко Г. Т.** Племена скіфського часу на Ворсклі / Г. Т. Ковпаненко. – К.: Наукова думка, 1967. – 188 с.
17. **Кулатова І. М., Супруненко О. Б.** Курган скіфського часу в околицях Полтави (за розкопками О. С. Федоровського) / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава: Полтав. літератор, 1993. – Ч. 1. – С. 20–24.
18. **Ляпушкин И. И.** Поселение скифского времени близ дер. Пожарная Балка, Полтавской обл. / И. И. Ляпушкин // КСИИМК. – М.; Л., 1951. – Вып. 37. – С. 125–130.
19. **Ляпушкин И. И.** Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа / И. И. Ляпушкин // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – № 104. – 382 с.
20. Розкопки стародавньої могили в селі Мачухи // Більшовик Полтавщини. – м. Полтава. – 1925. – 11 квітня.
21. **Рудинський М.** Археологічні збірки Полтавського музею / М. Рудинський // Збірник, присвячений 35-річчю Музею / ПДМ ім. В. Г. Короленка. – Полтава, 1928. – Т. 1. – С. 29–62.
22. **Рудинський М. Я.** Мачухська експедиція Інституту археології (1946) / М. Я. Рудинський // АП УРСР. – К.: Вид-во АН УРСР, 1949. – Т. 2. – С. 53–79.
23. **Супруненко О., Золотницький Б., Кулатова І.** Кургани біля с. Карпуси під Полтавою / О. Супруненко, Б. Золотницький, І. Кулатова. – Полтава: Археологія, 1996. – 87 с.
24. **Т[ахтай]. А.** Археологічна робота Музею в 1926–1927 рр. / А. Т. // Збірник, присвячений 35-річчю Музею. – Полтава, 1928. – Т. 1. – С. 284–289.

А. В. Гейко, О. М. Ткаченко, Р. С. Рейда, С. В. Сапегін

Прогонянський могильник скіфського часу

До наукового обігу вводяться раніше невідомі матеріали археологічних досліджень 1925 року, проведених В. А. Грінченком та М. Я. Рудин-

ським на Прогонянському курганному могильнику скіфського часу поблизу села Мачухи Полтавського району Полтавської області. У результаті цих розкопок до колекції Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського потрапили матеріали другої половини VII – кінця VI ст. до н. е. Частина з них, незважаючи на події Другої світової війни (окупацію Полтави, вивезення до Німеччини, пожежу), і досі зберігаються у його фондах.

Ключові слова: скіфський час, Прогонянський курганний могильник, Мачухи, В. А. Грінченко, М. Я. Рудинський.

A. V. Heiko, O. M. Tkachenko, R. S. Reida, S. V. Sapehin

Prohonia Burial Mound of the Scythian Time

Previously unknown materials of archaeological researches of 1925 conducted by V. A. Hrinchenko and M. Ya. Rudynskyi at Prohonia Burial Mound of the Scythian Time near Machukhy Village Poltava District Poltava Region are included into scientific circulation. Materials of the second half of the 7th – late 6th cc. BCE were given to the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum collection as a result of this researches. Part of them are still saved in its funds despite of the Second World War events (Poltava occupation, exportation to Germany, fire).

Keywords: the Scythian Time, Prohonia burial mound, Machukhy, V. A. Hrinchenko, M. Ya. Rudynskyi.

КОМПЛЕКС СЕЛИЩ СКІФСЬКОГО ЧАСУ БЛЯ с. ОЛЕФІРЩИНА: нові дослідження

Про історіографію вивчення та польові обстеження поселень скіфського часу в околицях с. Олефірщини у Правобережному Поворсклі, їх хронологію та планіграфічні особливості, територіальну структуру розселення землеробських племен Ворсклинської групи пам'яток доби раннього залізного віку.

Ключові слова: скіфський час, Олефірщина, Максимці, Середнє Поворскля, селище, курганний могильник, планіграфія.

Як не дивно, дослідження на відкритих селищах скіфського часу Ворсклинської групи пам'яток методами стаціонарних розкопок здійснювалися не досить часто. Однією із таких пам'яток саме й є Олефірщинське поселення (група поселень), яке не лише «удостоїлося» розкопок різних його частин (Г. Т. Тітенко, 1953 р., В. П. Андрієнко, 1974 р.), а й супроводжувалося пізніше дослідженням сусіднього могильника (О. Б. Супруненко, І. М. Кулатова, 1985–1989 рр.).

Досить подібна ситуація склалася і з розвідковими дослідженнями: масштабні розвідки ХХ – поч. ХХІ ст. дали значне наповнення точок на мапі, які позначали селища скіфського часу в межах Новосанжарського, Полтавського, Диканського, Шишацького і Зіньківського районів. Але, що цікаво, наразі основне наповнення цих даних про територіальну структуру заселення, площі, контури, планіграфію таких поселень ми маємо більше для долин річок Полузир'я, Говтів та ін., і в значно меншій мірі – для власне відносно вузької смуги долини правого берега р. Ворскли. Тут певною мірою вивчені укріплені поселення, а також наявна досить уривчаста (через забудову, давність даних тощо) інформація про відкриті селища.

Нещодавно автору пощастило провести суцільні розвідкові роботи на території та в околицях вище зазначеного с. Олефір-

Рис. 1. Схема розміщення пам'яток скіфського часу біля с. Олефірщина.

щина, результати і висновки яких представлені у цій публікації (рис. 1).

Історія досліджень. В окрузі с. Олефірщина (іноді в літературі зустрічається назва Алферівка, Олефірівка) рядом дослідників упродовж останніх 80 років було виявлено цілу низку пам'яток скіфського часу, що складають єдине скупчення, котре можна об'єднати в одне місцево-локальне угруповання й розглядати у комплексі.

Уперше рештки поселення скіфського часу в околицях села виявив І. І. Ляпушкін 1940 р. [11, рис. 52: 12; 12, с. 48, № 1].

У 1953 р. ще два селища в околицях «села Алферівка» виявила Г. Т. Ковпаненко (Тітенко), обстеживши й раніше виявлений пункт. Пункт I/1953 р. [14, арк. 8–12; 8, с. 53, 117, 151, рис. 1: 35; 52: 15; 24: 11; 53: 70] вона вважала пам'яткою, описаною І. І. Ляпушкіним [11, с. 48, рис. 52: 12; 12, с. 48, № 1]. Але поселення, відкрите останнім дослідником, знаходилося «на північ від села», і його можна ототожнити саме із пунктом II/1953 р. за Г. Т. Ковпаненко (пункт II за нашим порядковим маркіруванням).

Надалі 4 синхронних пам'ятки тут були обстежені В. П. Андрієнком 1974 р. під час проведення розкопок на одному із них [2];

3]. Чітко можна локалізувати як пам'ятку, де проводилися розкопки В. П. Андрієнком, – на південний схід від села (пункт III), так і в певній мірі інші селища, згадувані дослідником (I, II, VI).

У 1984 і 1988 рр. розвідки в околицях села, у т. ч. – під час розкопок Олефіршинського курганного могильника скіфського часу, – проводили О. Б. Супруненко й І. М. Кулатова, якими було обстежено та об'єднано в один кілька пунктів, відомих за розвідками І. І. Ляпушкіна та Г. Т. Ковпаненко, а також показано ще один на східній околиці села, – де розкопки провів В. П. Андрієнко [9, арк. 59–60, рис. 139–140; 10, с. 9–10, 12, рис. 3–4].

Згадуються кілька селищ («на північ та на захід від села») і в «Довіднику» Г. О. Сидоренко, але чомусь як пам'ятки IV ст. до н. е. [13, с. 47–48].

У 1986 р., під час розвідок по «Зводу», П. Я. Гавришем в околицях села Олефірщина було виокремлено 4 селища скіфського часу [4, арк. 8–9; 5], що, як здається, були тими ж пунктами, котрі обстежувалися дослідниками у попередні роки (схеми їх розміщення немає).

У 2004 р. селище і могильник побіжно оглядалися О. Б. Супруненко та В. В. Шерстюком під час розвідок із виконання програми з підготовки «Зводу» на території Диканського району [16, арк. 14–16, рис. 2: 4; 8]. Інформація про ці та попередні обстеження потрапила до відповідного тому «Зводу» [6, с. 197–201 та ін.].

Востаннє комплекс селищ навколо Олефірщини обстежувався В. В. Шерстюком у 2014–2015 рр. Тоді було складено плани раніше відомих поселень і віднайдено, принаймні, ще два нових (пункти IV–V). Результати цих останніх робіт, їх опис та характеристика, аналіз і порівняння із попередніми обстеженнями саме й представлені у цій публікації.

Олефірщина I. Селище розташоване на сучасній західній (північно-західній) околиці с. Олефірщина, переважно за межами населених пунктів, частково – у межах с. Олефірщина, в глибині плато корінної тераси правого берега р. Ворскла (рис. 1: I).

Культурні рештки, що позначають межі селища, виявлені здебільшого на території та в найближчій окрузі від попелищ. У міжпопелищному просторі знахідки також доволі численні, хоча і розпоршені. Селище займає помірно рівнинну ділянку підвищення плато. У північній його частині пролягає дорога-автопід'їзд із твердим покриттям від шосе до с. Олефірщина, що

Рис. 2. План розміщення пам'яток скіфського часу поблизу с. Олефірщина.

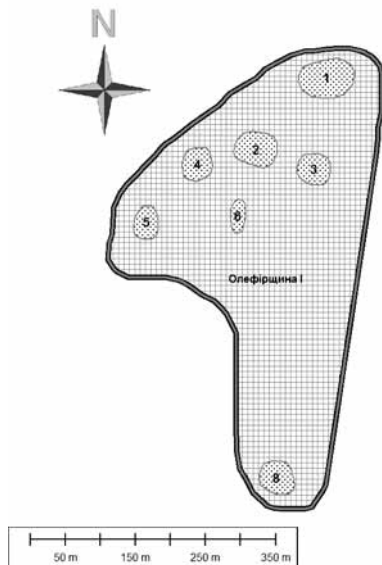

Рис. 3. Олефірщина I. План.

відокремлює попелище № 1 від основного масиву пам'ятки. Східна периферія селища розташована на присадибних ділянках західної околиці села. На північ та північний захід від цієї пам'ятки знаходиться синхронний їй Олефіршинський курганний могильник I (східна його ділянка) (рис. 1: 7; 2: 7).

Помітні 8 попелищ, перші сім із яких розташовані компактною скупченням, достатньо щільним, а № 8 – відособлено на південь – південний схід. Висота окремих попелищ становить близько 0,50–0,60 м, вони мають загалом типові округлі чи підовальні обриси. Їх розміри варіюють від 18 × 26 м до 33 × 51 м. Більші попелища тяжіють до північної ділянки селища.

Площа поселення встановлюється у межах бл. 6,0 га (рис. 2: 1; 3).

Знахідки з селища різних років розкопок і зборів представлені майже винятково матеріалами скіфського часу, серед яких типові уламки кухонних горщиків із валиками, зашипями, насічками та проколами, фрагменти столових чорнолискованих мисок і

черпаків з ритованим орнаментом, корчаг тощо. Серед зняряд праці – пряслиця та їх заготовки, плитки-абразиви, розтирачі, деталі вузди і т. ін.

Як зазначала Г. Т. Ковпаненко, на цьому селищі (I/1953) нею було зафіксовано 17 ледь помітних «курганоподібних бугрів чи плям», розташованих за певним плануванням. Розміри їх становили 20–25 м у діаметрі, розміщувалися вони на відстані 35–40 м один від одного [8, с. 117, рис. 52: 15: 14, арк. 8–11].

Здається, у цьому випадку дослідниця дала загальну кількість зольників разом із пунктом II/1953, про який подібних даних вона не наводить. Упевнює в цьому й опис пункту Олєфірщина І О. Б. Супруненко та І. М. Кулатової: останні пишуть про щонайменше 7 попелястих скупчень розмірами 0,20–0,4 × 10–25 м, шість із яких розміщувалися у два паралельні ряди вздовж дороги, на площі 5 га [9, арк. 59–60, рис. 3–4; 10, с. 9–10, 12, рис. 3–4].

У центрі одного із зольників («бугрів») діаметром 22 × 18 м Г. Т. Ковпаненко заклала траншею розмірами 4 × 16 м (64 м²), зорієнтовану з півночі на південь. Остання показала потужність культурного шару близько 0,95/0,90 м, з найбільшою насиченістю знахідками на рівні 0,60 м. Кераміка з селища характерна для ранньоскіфських комплексів: горщики в основному з оздобами різними типами валикового орнаменту, зашипами по зрізу та проколами нижче. Столова, доволі численна, представлена уламками лискованих мисок, із бортиками зсередини, деколи – з проколами під зрізом та рельєфними канелюрами іззовні, різьбленим чи зубчастим орнаментами. Наявні були також фрагменти черпаків із ритовано-інкрустованими орнаментами, уламок амфори представлений лише єдиним зразком [14, арк. 8–11; 8, с. 117].

Олєфірщина II. Перше з поселенських пам'яток скіфського часу в околиці с. Олєфірщина виявив І. І. Ляпушкін у 1940 р. «на північ від балки, що проти села». Він відзначив на ньому не дуже численні і маловиразні уламки вінець горщиків із зашипами по зрізу та фрагменти амфор [11, рис. 52: 12; 12, с. 48, № 1].

Як здається, саме це селище обстежувала і Г. Т. Ковпаненко 1953 р. (пункт II/1953 р.). Вона локалізувала його за 0,10 км на північ від села. Культурні рештки, за дослідницею, тут залягали скупченнями (рештки споруд-?), кераміка мала шерехату поверхню, поганий випал і відсутнє лискування. Вінця горщиків були з

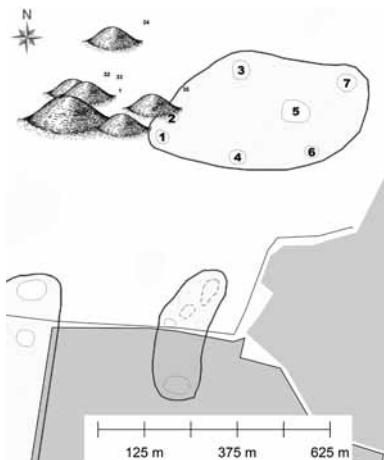

Рис. 4. Олєфірщина II та V. Плани.

не проводилося (рис. 2: 2; 4).

Тут майже не відзначені знахідки архаїчного вигляду, натомість наявна невелика кількість амфорних матеріалів. Приблизно порівну розподіляються вінцеві частини горщиків, що мають валиковий декор, і без такого; також досить представницькою є добірка чорнолискованої кераміки (рис. 5).

Олєфірщина III. Відкрите у 1974 р. В. П. Андрієнком, локалізоване ним за 0,20 км на південний схід від села. Ворсклинський загін Лісостепової скіфської експедиції Донецького державного університету на чолі з дослідником провів розкопки на території цього селища (рис. 1: 3; 2: 3).

У двох розкопах загальною площею 632 м² була встановлена потужність культурних нашарувань у межах 0,6–0,8 м, з доволі нечисленними материковими об'єктами. Було досліджено лише кілька господарських споруд і печей. Серед окремих знахідок із розкопок – типові зразки кухонного посуду, уламки столових мисок і черпаків з малою кількістю архаїчних зразків, а також антична кераміка. Дослідником селище датоване другою половиною VI – III ст. до н. е. [2; 3].

Саме це поселення Рішенням Полтавського облвиконкому за № 165 від 22 квітня 1984 р. взяте на облік та під охорону як

декоруванням у вигляді зашпів по зрізу та проколами нижче. Зустрічалися й уламки амфор, у т. ч. – з ребристою поверхнею [14, арк. 11–12].

У 2014 р. автором було черговий раз обстежене та картографоване це поселення. Розміщене селище майже впритул до східної частини насипів Олєфірщинського курганного могильника (рис. 1: 2). Воно представлено 7-ма різних розмірів попелищними плямами, без системного розміщення, невеликого розміру, хоч і виразного вигляду. Площа – близько 6,00 га. Шурфування

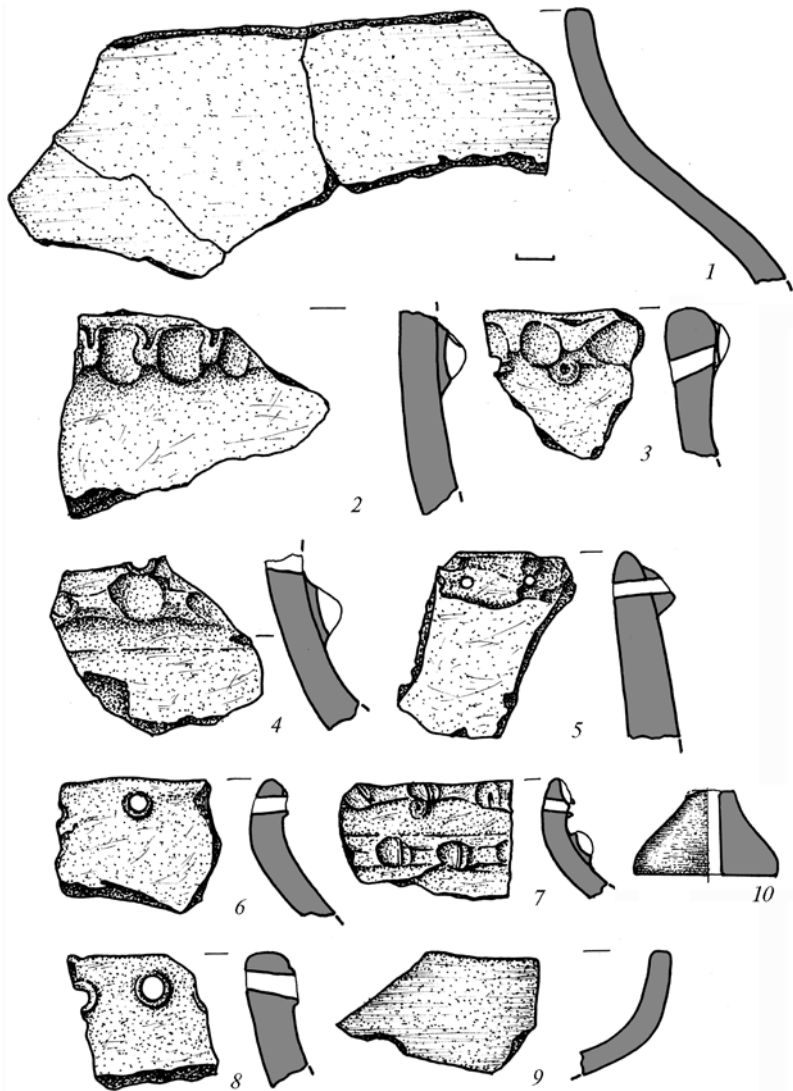

Рис. 5. Знахідки із селища Олєфіршина II. *Кераміка.*

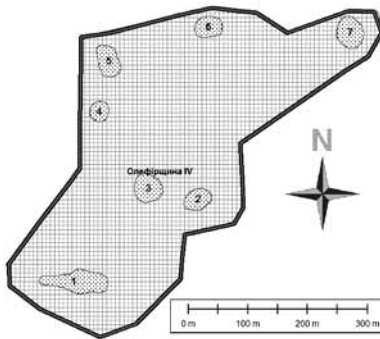

Рис. 6. Олефірщина IV. План.

пам'ятка археології місцевого значення (охоронний номер 1.2-2333-2.16.5).

Сліди цього селища скіфського часу також були зафіксовані П. Я. Гавришем у 1986 р. За останнім, знахідки траплялися на площі 200×250 м уздовж лісу (бл. 5 га). Серед них – уламки горщиків скіфського часу й античної кераміки [4, арк. 9, рис. 16–19].

Олефірщина IV. Селище розташоване поза межами населе-

них пунктів, за 0,31–0,69 км на північ від північної околиці с. Олефірщина, за 0,40–0,61 км на північний захід від північно-західної сучасної околиці с. Великі Будища, на плато корінної тераси правого берега р. Ворскла (рис. 1: 4).

Виявлене автором у 2014 р. Культурні рештки, що локалізують межі селища, зосереджені більшою мірою на території та найближчій окрузі від попелищ. У міжпопелищному просторі знахідки невиразні й нечисленні, хоча і присутні. З півночі межі селища обмежені неглибоким вибалочком, з півдня – також плавним пониженням, але більш глибоким і широким. Таким чином, об'єкт займає невелике природне підвищення плато.

Загалом виявлено 7 попелищ, що не мають якоїсь сформованої планувальної системи розміщення. Найбільший «зольник» № 1, розміщений у південній частині селища, має складну витягнуту форму, максимальну висоту 0,35–0,40 м у східній частині, на ньому сконцентрована більша частина знахідок. Інші попелища менш виразні, майже не виділяються за рельєфною ознакою, вирізняються на поверхні тільки за плямами попелясто-суглинкового наповнення. Більші з них – №№ 3, 5–7; №№ 2 та 4 – ледь помітні. Попелище № 7 розташоване дещо окремо від основної групи «зольників».

Загальні розміри попелищ – від 27×72 м до 20×21 м. Площа селища – 7,04 га (рис. 6).

На північний захід від попелища № 1, у міжпопелищному просторі, закладено шурф (2×2 м), що показав насиченість

культурних решток тут до глибини 0,3 м, тобто, більшою мірою лише в межах орного шару.

Знахідки із селища представлені винятково матеріалами скіфського часу, з дуже низькою питомою вагою столового посуду з якісним чорним лиском, та великою кількістю уламків тарного імпортного посуду. Наявні також предмети індивідуального господарського вжитку (абразиви, пряслиця тощо) (рис. 7). На та поблизу попелищ трапляються знахідки шматків обмазки, що свідчать про наявність наземних чи заглиблених в ґрунт споруд.

Олефірщина V. Ще одне невелике селище, виокремлене в окремий об'єкт, відзначене у північній частині села. Тут наявні два «зольники» (1 у межах садиби), та дві суглинкові плями (рис. 1: 5; 4).

Площа – близько 1,8 га. На зольнику № 2 зібрана ціла добірка уламків амфорної кераміки (рис. 8). Точні контури і площа селища ще може варіювати в обмірах, адже більша його частина знаходиться під забудовою.

Олефірщина VI («Максимці I/1953»). У 1953 р. Г. Т. Ковпаненко виявила в околицях нині неіснуючого села Максимці ще одне селище скіфського часу [14, арк. 13]. Раніше це село входило до складу Великобудушанської сільської ради [7, с. 303], а між 1968–1978 роками було зняте з обліку [1, с. 171]. Відомості про його місцерозташування дає картографічна база 1950-х рр. [15], що впевнює у правильності ототожнення пункту Олефірщина VI із селищем Максимці I/1953 р. за Г. Т. Тітенко (Ковпаненко) (рис. 1: 6; 2: 6).

Селище скіфського часу в околицях с. Максимці, за Г. Т. Ковпаненко, знаходилося на південний схід від села, займало площу 250 × 200 м, на ньому відзначені зольники, а матеріали з нього порівняні зі знахідками із Олефірщинського селища. Поруч також локалізований курганный могильник [14, арк. 13]. Якщо вважати, що останнім не може бути відомий Олефірщинський курганный некрополь (його дослідниця, як і першовідкривач І. І. Ляпушкін, пов'язували із відомим їм обом комплексом селищ скіфського часу в межах та околицях саме цього села), то таким слід вважати групу курганів з кількох насипів, виявлену методами віртуальних археологічних розвідок (ВАР) за аеро-космознімками. Один із курганів могильника, до речі, показаний і на карті 1950-х рр. [15].

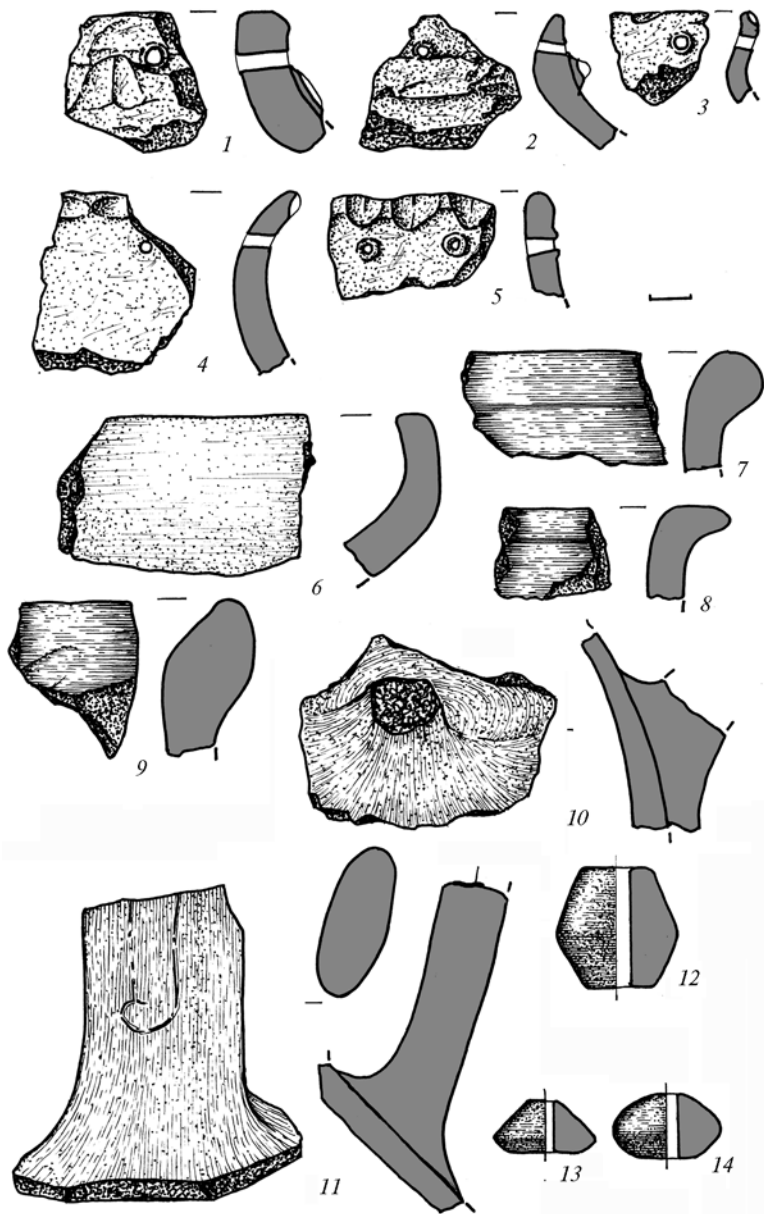

Рис. 7. Знахідки із селища Олефірщина IV. *Кераміка.*

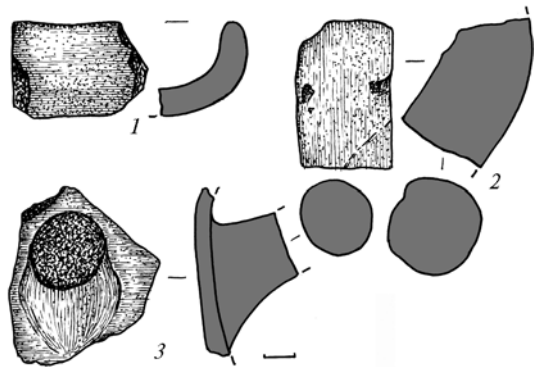

Рис. 8. Знахідки
із селища
Олефірщина V.
Кераміка.

Судячи зі схеми у звіті В. П. Андрієнка, – це пункт, що був обстежений ним, та описаний як Олефірщина IV/1974 в ур. Солов'ївське поле [2, арк. 11, рис. IV: 3; XVII: 2]. За останнім, основні знахідки звідси – вінця з проколами та защипами по краю (певно, без валикового орнаменту), стінки амфор.

За даними ВАР тут простежуються 8 попелищних плям, приблизна реконструктивна загальна площа селища може становити близько 7 га. Глибше на плато, практично поруч – тими ж методами виявлено невелику групу курганів, із щонайменше 5-ти насипів, що, згодом, є також комплексом, синхронним із поселенням.

Висновки. За проведеними дослідженнями, співставивши результати попередніх розвідок і розкопок, можемо резюмувати, що:

1) селища скіфського часу (принаймні, у межах Олефіршинського комплексу) не є такими великими, як зазначалося в окремих звітах і публікаціях. Насправді, це – кілька різних об'єктів (в основному із площами 5–7 га), що мають між собою слабконасичені чи взагалі не насичені підйомними матеріалами лакуни і проміжки;

2) усі ці поселення не є одночасовими та синхронними. Подібні твердження підкріплюються не лише матеріалами поверхневих обстежень автора, а й доволі репрезентативними розкопками, принаймні, на двох із них (Г. Т. Тітенко, 1953, пункт I; В. П. Андрієнко, 1974, пункт III). На хронологічну їх диференціацію, про архаїчність п. I/1953 та пізнішу позицію інших, наголошував і В. П. Андрієнко [2, арк. 10];

3) на основі зазначених розкопок і спостережень за результатами розвідок можна припустити наступне відносне датування цих селищ: до найбільш давнього часу належить пункт I, де за розкопками Г. Т. Тітенко (Ковпаненко) зафіксовані архаїчні комплекси й матеріали. Саме на цьому селищі концентруються найбільші попелищні плями, культурні нашарування найпоужніші, підйомні матеріали рідко містять амфорну кераміку;

4) іншого характеру пункти II та, можливо, VI, а особливо – IV і V: вони також мають «зольники», але їх розміри, насичення знахідками поступаються попередньому пункту. Глибина культурних нашарувань за межами попелищних плям невелика (у простежених випадках дорівнює орному шару), підйомні матеріали відмінні від Олєфірщини I: менша кількість лискованого посуду, та й якість його менша чи взагалі невисока, помітне різке відсоткове збільшення античного імпорту. Збільшується кількість шматків обмазки на поверхні, що може свідчити про появу та поширення наземних споруд на цих селищах. Подібні відмінності простежуються й всередині цієї групи: від відносно ранішого п. II до більш пізніх пп. IV та V;

5) останнім у цьому хронологічному ланцюжку, як видається, виступає пункт Олєфірщина III, де відсутні попелищні плями, а культурні рештки звідси синхронізовані В. П. Андрієнком із подібними комплексами Східного укріплення Більського городища [2, арк. 11].

Таким чином, можна черговий раз на невеликому локальному комплексі відзначити певні планіграфічні і культурно-хронологічні відмінності поселенських пам'яток скіфського часу між собою. Свого часу автор вже звертався до територіально-топографічної структури селищ скіфського часу на різних етапах їх існування, використовуючи для цього матеріали долини Полузир'я і Говтв [18; 19]. Там також досить добре вирізнялася ціла низка селищ, що мали риси різних часових проміжків існування землеробської культури Ворсклинського локального варіанту автохтонних племен скіфської доби.

Щоправда, у випадку із Поворсклям, до долини якого й належить Олєфірщинська група пам'яток, такої закономірності, зафіксованої для синхронних селищ у долинах Полузир'я – Говтви (як то поступове переміщення більш пізніших селищ, від архаїчного до пізньоскіфського часу, з долин повноводних рік до зволожених балок, а на останньому етапі – й на вододільні

схили) тут не простежується: більш пізніші поселенські структури розміщувалися в більш довільному порядку вздовж схилу корінного берега, а часом – навіть ближче до краю плато.

Подібні спостереження (розміщення пізньоскіфських селищ на крайніх мисах плато, а не в його глибині) відзначені й для інших місць локалізації поселень на Правобережжі Ворскли (напр.: Великі Будища і Чернечий Яр, про що готуються матеріали до публікації), лишень відносна обмеженість проведення тут досліджень (зокрема, через значну забудову й заліснення берега) не дають змоги наразі робити такі досить розлогі висновки, як у випадку із Олефірщинським комплексом пам'яток.

Та попередньо можемо припустити, що й на інших ділянках картина буде дуже подібною (принаймні, за результатами вивчення даних ВАР на предмет виявлення селищ скіфського часу [17, с. 151–153]: за умовну межу, яку на сьогодні можна провести по автодорозі Полтава – Опішня, селища із зольниками не поширюються, не відомо їх і за результатами польових обстежень).

На жаль, поки що неможливо говорити про причини такого дещо різного хронологічно-планіграфічного розміщення селищ на відносно недалеких один від одного територіях. Однозначно однією із причин цього є природно-ландшафтні умови. Балки-притоки Полузир'я і Говтв – глибокі й навіть за сучасної епохи зволожені, досить розгалужені, чого не скажеш про доволі «куці», з крутими схилами, й, певно, менш вологі (інтерполюючи на сучасність) яруги (навіть не балки, а яри) Правобережжя Ворскли. Тут, до речі, до самого потужного водотоку – Ворскли – ще існує досить пристойна відстань.

Тож ризикнемо висловити припущення, що основним ядром поселень скіфського часу, як про це свідчать і результати польових досліджень, були саме долини Полузир'я, Говтв, їх приток і балок, а головною причиною цього слугувало саме багатство і легкий доступ до водних ресурсів, у порівнянні з безпосереднім ворсклинським правобережжям. Остання територія виявилася зручнішою для зведення фортифікаційних споруд більших поселенських осередків (Кардашів Вал, Стасі, Полтава-?, Решетники), але відкриті поселення тут засновувалися менш охоче. І саме в достатності просторів для поселень уздовж Ворскли і вбачається нами така їх хронологічна планіграфія, що зафіксована для Олефірщинської групи пам'яток.

Цікаво, що й історія Більського городища, найбільшого укріпленого центру Ворсклинської групи пам'яток скіфського часу, розпочинається не з «поворсклянських» поселень, а із селищ та Західного укріплення городища на р. Суха Грунь. А останні розвідкові дослідження показують кількаразове переважання поселень за кількістю та площами (Диканський, Полтавський, Зіньківський райони) саме по Говтві, Полузир'ї і Груні з притоками.

Безперечно, не вдаючись до дискусії про доцільність назви саме «Ворсклинська група пам'яток» (адже остання міцно утвердилася в історіографії), все ж зауважимо, що, напевно, саме верхів'я приток Псла (Говтв і Груней), а також Полузир'я, відіграли у формуванні цієї групи пам'яток раннього залізного віку не меншу, а навіть, певно, і значно більшу роль, аніж власне річка Ворскла та її вузька долина.

Джерела та література

1. Адміністративно-територіальний поділ Полтавщини (1648–1941 рр.). Довідник з історії адміністративно-територіального поділу: у двох книгах. – Книга друга; [упорядник В. Н. Жук та ін.]. – Полтава, 2002. – 205 с.
2. **Андрієнко В. П.** Отчет об археологических разведках и раскопках Ворсклинского отряда археологической экспедиции Донецкого гос. университета в 1974 г. / Андрієнко В. П. // НА ІА НАНУ. – Спр. 1974/115. – 11 арк., 17 табл.
3. **Андрієнко В. П.** Раскопки поселения у с. Олефирщина / В. П. Андрієнко // АО 1974 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1975. – С. 248.
4. **Гавриш П. А.** Отчет Полтавского археологического отряда Левобережной славяно-русской экспедиции Института археологии АН УССР о полевых исследованиях по подготовке материалов к Своду памятников истории Украины (Полтавская область) в 1986–1987 гг. / Гавриш П. А. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1987/13а. – 53 арк., 80 фото.
5. **Гавриш П. Я.** с. Олефірщина, селище (стаття до «Зводу пам'яток історії та культури по Полтавській області») / П. Я. Гавриш // Архів ЦОДПА. – Б/р. – Диканський район. – № 683.
6. Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Диканський район; [упорядн., наук. ред. В. О. Мокляк; авт. ст.: В. А. Андрієць, В. М. Бака, Т. А. Бобровський та ін.]. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2011. – 360 с.
7. Історія міст і сіл Української РСР: в 26-ти т. Полтавська область; [ред. кол. т.: Буланій І. Т. (гол. редкол.), Бевзо О. А., Білий П. Х. та ін.]. – К. : Гол. ред. «УРЕ», 1967. – 1028 с.

8. **Ковпаненко Г. Т.** Племена скифського часу на Ворсклі / Г. Т. Ковпаненко; АН УРСР, Ін-т археол.; [відп. ред. О. І. Тереножкін]. – К. : Наукова думка, 1967. – 188 с.
9. **Кулатова И. Н.** Отчет о раскопках и разведках на Полтавщине в 1988 году / Кулатова И. Н., Супруненко А. Б. // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 239 (звіт), 240 (альбом). – 102, 35 арк.
10. **Кулатова И. Н.** Курганы скифского времени междуречья Ворсклы и Псла (по материалам охранных исследований Полтавского краеведческого музея) / Кулатова И. Н., Луговая Л. Н., Супруненко А. Б.; ПКМ. – Москва; Полтава, 1993. – 108 с.
11. **Ляпушкин И. И.** Поселения эпохи железа в бассейне реки Ворскла / И. И. Ляпушкин // КСИИМК. – М., 1947. – Вып. XXI. – С. 96–98.
12. **Ляпушкин И. И.** Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа / И. И. Ляпушкин; АН СССР, Ин-т археол. – М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1961. – 384 с. – (Серия: МИА. – № 104).
13. **Сидоренко Г. О.** Довідник з археології України: Полтавська область / Г. О. Сидоренко, Є. В. Махно, Д. Я. Телегін. – К. : Наукова думка, 1982. – 108 с., 2 карти.
14. **Титенко Г. Т.** Отчет о работе Ворсклинского отряда Средне-Днепровской экспедиции ИА АН УССР за 1953 г. / Титенко Г. Т. // НА ІА НАНУ. – Ф. е. – 1953/9«б»; НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 1. – 17 арк.
15. Х-42-61-В-а. М 1: 25 000. Составление 1953 г. – Главное управление геодезии и картографии при Совете Министров СССР. – 9-III-69 г.
16. **Шерстюк В. В.** Звіт про археологічні обстеження території Диканського району з підготовки археологічної частини тому «Зводу пам'яток історії та культури» по Полтавській області у 2004 р. / Шерстюк В. В., Супруненко О. Б., Мироненко К. М. // НА ЦОДПА. – Ф. е. – Спр. 430. – 180 арк.
17. **Шерстюк В. В.** Віртуальні археологічні розвідки / В. В. Шерстюк // Археологія і простір: зб. наук. ст. / ІА НАНУ; [ред. кол. : Толочко П. П., Скорий С. А. (гол. ред.), Горбаненко С. А. (відп. секр.) та ін.]. – К. : Вид-во «Стародавній світ», 2015. – С. 148–154. – (Серія: «Археологія і давня історія України», вип. 4 (17)).
18. **Шерстюк В. В.** Селища Ворсклинської групи пам'яток скифського часу між Пслем та Ворсклою у південно-західній окрузі Більського городища / В. В. Шерстюк // Феномен Більського городища: збереження, дослідження та популяризація найбільшої в Європі пам'ятки доби раннього залізного віку: зб. наук. праць та мат-лів наук. конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: В. М. Вадімов, Г. Ю. Івакін та ін.; наук. і відп. ред. О. Б. Супруненко]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2012. – С. 47–50.
19. **Шерстюк В. В.** Нові пам'ятки археології в околицях с. Жуки / В. В. Шерстюк // Село Жуки – батьківщина літописця Самійла Величка: зб. мат-лів Другої наук. конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ДКіТ ПОДА; ПКМ імені Василя Кричевського; Полтав. район. рада; [ред. кол.: Л. Л. Бабенко, М. М. Кононенко (гол.), О. Б. Супруненко (відп. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава, 2018. – С. 69–81.

В. В. Шерстюк

Комплекс селищ скіфського часу біля с. Олефірщина: нові дослідження

Представлені результати історіографічних досліджень та останніх польових обстежень комплексу поселенських пам'яток скіфського часу в околицях с. Олефірщини у Правобережному Поворсклі. На їх основі зроблені висновки щодо хронологічних та планіграфічних особливостей територіальної структури розселення упродовж усіх періодів проживання тут землеробських племен Ворсклинської групи пам'яток раннього залізного віку.

Ключові слова: скіфський час, Олефірщина, Максимці, Середнє Поворскля, селище, курганний могильник, планіграфія.

V. V. Sherstiuk

**Complex of the Scythian Time Settlements near Olefirshchyna Village:
New Researches**

Results of historiographic and recent field investigations of complex the Scythian Time settlements near Olefirshchyna Village in the right-bank Vorskla River Area are presented. Conclusions concerning chronological and planigraphical peculiarities of territorial populating structure during all periods, when agricultural tribes of the Vorskla monument group of the early Iron Age, are made on this basis.

Keywords: the Scythian Time, Olefirshchyna, Maksymtsi, the mid-Vorskla River Area, settlement, burial mound, planigraphy.

МАТЕРІАЛИ СКІФСЬКОГО ЧАСУ З ПОЖАРНОБАЛКІВСЬКОГО ПОСЕЛЕННЯ У ЗІБРАННІ ПОЛТАВСЬКОГО КРАЄЗНАВЧОГО МУЗЕЮ ІМЕНІ ВАСИЛЯ КРИЧЕВСЬКОГО

*Публікуються матеріали з поселення ранньоскіфського часу
Пожарна Балка-2 в археологічній збірці Полтавського крає-
знавчого музею імені Василя Кричевського.*

Ключові слова: ранньоскіфський час, Поворскля, Пожарна Балка, знахідки, колекція, Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського.

За результатами багаторічних польових археологічних досліджень у басейні р. Ворскли, в її верхній і середній течії, відомі численні пам'ятки скіфського часу, що засвідчують досить високий рівень заселеності регіону лісостеповим землеробсько-скотарським населенням VII—III ст. до н. е. [3, с. 47—49; 4, с. 43—44; 6, с. 142—143; 7, с. 252—275; 10, с. 50—51, 82—83; 11, с. 3; 14, с. 98—113; 16, с. 145—178; 18, с. 4—15]. 3-поміж них досить значну групу складають пам'ятки, які, за рядом характерних ознак, дослідники відносять до ранньоскіфського періоду і в цілому датують їх VII—VI ст. до н. е. [3, с. 47—49; 4, с. 43—44; 5, с. 31; 8, с. 90—95; 10, с. 51—76, 82—109; 19, с. 66—71]. Проте, і сьогодні більшість із них відомі переважно за матеріалами розвідок, археологічні розкопки проводилися лише на окремих із них.

До числа найкраще досліджених у Поворсклі ранньоскіфських пам'яток відноситься селище Пожарна Балка-2, розташоване на плато правого корінного берега Ворскли між сс. Буланове і Пожарна Балка Полтавського району. Селище виявлене Дніпровською Лівобережною археологічною експедицією ПМК АН СРСР та ІА УРСР під керівництвом І. І. Ляпушкіна ще у 1946 р., а в 1949 р. цією ж експедицією, за участі Полтавського історико-краєзнавчого музею в особі наукового співробітника відділу археології Г. О. Сидоренко, на ньому були проведені

перші розкопки [7, с. 258–259; 10, с. 52–53; 12, с. 134, 168–171; 13, с. 99–125; 15, с. 84]. Подальша історія його дослідження тісно пов'язана з іменем відомого українського вченого, археолога В. П. Андрієнка. Під його керівництвом з 1975 р. по 1992 р. (з невеликими перервами) планомірні розкопки поселення із попилищами Пожарна Балка-2 і розташованого поряд та частково на його території курганного могильника здійснювала археологічна експедиція Донецького університету [1, с. 260; 2, с. 246; 3, с. 47–49; 4, с. 43–44]. У результаті проведених досліджень виявлено велику кількість артефактів, відкрито чимало об'єктів житлового, господарського і культового призначення, отримано важливі дані для з'ясування ряду питань із вивчення історико-культурних та етнокультурних процесів, що відбувалися у Дніпровському лісостеповому Лівобережжі за скіфського часу, а Пожарна Балка-2 стала однією з еталонних ранньоскіфських пам'яток Поворскля.

В археологічній збірці Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського також наявна невелика, проте досить виразна колекція знахідок із Пожарної Балки-2, характерних саме для ранньоскіфського часу. Вона нараховує 121 од. зберігання і складається, в основному, зі зборів наукового співробітника музею Г. О. Сидоренко.

Підйомні матеріали, зібрані нею у 1949 р., під час роботи в експедиції І. І. Ляпушкіна у кількості 13 од., складаються із фрагмента пряслиця (рис. 1: 3) конусоподібної форми висотою 2,1 см при діаметрі основи 3,0 см (тип І, за Б. А. Шрамком [17, с. 58, 91] або тип І, підтип 1, за А. Л. Щербанем [20, с. 39, 172]) й уламків глиняного ліпленого посуду. Серед останніх – фрагмент круглої в перетині ручки сіроглиняної посудини, уламки вінець горщиків із дещо відігнутими назовні (в одному випадку – прямими) вінцями з шерехатою поверхнею сіро-бурого кольору, орнаментованих попід краєм наскрізними проколами і наліпним пружком, розчленованим пальцьовими вдавненнями (рис. 1: 1); фрагмент вінця горщика з більш ретельно заглаженими поверхнями зі слідами часткового лискування світло-коричневого кольору, декорований лише проколами (рис. 1: 2), а також кілька уламків посуду з лискованою поверхнею чорно-бурого кольору: двох мисок із загнутим до середини і горизонтально оформленим краєм (рис. 1: 5), одна з яких прикрашена перлинним орнаментом, а також великої корчаги з широкою шиєю, діа-

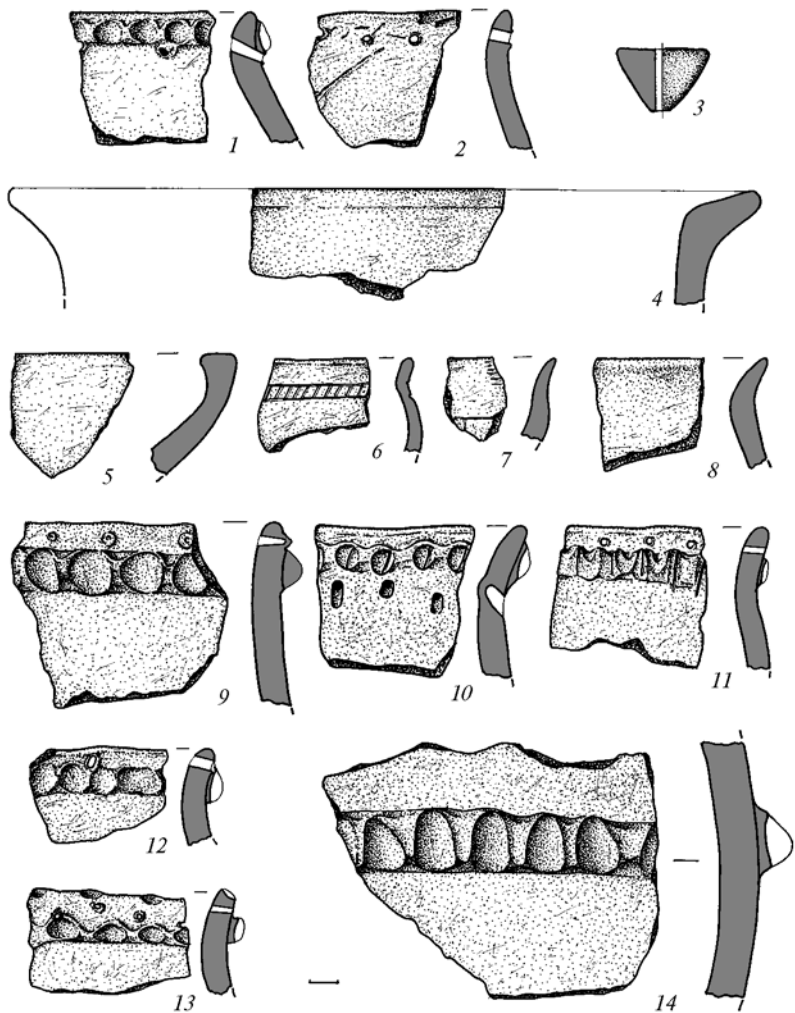

Рис. 1. Пожарна Балка-2. Уламки ліпного посуду.
 Кераміка. ПКМ імені Василя Кричевського.

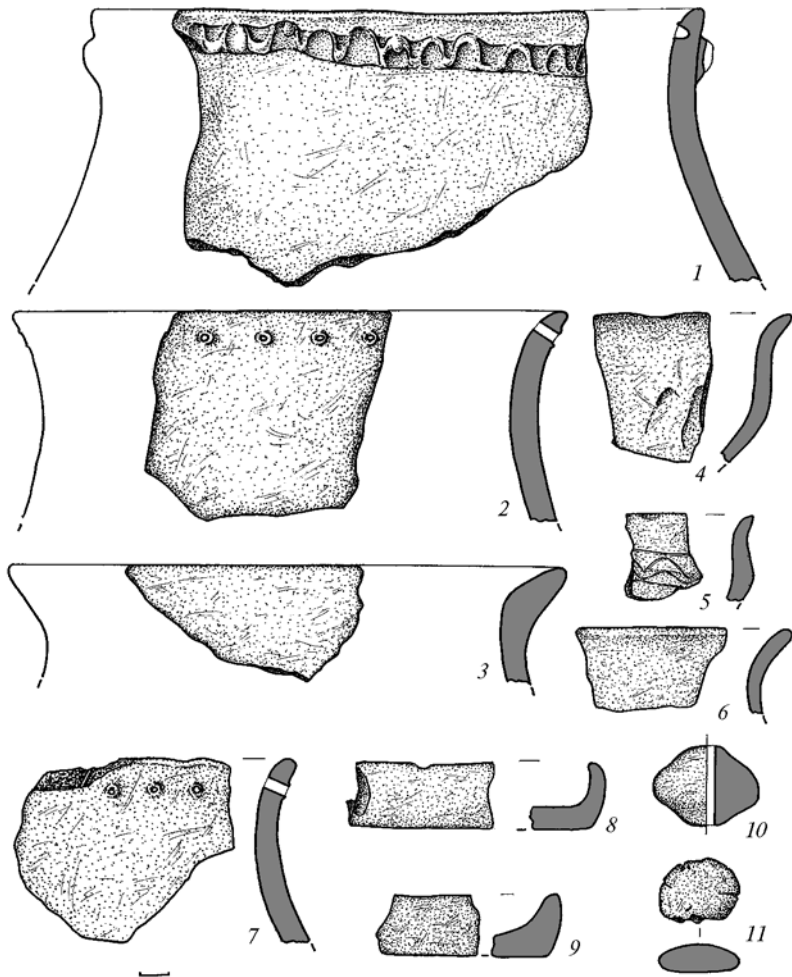

Рис. 2. Пожарна Балка-2. Уламки ліпного посуду.
Кераміка. ПКМ імені Василя Кричевського.

метр вінець якої (з потовщеним і косо відігнутих краєм) становив 26–28 см (рис. 1: 4) (відділ 2, за А. В. Гейком [9, с. 146, мал. 51]) та двох уламків верхніх частин тонкостінних черпаків із короткими, дещо розхиленими вінцями і прокресленим геометричним орнаментом (рис. 1: 6, 7) [ПКМВК 11763, А 1159].

Знахідки з розвідок Г. О. Сидоренко 1951 р. збиралися нею на південний схід від с. Буланове, на крайньому від села кургани (5 од.) і на попелищах селища Пожарна Балка-2 (97 од.). Речі з кургану представлені уламком кам'яного розтирача округлої форми світлосірого кольору та неорнаментованими фрагментами сіро- та жовтоглиняного ліпленого посуду, в числі яких один уламок злегка відігнутих назовні вінець горщика (рис. 1: 8). Серед знахідок, зібраних на попелищах, найбільшу групу складають фрагменти глиняного ліпленого кухонного і столового посуду: вінець, стінок та денець. Кухонний посуд представлений переважно фрагментами горщикоподібних посудин різних розмірів, у тім числі і великих товстостінних з плавними, дещо відігнутими назовні і переважно короткими вінцями. Поверхня кухонного посуду сірувато-коричневого кольору здебільшого шерехата, проте частина має добре заглажену, іноді – зі слідами лискування, поверхню. У формувальній масі помітні домішки піску, шамоту та жорстви. Із орнаментальних мотивів домінує розташований під вінцями наліпний пружок, розчленований пальцьовими вдавленнями чи защипами у поєднанні із наскрізними проколами або наколами по ньому, дещо вище чи нижче від нього (рис. 1: 9, 11, 12; 2: 1). Чотири фрагменти додатково прикрашені по краю вінець пальцьовими вдавленнями або косими насічками (рис. 1: 13). В одному випадку вінце орнаментоване розчленованим валиком, а під ним розташований ряд наколів, що утворюють перлини на внутрішній поверхні (рис. 1: 10). Окремо слід згадати також про фрагмент великої товстостінної (товщина 1,3–1,5 см) сіроглиняної посудини типу корчаги з ретельно заглаженою до лискування поверхнею і масивним розчленованим пальцьовими вдавленнями пружком, розташованим на тулубі (рис. 1: 14), що характерно саме для ранньоскіфського періоду [10, с. 110–111]. У меншій кількості представлені уламки вінець горщиків, прикрашені лише рядом наскрізних проколів під вінцями. Деякі з них додатково орнаментовані пальцьовими вдавленнями чи косими насічками по краю вінець. Ці фрагменти належали посудинам з більш високими вінцями і ретельно заглаженою поверхнею (рис. 2: 2, 7).

Столовий посуд представлений двома уламками вінець сіро- та чорнолощених тонкостінних черпаків із короткими, дещо розхиленими вінцями і прокресленим орнаментом на плічках одного з них (рис. 2: 4, 5), кількох мисок із загнутим до середини

краєм та двох мисок-плошок із невисоким (2,0–3,0 см) бортиком (рис. 2: 8, 9), а також сіролискованої корчаги з широкою шиєю із потовщеним і косо відігнутих краєм вінець діаметром близько 20 см (рис. 2: 3).

З індивідуальних знахідок відмітимо культовий хлібець у вигляді невеликого круглого глиняного коржика-плескачика діаметром 2,8–3,0 см (рис. 2: 11), фрагмент глиняного пряслиця (рис. 2: 10) біконічної форми зі скругленим ребром висотою 2,8 см і найбільшим діаметром 3,8 см (тип III, за Б. А. Шрамком [17, с. 58, 91]; тип 2, підтип 1, варіант 3.1, за А. Л. Щербанем [20, с. 39, 173]), уламки кам'яних точил, розтирача. Серед інших знахідок – шматки глиняної обмазки, керамічного шлаку, випаленої глини [ЛКМВК 12301–12302, А 1265–1266].

У 1954 р. Пожарнобалківська колекція поповнилася знахідками, зібраними на попелищах юними краєзнавцями Полтавського Палацу піонерів: двома фрагментами сіроглиняних горщиків із наліпними пружками, заціпами і наскрізними проколами під краєм вінець, сіроглиняної миски з наскрізними проколами по краю та глиняної намистини кулястої форми [ЛКМВК 13170, А 1357].

Крім того, з найближчої округи пам'ятки походять також кам'яні знаряддя праці – розтирач округлої форми і фрагмент зернотерки, знайдені за випадкових обставин і передані до музею у 1977 р. охоронцем музею П. І. Скотаренком [ЛКМВК 30476–30477, А 2260–2261].

Література

1. Андриенко В. П. Раскопки поселения у с. Пожарная Балка / В. П. Андриенко // АО 1976 г.: ежегодн.; АН СССР, Ин-т археол.; [отв. ред. Б. А. Рыбаков]. – М. : Наука, 1976. – С. 260.
2. Андриенко В. П. Раскопки поселения у с. Пожарная Балка / В. П. Андриенко // АО 1979 г.: ежегодн. – М. : Наука, 1980. – С. 246.
3. Андриенко В. П. О материалах раскопа II поселения Пожарная Балка 2 / В. П. Андриенко // Охрана и исследование памятников археологии Полтавщины. Второй обл. науч.-практ. семинар (Май 1989 г.): тез. докл. и сообщ. / ПКМ; ПОО УООПИК; [редкол.: Белоус А. П., Бондаревский П. К., Кулатова И. Н. и др.]. – Полтава, 1989. – С. 47–49.
4. Андриенко В. П. Курганы раннескифского времени у с. Пожарная Балка / В. П. Андриенко // Проблемы археологии, древней и средневековой истории Украины: тез. докл. науч. конф. – Харьков, 1995. – С. 43–44.
5. Гейко А. В. Поселение VII – VI вв. до н. э. у с. Шевченки / А. В. Гейко, П. Я. Гавриш // Охрана и исследование памятников археологии

- Полтавщини. [Первый] Обл. науч.-практ. семинар (22–23 января 1988 г.): тез. докл. и сообщ.; ПОО УООПИК; ПКМ; [редкол.: Корсун А. Е., Кулатова И. Н., Оникко М. Д. и др.] – Полтава, 1988. – С. 31.
6. **Гейко А. В.** Новые данные о памятниках скифского времени в Нижнем Поворсклье / А. В. Гейко, П. Я. Гавриш // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. Третій обл. наук.-практ. семінар (квітень 1990 р.): тез. доп. / ПКМ; ПОО УТОПІК; ЛКМ; [редкол.: Білоус Г. П., Журавель Г. Г., Кулатова І. М. та ін.] – Полтава, 1990. – С. 142–143.
7. **Гейко А. В.** З історії вивчення поселень скіфського часу на Полтавщині / А. В. Гейко // ПАЗ – 1999: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава : Археологія, 1999. – С. 252–275.
8. **Гейко А. В.** Охоронні розкопки курганів скіфського часу поблизу с. Малий Тростянець / А. В. Гейко // АЛІУ. – Полтава : Археологія, 2001. – № 2. – С. 90–95.
9. **Гейко А. В.** Гончарство населення скіфського часу Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя. / А. В. Гейко; НМЗУГ. – Полтава : ТОВ «АСМІ», 2011. – 248 с.
10. **Ковпаненко Г. Т.** Племена скіфського часу на Ворсклі / Г. Т. Ковпаненко; АН УРСР, Ін-т археол. – К. : Наукова думка, 1967. – 188 с.
11. **Кулатова И. Н.** Курганы скифского времени междуречья Ворсклы и Псла / Кулатова И. Н., Луговая Л. Н., Супруненко А. Б. – Москва; Полтава, 1993. – 104 с.
12. **Лугова Л. М.** Археологічні дослідження Г. О. Сидоренко 1945–1946 та 1949 рр. в басейні р. Ворскли за архівними матеріалами / Любов Лугова, Ірина Мельникова // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. / УК ПОДА; ПКМ; [редкол.: Волошин Ю. В., Киридон А. М., Мокляк В. О. та ін.]. – Полтава : Полтав. літератор, 2010. – [Вип. V]. – С. 130–178.
13. **Ляпушкин И. И.** Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа / И. И. Ляпушкин; АН СССР, Ин-т археол. // МИА. – М.; Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – № 104. – 381 с.
14. **Пеляшенко К. Ю.** Липна кераміка скіфського часу Дніпро-Донецького Лісостепу: історія формування, систематизації та доля колекцій / К. Ю. Пеляшенко // Вісник НТУ «ХПІ». – Харків : НТУ «ХПІ», 2013. – № 25 (998). – С. 98–113. – (Серія: Актуальні проблеми історії України).
15. **Сидоренко Г. О.** Довідник з археології України. Полтавська область / Г. О. Сидоренко, Є. В. Махно, Д. Я. Телегін; АН УРСР, Ін-т археол.; УТОПІК. – К. : Наукова думка, 1982. – 108 с.
16. **Шерстюк В. В.** Стасівське городище скіфського часу / В. В. Шерстюк // Феномен Більського городища – 2016: до 95-річчя від дня народження визначного українського археолога професора Б. А. Шрамка (1921–2012) та 110-річчя від початку археологічних досліджень Більського городища: зб. наук. пр. і мат-лів конф. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ІКЗ «Більськ»; [ред. кол.: В. М. Вадімов, В. В. Вождяєнко, О. Б. Супруненко (відп. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 145–178.

17. **Шрамко Б. А.** Археология раннего железного века Восточной Европы: учебн. пособие / Б. А. Шрамко. – Харьков: Изд-во ХГУ, 1983. – 134 с.
18. **Шрамко Б. А.** Бельское городище скифской эпохи (город Гелон) / Б. А. Шрамко; АН УССР, Ин-т археол.; [отв. ред. Є. В. Черненко]. – К. : Наукова думка, 1987. – 184 с.
19. **Шрамко И. Б.** Краткие итоги исследований на Западном укреплении Бельского городища в 1994 году / И. Б. Шрамко // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава: Полтав. літератор, 1995. – Ч. 3. – С. 66–71.
20. **Щербань А. Л.** Прядіння і ткацтво у населення Лівобережного Лісо-степу України VII – початку III століття до н. е. (за глиняними виробами) / А. Л. Щербань; НМЗУГ. – К. : Молодь, 2007. – 238 с.

Л. Н. Луговая

Материалы скифского времени из Пожарнобалковского поселения в собрании Полтавского краеведческого музея имени Василия Кричевского

Публикуются материалы из поселения раннескифского времени Пожарная Балка-2 в археологической коллекции Полтавского краеведческого музея имени Василия Кричевского.

Ключевые слова: раннескифское время, Поворсклье, Пожарная Балка, находки, коллекция, Полтавский краеведческий музей имени Василия Кричевского.

L. M. Luhova

Materials of the Scythian Time from Pozharna Balka Settlement in the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum Archaeological Gathering

Materials from settlement of the Early Scythian Time in Pozharna Balka-2 in the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum archaeological gathering are published.

Keywords: Pozharna Balka, the Early Scythian Time, archaeological findings, the Vorskla River Area.

САРМАТСЬКЕ ПОХОВАННЯ НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ СУЛИ*

Про жіноче захоронення першої половини II ст. н. е., виявлене влітку 1973 р. в урочищі Біликів горб у с. Березоточа Лубенського району на Полтавщині.

Ключові слова: середньосарматський час, Березоточа, Лубенський район, Полтавщина, Сула, поховання, горщики, миска, дзеркало.

Старожитності ранньо- і середньосарматського часу на теренах Полтавщини поки що відомі у доволі невеликій кількості [4, с. 85; 6, с. 144–147, рис. 17; 10, с. 62–70; 16, с. 70–74; 19, с. 111–113; 20; 33, с. 42–44, рис. 5]. Їх перелік обмежується півтора десятками відомих поховань і трохи більшим числом випадкових знахідок, що задокументовані археологічно [2, с. 146–149, карта 10.6; 24, с. 50–51; 25, с. 53–54; 26, с. 53–54; 39, с. 141, рис. 44, с. 313]. Насправді поховальних комплексів цього часу існує набагато більше. І вони вочевидь розкидані у насапах ряду досі ще не досліджених курганів уздовж вододілів головних дніпровських лівобережних приток Полтавщини. Проте, навіть за попередніми спостереженнями концентрація сарматських захоронень у межах лісостепових просторів краю збільшується вздовж лівого берега Дніпра [9, с. 163–164; 11; 12, с. 59–64; 15; 17, с. 110–121; 32, с. 70–73, 83–87; 34, с. 56–67; 40; 41; 43, с. 231–238, 373–376, табл. XVIII] та на передстепових і степових ділянках Поорілля [13; 14; 30; 36].

У такому разі важливою для дослідників залишається кожна знахідка поховальних комплексів, в тому числі й тих, що виявлені випадково у минулому столітті та не знайшли відображення у фаховій літературі. Саме про таке поховання мова йтиме нижче.

Наприкінці червня 2019 р. у Полтавському краєзнавчому музеї імені Василя Кричевського відкрилася персональна виставка Заслуженого художника України Івана Яковича Новобранця,

* Рис. 1, 4 див. на кол. вкл. III.

присвячена 80-літтю від дня народження митця. Разом із представленими полотнами та акварелями автор, добрий друг і шанувальник музею показав і власну невелику колекцію археологічних артефактів, яку на відкритті виставки приніс у дар музею.

Збірка старожитностей художника, що більше 40 років знаходилася на полицях його творчої майстерні, помітно відрізняється від сучасних добірок археологічного антикваріату, придбаних охочими на інтернет-аукціонах чи торжищах колекціонерів предметів сивої старовини. Вона зібрана художником і кобзарем у 1973–1978 рр. на Лубенщині, а також у Поворсклі – відслоненнях лівого берега Ворскли в смт Нових Санжарах і під час відвідин Західного укріплення Більського городища. Всі ці речі знайдені особисто митцем, який задокументував інформацію про походження кожного із предметів. І за його вже давно визрілим бажанням на відкритті виставки вони були подаровані музею.

Серед артефактів помітно вирізняється інвентарний комплекс сарматського поховання, знайденого за випадкових обставин на пагорбі першої тераси лівого берега р. Сули, на західній околиці с. Березоточа Лубенського району Полтавської області, уродженцем якого саме й є художник.

Цей комплекс у складі двох ліпних горщиків, гончарної сіроглиняної миски, частини бронзового люстерка й виробу із рогу походив зі зруйнованого кар'єром середньосарматського поховання, знищеного понад 45 років тому під час вибирання піску у стихійно влаштованому кар'єрі в ур. Біликів горб – помітній місцевій топографічній домініанті сульського лівобережжя. До речі, територію й округу села того часу художник зобразив на одній із перших своїх картин – «Село Березоточа, 1955 рік», написаній упродовж 1988–1999 рр. (рис. 1) і також подарованій музею. Опис місця знахідки й свідчення щодо обставин її виявлення записані зі слів І. Я. Новобранця.

«Навесні 1973 р. з Біликового горба почали брати пісок. На вершині дюни знаходилося округле в плані невелике підвищення, котре, можливо, було курганом заввишки 0,4 м. Воно саме і потрапило під ківш екскаватора. Пісок брали час від часу, тому в стінці кар'єру на тлі світлого піску проглядалися темні плями заповнення якихось ям. Підійшовши одного разу ближче, я побачив профіль перетину неглибокої ями з пласким дном завширшки 0,7 м, заповненої сіро-чорним супіском, деінде із вуглинками. У стінці кар'єру в заповненні ями помітні були

хребці людини. Знаючи з дитячих років, що на цьому місці поховань за останнє століття не здійснювалося, я повернувся додому і взяв лопату. Треба було прикидати кістки. Та почав зачищати заповнення ями, виявив ще хребці і зотлілі кістки ребер людини. Отже, оконтурив яму і почав її вибирати тонкими пластами. Супіщане темне заповнення вже від верху добре відрізнялося від піщаного масиву дюни та окреслило обриси верхньої частини прямокутної у плані ями з дещо скругленими кутами, вертикальними стінками, де на глибині 0,3 м від денної поверхні трапилися кістки людини – розвал черепа, кілька шийних і спинних хребців та ребер, зотлілі лопатки.

З правого боку від решток черепа вертикально стояли два ліпних горщики, а південніше від них знаходився розвал сіроглиняної гончарної миски, що розпалася на чотири уламки вздовж давніх тріщин. У трьох місцях по обидва боки від цих тріщин містилися свердлилки попарно розташованих отворів, що у давнину слугували засобами з'єднання (зв'язування) склесної посудини. Поряд із розвалом миски на дні ями лежав виріб із рогу, а нижче – на шийних хребцях – фрагмент бронзового невеликого литого предмета. Поховання було спрямоване головою на північ, влаштоване горілиць, з ледь помітним відхиленням до північного заходу (рис. 2).

Збережена частина ями не перевищувала за довжиною 0,6 м, глибина ями від тогочасної поверхні становила близько 0,4 м. Слідів дерева від перекриття, скупчень вуглин, крейди на дні у темному супіску виявлено не було. Це й зрозуміло, адже більша частина поховання вже була знищена вибиранням піску.

Знайдені речі я відніс додому. Очистив від піску, місцями підклеїв. Пізніше відвіз до Полтави, де вони зайняли місце у моїй

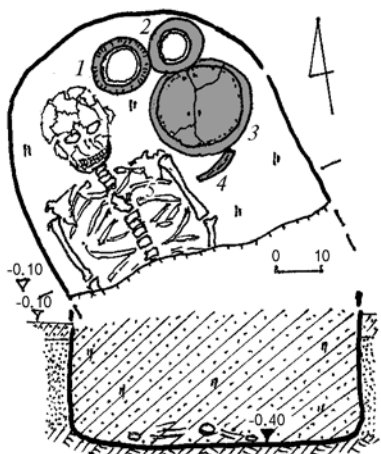

Рис. 2. Березоточа, с., Біликів горб, ур. План вцілілої частини поховання .

майстерні. Кілька разів пропонував і хотів передати до музею, хоча останнє вдалося здійснити лише влітку 2019 року».

Таким чином, у ході функціонування кар'єру початку 1970-х рр. на Біликовому горбі в Березоточі був зруйнований невеликий курган, розташований на помітному пагорбі над заплавою Сули, неподалік від місця давнього броду через значну водну артерію – лівобічну притоку Дніпра [27, с. 97, 98; 28, с. 96; 37, с. 214, 215; 38, с. 164; 42, с. 135]. Як відомо, саме цей брід навпроти сучасного с. Мгар неодноразово використовувався сарматами під час пересування до правобережжя і межиріччя Сули та Удаю як у ранньо-, так і в середньосарматський час [18, с. 37–39, рис. 25; 26, с. 53; 29]. І він позначений певним колом випадкових знахідок та поховальних комплексів [6, с. 146; 7, с. 134–149; 8; 21; 23; 26, с. 53; 29; 35, с. 72–73; 37, с. 114, 117, 118, 172, 179, 216–218; 46, с. 72–73, рис. 1: 6].

Але повернімося до опису решток поховання з Березоточі. Очевидно, що виявлене за випадкових обставин захоронення було впускним до насипу кургана на дюнному підвищенні. Воно містилося у прямокутній зі скругленими кутами і вертикальними стінками ямі шириною 0,7 м, зорієнтованій у меридіональному напрямку, головою на північ. Дві третини поховальної споруди виявилися знищеними кар'єром. У заповненні частини ями відзначені лише окремі дрібні вуглинки. Невеликі розміри розвалу черепа (близько 20 × 16 см, за І. Я. Новобранцем) та склад поховального інвентарю (див. нижче) вказують на ймовірну належність захоронення молодій особі жіночої статі.

Така зовсім невелика кількість інформації про поховання висуває на перший план результати аналізу складу збережених предметів супутнього інвентаря.

Однією із основних категорій знахідок для сарматських поховань є ліпний посуд, що дозволяє залучати його до визначення етнічних ознак комплексів. Спадкоємність із прохорівською керамікою проглядається тут у доволі типових формах опуклобоких горщиків з короткою шийкою і невеликим, до певної міри відігнутих назовні вінцем. Сплошене і не чітко виділене денце не перевищує ширини горловини, а найбільший діаметр тулуба розташований вище середини посудини. Обидва горщики з поховального комплексу відповідають саме цим ознакам.

1. *Горщик* ліпний із невеликим відігнутих назовні і сплосченим із зовні широким зрізом вінцем, короткою, дещо звуженою

шийкою й опуклобоким, рівномірно звуженим донизу тулубом, на денці із незначною заглибиною до середини (рис. 3: 1). Поверхня неохайно заглажена, плічка на третину висоти тулуба мають вертикальні, доволі густі, місцями із незначними проміжками, смуги крупногребінцевої прокресленої штампом орнаментатції у вигляді своєрідної «бахроми», на кшталт декорування більш раннього прохорівського посуду. Форма ліпної посудини дещо асиметрична. З внутрішнього боку у верхній частині також наявні смуги розчосів, якими в горизонтальному напрямку вирівняна поверхня. Тісто нещільне, із домішками шамоту та вигорілої органіки, випал також нерівномірний. Колір поверхні коричнево-жовтуватий, із плямами закіпчення.

Висота посудини – 13,6 – 13,8 см; діаметри: вінця – 9,2 × 9,6 см, шийки – 8,8 × 9,3 см, тулуба – 12,2 × 12,4 см, денця – 8,3 см (кол. вкл. III, рис. 4: 1).

2. *Горщик* ліпний із невисоким, ледь відігнутим назовні і сплюсненим зверху вінцем, короткою шийкою, опуклобоким, дещо приземкуватим унизу тулубом, на круглому денці із легкою заглибиною в центрі (рис. 3: 2). Поверхня у верхній частині заглажена, у приденні – горбкувата, з внутрішнього боку – затерта. Тісто менш щільне, із домішками шамоту та невеликих крупинок вапнякової жорстви, випал нерівномірний, в основі є викришення. Поверхня коричнево-палевого кольору з плямами закіпчення.

Висота посудини – 14,3 см; діаметри: вінця – 9,2 × 9,6 см, шийки – 8,7 × 9,2 см, тулуба – 12,8 × 13,2 см, дна – 9,3 см (кол. вкл. III, рис. 4: 2).

3. *Миска* гончарна сіроглиняна товстостінна, із невисоким вінцем зі зрізаним внутрішнім краєм і потовщеним напливом із зовнішнього боку, що має на тулубі зглажене ребро й ледь випуклі стінки, на денці з невисоким піддоном (рис. 3: 3). Поверхня заглажена, з внутрішнього боку та на тулубі ззовні – добре затерта. Тісто середньої щільності, із домішками кварцевого піску, вапнякової жорстви, слюди. Над денцем помітні вигорілі включення подрібненої рослинності (дерева). Випал рівномірний. Колір поверхні сірий. Є давні подряпини. Миска розколота у давнину практично пополам. По краях тріщин під вінцем та в центрі посудини просвердлені три пари отворів, влаштованих із метою реставрації миски.

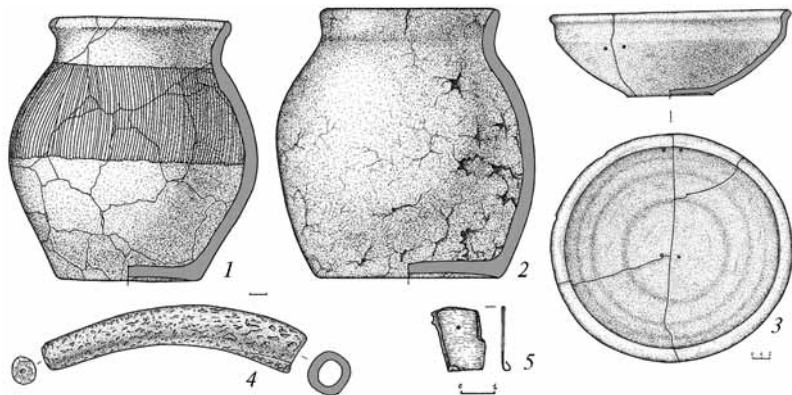

Рис. 3. Березоточа, с., Біликів горб, ур. Речі з поховання.
Кераміка, ріг, бронза.

Висота – 9,5 см; діаметри: вінця – 26,8 см, тулуба – 26,2 см, денця – 11,2 см, заклибини піддону – 9,6 см, отворів – 0,3–0,4 см (кол. вкл. III, рис. 4: 3).

4. *Виріб із рогу* (рис. 3: 4) козулі, основа і кінець якого прямо зрізані, внутрішнє наповнення своєрідного «ріжка» утворює видовжений лійчастий обсяг, що з потоншеного боку має вузький отвір. Цілком імовірно, що цей виріб міг слугувати накінецьником бурдюка, призначеного для зберігання і перевезення рідких молочних продуктів.

Довжина – 15,2 см; діаметри: з двох боків – 2,5 × 2,2 та 1,6 × 1,5 см, отворів – 1,5 та 0,2 × 0,3 см (кол. вкл. III, рис. 4: 4).

5. *Уламок люстерка*, можливо, додатково перевикористаний як своєрідна дзеркальна прикраса-підвіска, адже один із країв фрагмента був загнутий у напівручку (рис. 3: 5). Розміри – 2,0 × 1,5 см, товщина – 0,13 см. Належить частині круглого бронзового дзеркала середньосарматського періоду із пласким диском та колом ледь помітних (ближче до краю) дрібних крапкових виступів зі зворотного боку, з первісним реконструйованим діаметром 4,25 см [1, с. 121–130; 45]. Зважаючи на форму уламка, він походив від дзеркала-підвіски з центральною петелькою, зразки яких добре відомі у поховальних пам'ятках сарматів Нижнього Подоння з початку II ст. н. е. [22, с. 131, рис. 66: 1, 2, 5, 6].

Отже, виходячи з предметів супутнього інвентаря, в цілому ординарний поховальний комплекс, що належав рядовій кочів-

ниці, репрезентує коло старожитностей середньосарматського населення, котре просунулося до Лівобережного Лісостепу, найімовірніше за все, у кінці I – першій половині II ст. н. е.

На протиріччя цьому і прямокутна форма ями – один із найпоширеніших типів поховальних споруд для впускних могил середньосарматського населення сусідніх Поорілля та Присамар'я, а також домінуюча в регіоні північна орієнтація захоронень [5, с. 60, 63].

Це добре помітно й за формами і типами ліпного сарматського посуду обох берегів Дніпра, особливо за знахідками на Лівобережжі [3, с. 28, табл. II]. За А. С. Скрипкіним, ліпні посудини із захоронення належать до типів А 63 та А 94, виділених для межиріччя Дону і Волги [31, рис. 9: 19; 10: 2], відповідно, сіроглиняна миска – типу 16 [31, рис. 17: 25–26]. Схожі миски набули поширення й серед сарматів Нижнього Подоння [22, с. 105, 228, рис. 45: 3, 10], до яких вони надходили із меотських поселень Прикубання [31, с. 160]. Така гончарна кераміка цінувалася кочівниками, прикладом чого є неодноразові знахідки реставрованих посудин, що мало місце й у березоточькому похованні. Відповідає запропонованій культурно-хронологічній атрибуції комплексу і дата, наведена для уламка бронзового дзеркала. Таким чином, поховання на Біликовому горбі у Березоточі було влаштоване, вірогідно, на початку – у першій половині II ст. н. е.

Щодо етнічної належності комплексу, то існуючі уявлення дозволяють віднести його до кола старожитностей сарматів східної хвилі, в тому числі аланів, які саме на цей час опанували Дніпровське Лівобережжя, переселившись у другій половині I ст. н. е. із областей Нижнього Подоння, Поволжя та частково зі степових просторів Прикубання [30, с. 159].

Насамкінець, висловлюємо щире вдячність давньому симпатичному музею, відомому митцеві й палкому шанувальнику української пісні І. Я. Новобранцю за його достойний подарунок, який знайде місце на чергових виставкових акціях та в експозиції музею.

Література

1. **Абрамова М. П.** Зеркала горных районов Северного Кавказа в первые века н. э. / М. П. Абрамова // История и культура Восточной Европы по археологическим данным: сб. науч. тр. – М.: Наука, 1971. – С. 121–132.

2. Білоусько О. А., Супруненко О. Б. Давня історія Полтавщини (XX тисячоліття до н. е. – V ст. н. е.): підручн. для 6-го кл. загальноосв. школи / О. А. Білоусько, О. Б. Супруненко. – Полтава: Оріяна, 2004. – 168 с.
3. Козир І. А. Етно-культурні та економічні зв'язки сарматських племен України (за матеріалами кераміки) / Козир І. А.; Кіровоград. ДПІ ім. В. К. Винниченка. – Кіровоград, 1995. – 33 с.
4. Корнілко Л. М., Симоненко О. В. Сарматське поховання на Полтавщині / Л. М. Корнілко, О. В. Симоненко // Археологія. – К., 1982. – № 37. – С. 84–85.
5. Костенко В. И. Сарматские памятники Днепро-Донского междуречья III в. до н. э. – IV в. н. э. / В. И. Костенко; Днепр. ГУ, 1986. – 104 с.
6. Кулатова И. Н. К вопросу о сарматских памятниках Полтавщины / Кулатова И. Н. // Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавщини. Третій обласний науково-практичний семінар (Квітень, 1990 р.): тез. доп. / ПКМ; Полтав. обл. орг. УТОПІК. Луб. КМ; [ред. кол.: Білоус Г. П. (відп. ред.), Кулатова І. М., Супруненко О. Б. та ін.]. – Полтава: Вид-во «Полтава», 1990. – С. 144–148. – Рис. 17.
7. Кулатова И. Н., Супруненко А. Б. Памятники времени проникновения сармат в Днепровское Лесостепное Левобережье / Кулатова И. Н., Супруненко А. Б. // ПА3–1999: зб. наук. пр. до 1100-ліття м. Полтави за результатами археологічних досліджень / ІА НАНУ; УК ПОДА; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава: Археологія, 1999. – С. 134–161.
8. Кулатова И. Н., Супруненко А. Б. Раннесарматские памятники Ворсклинско-Сульського междуречья / И. Н. Кулатова, А. Б. Супруненко // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья (к 100-летию Б. Н. Гракова): сб. науч. ст. / Запорож. ГУ; МГУ; Запорож. ОКМ; ЦОДПА; [ред. кол.: П. П. Толочко, А. В. Симоненко, Г. Н. Тошев и др.]. – Запорожье: РИО Запорож. ГУ, 1999. – С. 148–154.
9. Кулатова І. М. Люстерко [китайське I–II ст. н. е. з околиць Шушвалівки Глобинського району на Полтавщині] / Кулатова І. М. // ПА3: зб. наук. пр. / [за ред. Супруненка О. Б.]. – Полтава: Полтав. літератор, 1995. – Ч. 3. – С. 163–165.
10. Кулатова І. М. Пам'ятки пізньоскіфської і сарматської доби та їх висвітлення у курсі «Історія Полтавщини» / І. М. Кулатова // Наукові та технічні засади шкільного курсу «Історія Полтавщини»: зб. наук. пр. / Полт. обл. ін-т післядиплом. педаг. освіти; ПДПУ ім. В. Г. Короленка; ЦОДПА; [відп. ред. Білоусько О. А.]. – Полтава: Оріяна, 2003. – С. 59–73.
11. Кулатова І. М. Сарматські комплекси в курганах пониззя Псла / І. М. Кулатова // Старожитності Лівобережного Подніпров'я: зб. пр. і мат-лів X наук.-практ. семінару «Охорона та дослідження пам'яток археології» (м. Комсомольськ, 14–16 серпня 2010 р.) / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Київ; Полтава, 2010. – С. 36–41.
12. Кулатова І. М. Сарматські поховання в курганах поряд із Єристівським кар'єром / І. М. Кулатова // Свічадо Подніпров'я: краєзнавчий альманах / Комсом. ІКМ. – Комсомольськ, 2011. – С. 59–67.

13. **Кулатова І.** Знахідки сарматського часу з Поорілля / Ірина Кулатова // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. / УК ПОДА; ПКМ ім. В. Кричевського; [редкол.: Волошин Ю. В., Киридон А. М., Кондратенко Т. К. та ін.]. – Полтава: Дивосвіт, 2013. – Вип. VIII. – С. 171–176.
14. **Кулатова І. М.** Павлівське поховання середньосарматського часу / І. М. Кулатова // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2018. Пам'яті Г. О. Сидоренко (1918 – 1984): зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; ПКМ ім. Василя Кричевського; [редкол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (наук. і відп. ред.) та ін.]. – Київ; Полтава: ЦП НАНУ і УТОПІК; Дивосвіт, 2018. – С. 76–89.
15. **Кулатова І. М., Супруненко О. Б.** Старожитності доби раннього залізного віку Кременчуцького Подніпров'я / Кулатова І. М., Супруненко О. Б. // Старожитності степового Подніпров'я і Криму: зб. наук. пр. / Запорізьк. ДУ; Запорізьк. ОКМ. – Запоріжжя, 2004. – Вип. XI. – С. 143–149.
16. **Кулатова І. М., Супруненко О. Б.** Дві фібули сарматського часу з Поворскля / І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [ред. кол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (наук. і відп. ред.) та ін.]. – К. : ЦП НАНУ і УТОПІК, 2015. – С. 70–76.
17. **Кулатова І., Супруненко О.** Сарматське поховання з пониззя Псла / Ірина Кулатова, Олександр Супруненко // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. / УК ПОДА; ПКМ ім. Василя Кричевського; [редкол.: Волошин Ю. В., Киридон А. М., Кондратенко Т. К. та ін.]. – Полтава: Дивосвіт, 2015. – Вип. X. – С. 110–123.
18. **Кулатова І. М., Супруненко О. Б., Терпиловський Р. В.** Пізньоскіфські та пізньозарубинецькі старожитності Полтавщини / Кулатова І. М., Супруненко О. Б., Терпиловський Р. В.; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА. – Київ; Полтава: Археологія, 2005. – 100, 2 с.
19. **Лугова Л. М.** Нові сарматські поховання на Полтавщині / Л. М. Лугова // Тези доповідей і повідомлень першої Полтавської наукової конференції з історичного краєзнавства. – Полтава: Вид-во «Полтава», 1990. – С. 111–113.
20. **Лугова Л. М.** Сарматські поховання з Ярохівки в окрузі Більського городища / Лугова Л. М. // АЛЛУ. – Полтава, 2006. – № 2 (20). – С. 64–67.
21. **Луговий Р. С., Коваленко О. В., Лугова Л. М.** Розкопки Ф. І. Камінського 1881 і 1882 рр. на Замковій горі у Лубнах / Р. С. Луговий, О. В. Коваленко, Л. М. Лугова // Старожитності Посулля. Пам'яті Ф. І. Камінського (1845–1891): зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; Управл. культ. і мист. виконк. Лубен. міськ. ради; [редкол.: Біляєва С. О., Ковальова І. Ф., Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 32–41.
22. **Максименко В. Е.** Сарматы на Дону (археология и проблемы этнической истории) / В. Е. Максименко // Донские древности. – Азов, 1998. – Вип. 6. – 304 с.

23. **Махно Є. В.** Поховання на Замковій горі в Лубнах: (Розкопки Ф. І. Камінського) / Є. В. Махно // Археологія. – К., 1965. – Т. XVIII. – С. 185–188.
24. **Мокляк В. О., Супруненко О. Б.** Козельщинський район [пам'ятки природи, археології, архітектури, історії та монументального мистецтва] / В. О. Мокляк, О. Б. Супруненко // Звід пам'яток історії та культури України. Полтавська область: Козельщинський район / УК ПОДА; ЦОДПА; ПКМ; [упорядн., наук. ред. В. О. Мокляк]. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2015. – С. 5–84.
25. **Мокляк В. О., Супруненко О. Б.** Шишацький район / В. О. Мокляк, О. Б. Супруненко // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Шишацький район / УК ПОДА; ЦОДПА; ПКМ; [упорядн., наук. ред. В. О. Мокляк, редак. археол. частини та передм. В. О. Мокляка, О. Б. Супруненка]. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2017. – С. 5–84.
26. **Мокляк В. О., Супруненко О. Б., Приймак В. В., Биков І. Ю.** Чорнухинський район / В. О. Мокляк, О. Б. Супруненко, В. В. Приймак, І. Ю. Биков // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Чорнухинський район / УК ПОДА; ЦОДПА; ПКМ; [упорядк. В. О. Мокляка, підг. до друку і наук. ред. В. О. Мокляка, О. Б. Супруненка]. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2017. – С. 5–84.
27. **Моргунов Ю. Ю.** Древнерусские памятники поречья Сулы / Ю. Ю. Моргунов // Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья / ИА РАН; Курск. гос. обл. муз. археол. – Курск, 1996. – Вып. 2. – 160 с.
28. **Моргунов Ю. Ю.** К поискам городища летописного г. Лубна / Ю. Ю. Моргунов // Старожитності Посулля. 100 років Лубенського краєзнавчого музею імені Г. Я. Стеллецького (1918–2018): зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ДКІТ ПОДА; ЦОДПА; ПКМ ім. Василя Кричевського; ЛКМ ім. Г. Я. Стеллецького; [ред. кол.: Бабенко Л. Л., Біляєва С. О., Васюк С. С.; Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2018. – Вип. III. – С. 90–98.
29. **Сидоренко О. В., Супруненко О. Б.** Нові знахідки на поселенні в ур. Ляшівка під Лубнами / Сидоренко О. В., Супруненко О. Б. // АЛЛУ. – Полтава, 2001. – № 2 (10). – С. 98.
30. **Симоненко А. В.** Римский импорт у сарматов Северного Причерноморья / А. В. Симоненко. – СПб.: Филолог. факультет СПб. ГУ; Нестор-История, 2011. – 272 с.
31. **Скрипкин А. С.** Азиатская Сарматия. Проблемы хронологии и её исторический аспект / А. С. Скрипкин. – Саратов: Изд-во Саратов. ун-та 1990. – 300 с.
32. Старожитності околиць Комсомольська / Супруненко О. Б., Кулатова І. М., МIRONENKO К. М., Артем'єв А. В., Маєвська С. В. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА. – Вид. 2-ге, доп. – Київ; Полтава: Археологія, 2005. – 140 с. – (Серія: Старожитності околиць Комсомольська, частина І).

33. Старожитності Хоролу / Гавриленко І. М., Кожевнікова О. М., Менчинський Д. А., Степанович С. П., Супруненко О. Б.; ЦОДПА; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава, 1994. – Препринт, вип. 4. – 56 с.
34. **Супруненко А. Б.** Кургани Нижнього Поворскля / А. Б. Супруненко; Всерос. Фонд содейств. развит. науки; УК ПОДА; ЦОИПА. – Москва; Полтава: Крыница, 1994. – 104 с.
35. **Супруненко О. Б. Ф. І.** Камінський – дослідник пам'яток археології Полтавщини / О. Б. Супруненко // Археологія. – К., 1991. – № 3. – С. 69–75.
36. **Супруненко О. Б.** Сарматське поховання у Полтавському Пооріллі / Супруненко О. Б. // АЛЛУ. – Полтава, 1998. – № 1–2 (3–4). – С. 41–43.
37. **Супруненко О. Б.** Археологія в діяльності першого приватного музею України: Лубенський музей К. М. Скаржинської / О. Б. Супруненко; НАНУ, Ін-т археол.; Полтав. обл. рада; ЦОДПА; [відп. ред. П. П. Толочко]. – Київ; Полтава: Археологія, 2000. – 398, II с.
38. **Супруненко О.** Археологічні спостереження за днопоглибленням у заплаві р. Сула навпроти Лубен / Олександр Супруненко // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. / УК ПОДА; ПКМ; [редкол.: Волошин Ю. В., Киридон А. М., Мокляк В. О. та ін.]. – Полтава: Дивосвіт, 2012. – Вип. VII. – С. 131–184.
39. **Супруненко О. Б.** Котелевський район: об'єкти археологічної культурної спадщини / О. Б. Супруненко // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Котелевський район / ДКіТ ПОДА; ЦОДПА; ПКМ ім. Василя Кричевського; [упорядк., редак., підг. до друку О. Б. Супруненка]. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2018. – С. 25–158.
40. **Супруненко О. Б., Кулатова І. М.** Сарматське поховання у пониззі Псла / О. Б. Супруненко, І. М. Кулатова // АДУ 2014: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; [ред. кол.: Болтрик Ю. В. (гол. ред.), Буйських А. В., Супруненко О. Б. та ін.]. – К.: Стародавній світ, 2015. – С. 190–192.
41. **Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Маєвська С. В.** Сарматське поховання у пониззі Псла / Супруненко О. Б., Кулатова І. М., Маєвська С. В. // АВУ 2003–2004 рр.: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; [укл. Н. О. Гаврилюк]. – Запоріжжя: Дике поле, 2005. – Вип. 7. – С. 286–289.
42. **Супруненко О. Б., Мироненко К. М., Сидоренко О. В.** Обстеження на Замковій горі у місті Лубни / О. Б. Супруненко, К. М. Мироненко, О. В. Сидоренко // Старожитності Посулля. Пам'яті С. К. Кульжинського (1867 – 1943): зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; ПКМ ім. Василя Кричевського; ЛКМ та ін.; [ред. кол.: Біляєва С. О., Ковальова І. Ф., Кулатова І. М.; Супруненко О. Б. (відп. ред.) та ін.]. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2017. – Вип. II. – С. 132–161.
43. **Супруненко О. Б., Шерстюк В. В.** Кургани Нижнього Припсілля / О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк; ІА НАНУ; ЦП НАНУ і УТОПІК; ЦОДПА; [наук. ред. С. А. Скорий]. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, ПП Вид-во «Друкарня «Гротеск», 2011. – 472 с.

44. Супруненко О. Б., Шерстюк В. В. Пам'ятки археології Диканького району / О. Б. Супруненко, В. В. Шерстюк // Звід пам'яток історії та культури України. Полтавська область: Диканський район / УК ПОДА; ЦОДПА; ПКМ; [упорядн., наук. ред. В. О. Мокляк]. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2011. – С. 300–326.
45. Хазанов А. М. Генезис сарматских бронзовых зеркал / А. М. Хазанов // СА. – М., 1963. – № 4. – С. 58–71.
46. Шрамко І. Б. Исследование мечей из коллекции Полтавского краеведческого музея / И. Б. Шрамко // 100-річчя Полтавського краєзнавчого музею: матеріали ювілейної наукової конференції. – Частина 2: Археологія Полтавщини / ПКМ; [відп. ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава, 1991. – С. 70–73.

І. М. Кулатова, О. Б. Супруненко

Сарматське поховання на лівобережжі Сули

Публікація супровідного речового комплексу жіночого поховання середньосарматського часу, датованого першою половиною II ст. н. е. Захоронення було виявлене влітку 1973 р. в урочищі Біликів горб у с. Березоточа Лубенського району Полтавської області художником і кобзарем Іваном Яковичем Новобранцем. Збережені зразки ліпного та гончарного посуду, уламок дзеркала і виріб із рогу передані в дар Полтавському краєзнавчому музею імені Василя Кричевського.

Ключові слова: середньосарматський час, Березоточа, Лубенський район, Полтавщина, Сула, поховання, горщики, миска, дзеркало.

I. M. Kulatova, O. B. Suprunenko

The Sarmatian Burial at the Left-bank Sula River

Publication of concomitant complex from woman burial of the mid-Sarmatian Time, dated to the second half of the 2nd c CE, is made. Burial was found in Summer, 1973 in Bilykiv Horb Stow in Berezotocha Village Lubny District Poltava Region by artist and kobzar Ivan Yakovych Novobranets. Saved samples of ceramic vessels, fragment of mirror and horn item are given to the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum.

Keywords: the mid-Sarmatian Time, Berezotocha, Lubny District, Poltava Region, the Sula River, burial, pots, bowl, mirror.

ДО ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ МІКРОРЕГІОНІВ ДНІПРОВСЬКОГО ЛІСОСТЕПОВОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ I – II тис. н. е. (В. П. Андрієнко та М. М. Семенчик)*

Публікація присвячена окремим недостатньо висвітленим питанням історії вивчення старожитностей першої половини I тис. н. е. (атрибуція речей з експозиції Роменського краєзнавчого музею та публікації М. М. Семенчика), насамперед, черняхівської культури. Звертається увага на внесок В. П. Андрієнка і М. М. Семенчика у вивчення старожитностей басенів Ворскли та Сули.

Ключові слова: артефакти, сармати, римська доба, черняхівська і роменська культури, пам'ятки давньоруського часу, мікрорегіони, басейн р. Ворскли, Верхнє Посулля.

Останнім часом предметом уваги дослідників стали археологічні пам'ятки у межах мікрорегіонів. Територіально вони менші за басейни основних приток Дніпра – Сули, Псла, Ворскли і лівого допливу Десни – Сейму, які ще у останній чверті ХХ ст. стали темами монографічних досліджень спершу у скіфології, а потім історії ранніх слов'ян та салтівської культури. Але узагальнених критеріїв визначення параметрів мікрорегіонів немає. Дослідники пам'яток вбачають, відповідно зі своїми уявленнями, територіальні межі мікрорегіонів, обґрунтовують або просто вказують їх межі. Спільними рисами практичного вивчення означених територій у ранньослов'янській і давньоруській археології є, як правило, створення культурно-хронологічних колонок розвитку в межах мікрорегіонів, реконструкція ландшафтів і нанесення на ландшафтну карту археологічних пам'яток, а

* Автор вдячний співробітникам ДІКЗ «Посулля» за надану інформацію про розміщені в експозиції Роменського краєзнавчого музею предмети, про які йде мова у публікації. Детальному аналізу цих та інших речей із Роменського музею, розгляду етнокультурної ситуації від рубежу ер до початку II тис. н. е. й окремих аспектів історії вивчення Вехнього Посулля автором планується присвятити окрему працю (із залученням в ролі співавторів як працівників ДІКЗ «Посулля», так і фахівців з окресленої у цій публікації проблематики).

також історико-географічна інтерпретація угруповань археологічних пам'яток, зіставлення їх із межами розселення літописних племен та складовими частинами князівств доби феодальної роздробленості Русі. Історія вивчення мікрорегіонів дуже відмінна між собою: одні, як Більський та Ницахський у басейні Ворскли, вивчаються понад 100 років, інші – значно коротший період, а нерідко – епізодично і без попередньо розроблених планів.

Життєвий шлях і наукова діяльність В. П. Андрієнка пов'язані із Більським городищем та його округою. Він і його вчитель та наставник Б. А. Шрамко зробили найбільший внесок у формування археологічної карти пам'яток римського часу, раннього та розвинутого середньовіччя Більського мікрорегіону. В. П. Андрієнко особисто виявив більшість відомих на сьогодні селищ черняхівської культури у районі Більського городища і його округи (на полтавській частині). Останні потім неодноразово знову «відкривалися», що вже знайшло відображення у літературі, тим самим істотно ускладнивши складання облікової документації, насамперед історичних довідок. В основному ІКЗ «Більськ» на сьогодні завершено зіставлення відкритих В. П. Андрієнком черняхівських селищ із відомими наступним поколінням дослідників, вони картографовані, знято їх плани, матеріали обстежень в основному опубліковано, у працях співробітників заповідника розкрито роль і вказується про заслуги вченого. Тривають, хоча зі значними перервами, і розпочаті вже після більського періоду у науковій діяльності В. П. Андрієнка стаціонарні дослідження черняхівських селищ Більського мікрорегіону [1, с. 150–159; 10, с. 191–208]. У зазначених роботах також містяться дані з історії вивчення черняхівських об'єктів мікрорегіону.

Варто додати, що поселення на Барвінковій горі, яке зараз стаціонарно досліджується з ініціативи ІКЗ «Більськ», неодноразово обстежувалось В. П. Андрієнком та ін. фахівцями. У ході розкопок 2017–2018 рр. (роботи Д. С. Гречка, С. А. Задникова та І. Б. Шрамко) відомі за розвідками матеріали раннього залізного віку доповнилися виявленими господарськими і поховальними об'єктами цього часу, а давньоруського періоду – частково відкритим погребом XII–XIII ст. Виявлені у ході розвідок як на Східному городищі, так і на Барвінковій горі черняхівські матеріали поки що не знайшли підтвердження об'єктами за розвідкових робіт. Розташування черняхівських і давньоруських мате-

ріалів на Барвінковій горі і Східному городищі «плямами», як показує аналіз планів пам'яток, може відображати як існування одного селища з кількома садибами або ж зонами (господарськими і житловими), так і кількох невеликих відкритих поселень, розташованих поряд, вздовж схилу плато правого корінного берега Ворскли. Очевидно, їх подальше вивчення і слід продовжувати зі врахуванням цих топографічних спостережень. Стосовно бронзового витого стрижня із закінченням у вигляді завів із отворами, виявленого полтавськими дослідниками на ділянці між розкопами № 12 та № 20 Б. А. Шрамка на Східному городищі, то його розміри дозволяють припускати використання як деталі хороса [6, с. 37–65, рис. 3, 10]. Аналогічні з'єднання використовувались у хоросах–люстрах для освітлення храмів та багатих жителів – із об'єктів давньоруських міст Волковиськ та Новгородок [2, с. 58, 65, рис. 51; 14, с. 120–121, рис. б/н]. Не виключено, що ця річ, виявлена неподалік початку балки, що перетинає Східне городище, є маркером каплички біля криниці або відносно багатого житла на давньоруському селищі. Криниці й до сьогодні залишаються місцями проведення релігійних обрядів у православ'ї, зокрема, у межах Полтавщини.

В. П. Андрієнко значну частину свого життя присвятив також вивченню пам'яток басейну Ворскли, розташованих південніше Більського городища, зокрема, відомого комплексу пам'яток раннього залізного віку поблизу с. Пожарна Балка. Разом із неподалік розташованим комплексом в ур. Таранів Яр біля с. Мачухи і дослідженими старожитностями інших, розташованих поряд, населених пунктів, вони є опорними пам'ятками скіфської епохи для нижньої течії Ворскли і, в міру публікації, для південної межі лісостепу на Лівобережжі Дніпра. Вивчення цього мікрорегіону раннього залізного віку було розпочате М. Я. Рудинським та І. І. Ляпушкіним [9, с. 86–88, 97–125]. У польових дослідженнях М. Я. Рудинського повоєнного часу брав участь і відомий роменський дослідник археологічних старожитностей Верхнього Посулля М. М. Семенчик [12, с. 58]. Можна припускати, що як і в багатьох інших випадках, він зняв топографічний план комплексу пам'яток.

Такі роботи здійснювалися з метою створення археологічної карти України у 20–30-х роках ХХ ст. Плани виготовлялися як працівниками системи ВУАН (М. К. Фукс, В. П. Ступницький на Ворсклі і Пселі), так і співробітниками музеїв. Городища на

р. Клевень у басейні Сейму, виявлені ще Д. Я. Самоквасовим, вивчалися Я. М. Морачевським – співробітником Глухівського краєзнавчого музею, який уклав їх перші плани, хоча до польових робіт автора у 80–х роках ХХ ст. вони залишались переважно хронологічно не атрибутованими [11, с. 43–46, 52–54].

М. П. Кучера відносив клеветські городища (неподалік Глухова) і частину укріплених поселень Верхнього Посулля до однієї групи пам'яток давньоруського часу, місце яких потребує уточнення [7, с. 165–166]. Актуальним цей висновок залишається і сьогодні. Внесок М. М. Семенчика у створення бази інструментальних планів роменсько-давньоруських городищенських комплексів Дніпровського лісостепового Лівобережжя відзначено також у численних працях Ю. Ю. Моргунова. У публікаціях М. М. Семенчика для позначення території, де працювали працівники Роменського краєзнавчого музею, вживався термін Горішне Посулля. Тобто, менший за весь басейн Сули мікрорегіон навколо Ромен став предметом цілеспрямованого дослідження ще понад століття тому.

Із напрямків та характеру польових робіт М. О. Макаренка видно, що він поступово розширював ареал досліджень на схід від базового для нього роменського Посулля, на що вказують його оцінки Зеленогайського комплексу як висунутого далеко на схід, а також наявність планів городищ роменської культури і давньоруського часу басейну Псла на півночі Полтавщини. М. О. Макаренко і М. М. Семенчик організували на базі Роменського краєзнавчого музею групу картографів, які зняли плани городищ та окремих курганних груп. На певний час Ромни стали центром картографування роменсько-давньоруських городищенських комплексів і городищ та курганів скіфського часу; на прилеглий до Ромен з півдня території (околиці Лохвиці), також стаціонарно досліджувалися і картографувалися інші археологічні старожитності – городища та кургани. Зняті М. М. Семенчиком і учасниками його експедицій плани городищ і курганів опубліковані у різних виданнях та містяться в рукописах і ще потребують узагальнення. Такі центри існували далеко не в усіх повітових містах Дніпровського Лівобережжя, наслідком чого була наявність «білих плям» на археологічних картах.

Висвітлення діяльності роменського археологічного осередку початку – середини ХХ ст. ще далеко від завершення. У численних публікаціях краєзнавчого характеру перевага надається біо-

графічним, організаційним та громадсько-політичним аспектам умов діяльності роменського осередку, а не аналізу здобутих роменцями археологічних матеріалів. Плани городищ і курганних могильників та рисунки археологічних знахідок у цих публікаціях носять ілюстративний характер, отримані в ході досліджень матеріали лише згадуються, культурно-хронологічні оцінки городищенських комплексів і їх складових частин та параметри пам'яток, плани яких було знято роменським дослідником, не завжди називаються і т. п. Обійдено увагою деякі характерні дискусійні питання, прямо пов'язані зі знятими М. М. Семенчиком планами, тому у цій публікації краєзнавчого характеру про роменського дослідника не розглядаються.

Зібрана завдяки М. М. Семенчику колекція Роменського краєзнавчого музею через стислі дані про пам'ятки і знахідки та відсутність ілюстрацій потребує атрибуції. Однак помітно, що за сучасною термінологією, М. О. Макаренко і М. М. Семенчик поступово створювали культурно-хронологічну колонку старожитностей від рубежу ер до початку II тис., заповнюючи її дослідженими і картографованими пам'ятками та окремими знахідками. На жаль, ця робота була згорнута, в останні десятиліття минулого століття вивченням Верхнього Посулля займалися представники академічних наукових центрів України і колишнього СРСР. Спорадично матеріали досліджень у Верхньому Посуллі ставали предметом уваги дослідників. Так, у останні роки об'єктом уваги стала група специфічних глечиків із пам'яток черняхівської культури басейнів Сули і Псла. Не ставлячи під сумнівні спостереження та висновки авторів публікації про глечики «лівобережного» типу, де в цілому вірно викладено історіографічні дані, за винятком статті І. І. Ляпушкіна (її зміст, але з істотними змінами, вміщено у найпопулярнішій монографії дослідника про старожитності Лівобережжя Дніпра, що очевидно, і підвело авторів, не знайомих із особливостями методів наукової творчості І. І. Ляпушкіна), слід зазначити, що існують відмінності між рисунками глечика Л. С. Кухаревої із Коровинців (рис. 1)* у публікації І. І. Ляпушкіна, глечика з Роменського музею М. О. Макаренка та рисунком у статті про глечики «лівобережного» типу [12, с. 379–385, рис. 1: 1; 15, с. 205–206, мал. 7]. Він атрибутується як глечик із Коровинців, однак в експозиції

* Рис. 2 див. на кол. вкл. VIII.

Рис. 1. Глечик із с. Коровинці
(Роменський краєзнавчий музей).
Рис. Л. С. Кухаревої.

Роменського краєзнавчого музею знаходиться посудина, яка візуально більш схожа на зображену і детально описану у публікації І. І. Ляпушкіна, що знайдена у Коровинцях [8, с. 17–18, рис. 4]. У публікації М. М. Семенчика, де мова йде не лише про знахідку із Коровинців та про сарматський горщик із ур. Коротушине біля сіл Вовківці і Коровинці, згадуються й інші знахідки черняхівської культури — із хутора Холодного біля с. Сміле та с. Ручки [14, с. 69–70]. Вирішення питання щодо атрибуції названих у публікації М. М. Семенчика предметів, в

тому числі означеного глечика, потребує роботи у фондах і експозиціях Роменського краєзнавчого музею, який зараз є підрозділом ДІКЗ «Посулля», а також виставках цього заповідника.

Сарматський горщик з ур. Коротушине (рис. 2), аналогічний знахідкам із кількох комплексів Полтавщини та Криму, є ще одним свідченням складності етнокультурної ситуації у Верхньому Посуллі. Тут представлено пізньоскіфські, сарматські, зарубинецькі й пізньозарубинецькі старожитності, предмети латенського походження із давніх розкопок, а тому це питання є предметом окремого аналізу. Принагідно слід зазначити, що із прилеглого до Верхнього Посулля регіону (м. Конотоп) походить і меч римського часу, помилково атрибутований як давньоруський [3, с. 172–174, мал. 1: 3]. Його повторна публікація та культурно-хронологічне визначення, як і інших знахідок римського періоду, про які йшла мова вище, також залишаються актуальними. Історія вивчення пам'яток Верхнього Посулля (в орієнтовних межах від гирла р. Удаю до витоків Сули і Ромен, де знаходяться найбільш вивчені слов'янські і давньоруські об'єкти) має стати предметом окремого монографічного дослідження.

Література

1. **Гопкало О. В., Приймак В. В., Стадник А. Д.** Новые данные о древностях позднеантичного периода бассейна Псла (Сумской и Бельский микро-регионы) / О. В. Гопкало, В. В. Приймак, А. Д. Стадник // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2016: зб. наук. пр. – К.: ЦП НАНУ і УТОПІК, 2016. – С. 150–159.
2. **Гуревич Ф. Д.** Древний Новогрудок (посад – околный город) / Ф. Д. Гуревич. – Л.: Лен. отд., Наука, 1981. – 160 с.
3. **Євтушенко О. В.** Зразки давньоруської зброї в колекції Конотопського краєзнавчого музею / О. В. Євтушенко // Сумська старовина. – Суми, 2009. – № XXVI–XXVII. – С. 172–175.
4. **Зверуго Я. Г.** Киев и земли Белорусского Понеманья / Я. Г. Зверуго // Киев и западные земли Руси в IX–XIII вв. – Минск: Наука и техника, 1982. – С. 109–125.
5. **Коротя О. В., Осадчий Є. М., Приймак В. В.** Пам'яткознавчі аспекти історії досліджень археологічного комплексу біля с. Ницаха // У друці.
6. **Кулатова І. М., Супруненко О. Б.** Знахідки на території Східного укріплення Більського городища / Кулатова І. М., Супруненко О. Б. // ПАЗ: зб. наук. пр. / [за ред. Супруненка О. Б.]; ЦОДПА. – Полтава: Археологія, 1995. – Число третє. – С. 37–56.
7. **Кучера М. П.** Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем / М. П. Кучера. – К.: ІА НАНУ, 1999. – 252 с.
8. **Ляпушкин І. І.** Памятники культуры «полей погребений» I тысячелетия н. э. Днепровского лесостепного Левобережья (По материалам полевых изысканий 1940, 1945–1948 гг.) / И. И. Ляпушкин // СА. – М., 1950. – Вып. XIII. – С. 7–32.
9. **Ляпушкин І. І.** Днепровское лесостепное Левобережье в эпоху железа. Археологические разыскания о времени заселения Левобережья славянами / И. И. Ляпушкин // МИА. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1961. – № 104. – 383 с.
10. **Приймак В. В., Луговий Р. С.** Поселення черняхівської культури біля с. Більськ на Полтавщині / В. В. Приймак, Р. С. Луговий // Європейська археологія I тисячоліття н. е.: зб. наук. пр. на честь Ліани Василівни Вакуленко. – К.: ІАНАН України, 2017. – С. 191–208.
11. **Приймак В. В.** Крупные городища округа древнерусского Глухова / В. В. Приймак // Межславянские связи и взаимодействия в Восточной Европе: история, проблемы, перспективы: тез. докл. междунар. науч. конф. – Брянск: Изд-во БГУ, 2003. – С. 43–46, 52–54.
12. **Рейда Р. Н.** Кувшины «левобережного» типа / Р. Н. Рейда, А. В. Гейко // Верхнедонской археологический сборник. – Вып. 6: Материалы международной научной конференции «Археология восточноевропейской лесостепи: поиски, находки, проблемы», посвященной 125-летию первых археологических раскопок под эгидой Императорской Археологической Комиссии в Липецком крае (бывшем Задонском уезде Воронежской

губернии), прошедшей в г. Липецке 20–22 декабря 2013 года. – Липецк: РИЦ ФГБОУ ВПО «ЛГПУ», 2014. – С. 379–385.

13. Рудинський М. Я. Мачухська експедиція Інституту археології в 1946 р. / М. Я. Рудинський // АП УРСР. – К., 1948. – Т. 2. – С. 53–79.

14. Семенчик М. М. Випадкові археологічні знахідки на Роменщині / М. М. Семенчик // Хроніка археології та мистецтва. – К., 1930. – Ч. 1. – С. 69–71.

15. Усачук А. М., Горбов В. М., Звагельський В. Б. Невідомий альбом малюнків Миколи Макаренка / А. М. Усачук, В. М. Горбов, В. Б. Звагельський // ПАЗ: зб. наук. пр. / [за ред. Супруненко О. Б.]; ЦОДПА. – Полтава: Археологія, 1995. – Число третє. – С. 199–214.

В. В. Приймак

К истории изучения микрорегионов Днепровского лесостепного Левобережья I–II тыс. н. э. (В. П. Андриенко, М. М. Семенчик)

В публикации рассматриваются вопросы атрибуции предметов из Роменского краеведческого музея, описанных в работах М. М. Семенчика и И. И. Ляпушкина. Оценивается вклад В. П. Андриенко в исследование памятников Бельского и Мачухского микрорегионов бассейна Ворсклы, а также М. М. Семенчика в топографические работы на памятниках Днепровского Левобережья. Исследователь из Ромен принимал участие в работах М. Я. Рудынского у с. Мачухи.

Ключевые слова: артефакты, сарматы, римское время, черняховская и роменская культуры, памятники древнерусского времени, микрорегионы, бассейн р. Ворсклы, Верхнее Посулье.

V. V. Pryimak

To History of the Dnieper River Forest-steppe Left-bank Area Microregions of the 1st-2nd Millenium CE Study (V. P. Andriienko, M. M. Semenchyk)

Questions of attribution of the Romny Local Lore Museum items, described in works of M. M. Semenchyk and I. I. Liapushkin, are observed in the publication. Impact of V. P. Andriienko to the research of Bilsk and Machukhy microregions of the Vorskla River basin, and M. M. Semenchyk to topographic works at monuments of the Dnieper River Left-bank area, are valued. Explorer from Romny took part in works of M. Ya. Rudynskiy in Machukhy Village.

Keywords: artifacts, the Sarmats, the Roman Time, the Cherniakhiv and Romny Cultures, monuments of the Ancient Russ Time, microregions, the Vorskla River basin, the Upper Sula River area.

ПОЛОВЕЦЬКЕ СВЯТИЛИЩЕ НА ЛІВОБЕРЕЖЖІ МОЛОЧНОГО ЛИМАНУ

Про половецьке святилище кургану Орта тубе у Північно-Західному Приазов'ї. Простежено використання сірої глини для спорудження центрального майданчика святилища. Визначена специфічна риса застосування в якості місць жертвоприношень ровиків епохи бронзи і раннього залізного віку, укладання до них пошкоджених статуй, їх концентрація у східних – північно-східних секторах, що не є випадковістю.

Ключові слова: половецьке святилище, курган Орта тубе, Молочний лиман, середньовічні амфори, ровик, половецька скульптура, Північно-західне Приазов'я.

Улітку 2011 р. експедицією Запорізького національного університету були здійснені рятівні дослідження кургану Орта тубе у Північно-Західному Приазов'ї, де виявлено половецьке святилище [5, с. 44–45; 6, с. 90–106]. Поодинокий курган був розташований у межиріччі річок Джекельня (впадає лівобіч до Молочного лиману) й Акчокрак (права притока р. Домузгла), за 18 км на південь – південний схід від м. Мелітополя і 5,3 км на схід від східної околиці центральної частини с. Гірсівка, за 1,135 км на південний захід від південно-західної околиці с. Волна Гірсівської сільської ради Приазовського району Запорізької обл. Курган позначений на мапах середини – другої половини ХХ ст. з геодезичними висотами 20; 19,3; 18 м відповідно (рис. 1: 1). Розташований у лісосмузі, на межі земельних угідь колишніх колгоспів «Іскра» і «Зоря». Насип з триангуляційним знаком та відносною висотою 2,0 м зафіксовано у 1979 р. Приазовською археологічною експедицією під час розвідок [9, с. 54; схема № 14].

У мікрорельєфі курган Орта тубе (з тюрк. «Урта тубе» – Середній пагорб) розташований на локальному підвищенні лівого берега неглибокої балки Кугунлю кулак (на мапі 1800 р. – Сари-Камиш; сучасне урочище Гірсівка, що виходить до лівого берега Молочного лиману), простір якого обмежений відрогом (балкою Азов) р. Шатли кулак (мала також назви Татли-кулак, Ташла-Кинчак і Ташли-Кипчак; наразі балка-водозбір Молоч-

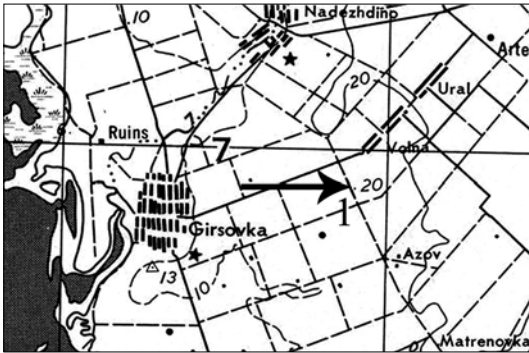

Рис. 1. Курган Орта тубе. Карта розташування (1).

ного лиману за 2 км на південь від с. Олександрівки). У середині XIX ст. повз курган пролягав старий шлях між ногайськими селищами Тулга і Таз (сучасні сс. Гірсівка і Девнинське).

Значна частина задернованого округло-овального у плані курганного насипу (близько 2/3 висотою 2,3 м, при діаметрі 26,0–32,5 м, знаходилася в лісосмузі. Решта була розорана. Через північну полу в широтному напрямку пролягала ґрунтова польова дорога. У центральній частині були помітні ознаки геодезичного триангуляційного знаку, про що свідчила глибока (до 0,6–0,7 м) квадратна вибірка ґрунту.

Дослідження кургану здійснювалося шляхом закладання паралельних траншей в меридіональній орієнтації (зумовлювалося розташуванням лісосмуги за лінією із заходу на схід), з шириною траншей 2,7–2,8 м, із залишенням контрольних бровок завширшки 1,3–2,0 м (найбільша – центральна). Стратиграфічні спостереження дозволили виділити п'ять етапів будівництва кургану (рис. 2). Первинний насип було споруджено над похованням 4 доби енеоліту – ранньої бронзи. Він мав діаметр 12,8–13,9 м і висоту 0,5–0,6 м, складався із однорідного чорнозему. На рівні давнього горизонту (глибина від R⁰ 2,45–2,50 м) тонкою лінзою, товщиною в 0,03–0,05 м, відзначені сліди випаленого невеликого майданчика над похованням. У північній і південній полах цього насипу простежені невеликі вибірки ґрунту, влаштовані нижче рівня стародавнього горизонту (далі – ДГ) і заглиблені на 0,10–0,15 м.

Друга досипка потужністю до 0,2–0,5 м здійснена над похованням 3 епохи пізньої бронзи (зрубний період). Вона складалася

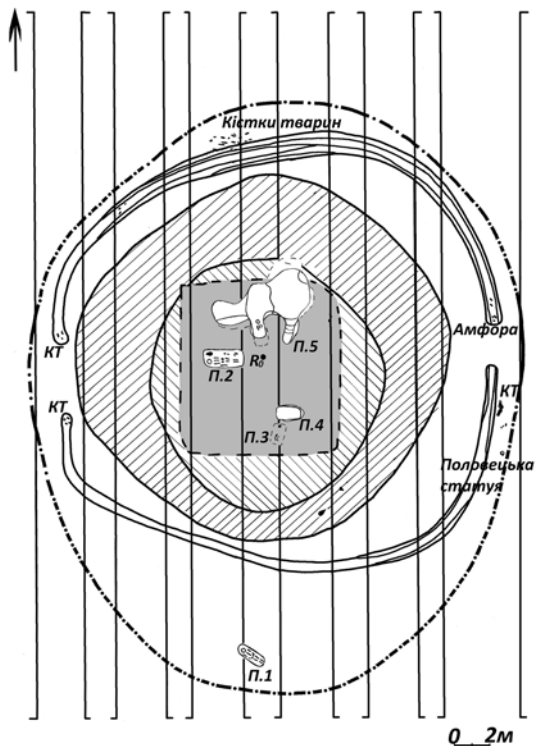

Рис. 2. Курган Орта тубе. Загальний план.

із однорідного супіщанистого чорнозему і суглинку, від чого висота кургану збільшилась до 0,9–1,0 м (від рівня ДГ) при діаметрі близько 20 м. У південно-західній полі вторинного насипу зафіксований ліпний горщик, а також череп коня. З другою досипкою був пов'язаний і сегмент рову (де виявлені фрагменти ліпної кераміки доби пізньої бронзи), розташований на південь від південної частини курганної поли. Такі сегменти серед поховальних пам'яток зрубних племен добре відомі у Херсонській та Запорізькій областях [10, с. 10–13].

Третій етап спорудження курганного насипу відносився до пізньоскіфського періоду. З ним пов'язане поховання 5. Досипка товщиною 0,6–0,7 м складалася із крупного грудкуватого чорнозему. Діаметр кургану при цьому збільшився до 23,0–23,5 м, висота насипу на той час складала близько 1,6 м. З пізньоскіфським часом пов'язане спорудження ровика навколо насипу.

Четвертий будівельний етап пов'язаний із влаштуванням печенізького поховання 2. Його супроводжувала досипка потужністю 0,8–0,9 м, що складалася з чорнозему. Діаметр кургану в цей період досяг 26 (30-?) – 32,5 м при висоті близько 2,1–2,2 м. До південної поли цієї досипки було впущене ногайське (?) поховання 1 періоду існування Кримського ханства. Цей же насип прорізала і пізня яма 1940–1950-х рр., про час її відкопування свідчила знахідка радіатора автомобіля у заповненні.

За половецького періоду верхівка курганного насипу (четвертого етапу) виявилася знівельованою до висоти 1,7–1,8 м, де на вирівняному майданчику було споруджено святилище. Подальші нашарування і зміни структури насипу відносилися до часу насаджування лісосмуги, на що вказували прошарки глини під дереном. У цей час була частково підрізана пола кургану із західного боку. Певні зміни стану верхньої частини курганного насипу пов'язані також зі спорудженням триангуляційного знаку, навколо якого було вибрано ґрунт у квадраті розмірами 5,5 × 5,5 м.

Розташоване у центрі насипу половецьке святилище представляло собою майданчик неправильної квадратної форми, зорієнтований торцями за сторонами світу (9,5 × 8,4 м). Він був ділянкою щільно втрамбованої сірої глини товщиною від 0,08 по периметру до 0,15 м у центрі. Майданчик виявився частково порушений у центрі триангуляційним знаком та пізньою ямою з південного боку. Під час досліджень насипу вище майданчика виявлено фрагмент верхньої частини ручки і горловини амфори з високо піднятими ручками. Ручка мала довжину 11,8 см, у перетині овальну форму, з перетином 5,0 × 3,0–3,2 см. Черепок світло-коричневого кольору, випал добрий, у тісті незначні домішки слюди, вапняку й органіки (рис. 3: 1).

Хронологічно із зазначеним майданчиком половецького часу пов'язані знахідки фрагментів рифлених середньовічних амфор з високо піднятими ручками, виявлені у заповненні рову пізньоскіфського періоду. Вторинне використання у половецький час ровів скіфської доби потребує більш докладного опису. Ровик мав у плані неправильну округлу форму, діаметр 24,0–24,4 м і ширину 0,4–1,3 м. Відзначені розриви із західного та східного боків (3,8 та 2,3 м). Обриси ровика чітко фіксувались лише з глибини 3,30–3,35 м від R⁰, дно знаходилося на глибині 3,90–4,07 м.

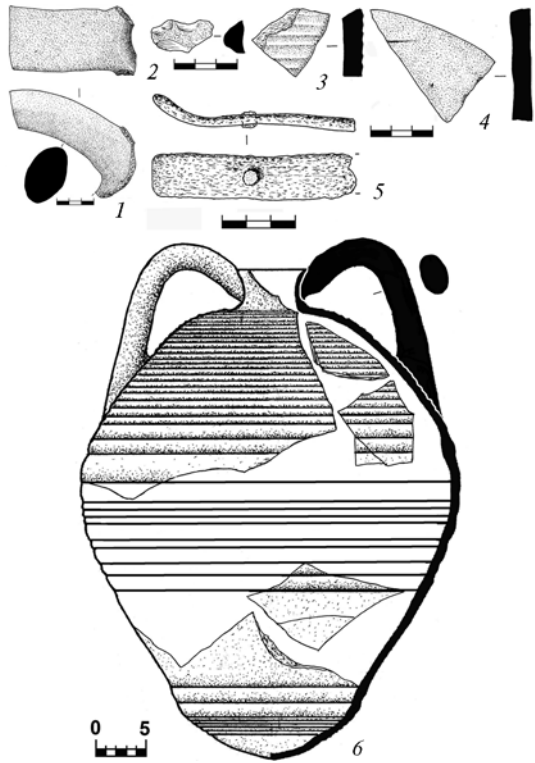

Рис. 3. Курган Орта тубе. Знахідки із насипу та ровика:
 1 – ручка амфори;
 2 – кремій;
 3–4 – фрагменти амфорної кераміки;
 5 – залізний виріб із бронзовою заклепкою; 6 – амфора.

У перетині ця заглибина мала вигляд розтрубу, що звужувався донизу. Заповнення складалося із однорідного чорнозему.

Перші знахідки у межах рову трапилися з глибини 1,58 м від R⁰ у північному секторі кургану, де виявлений крем'яний відщеп (рис. 3: 2). Нижче, на глибині 2,32 м від R⁰ зафіксоване скупчення кісток коня (13 кісток від 1-ї напівдорослої особини), великої рогатої худоби (1 кістка), кістки вівці від 2-х особин⁸. Частина кісток мала сліди перебування у вогні. У заповненні північно-східного сектору рову на глибині 2,6–2,9 м від R⁰ виявлено 8 фрагментів стінок тарної посудини, що належали одній амфорі, на деяких містилися сліди рифлення. Випал рівномірний, чере-

* Визначення остеологічних матеріалів здійснені науковим співробітником Одеського археологічного музею НАН України, кандидатом історичних наук О. Є. Секерською.

пок світло-коричневого кольору, в тісті домішки піску і вапняку (рис. 3: 3–4).

У східному секторі рову, в його північній частині розриву, на глибині 2,5–2,8 м виявлені кістки коня (1 кістка) і вівці (11 кісток від 1-ї дорослої особини). Нижче скупчення кісток, на дні рову лежала залізна пластина прямокутної форми, розмірами 8,5 × 1,8–1,9 см, товщиною 0,4–0,5 см. Пластина була трохи вигнута, у центрі знаходився отвір із бронзовою заклепкою чотирикутної форми, розмірами 0,7 × 0,6 см (рис. 3: 5). Залізний виріб містився серед крупних фрагментів округлоденної амфори із грушоподібним тулубом та високо піднятими ручками, із зональним дрібним рифленням на верхній частині тулуба та крупним рифленням – на нижній. Діаметр слабко профільованої вузької горловины – 6,0 см, тулуба – 38,5–39,0 см. Ручка піднята над горловиною на 6,0 см, у перетині овальної форми, у перетині – 4,9 × 3,0 см. Товщина стінок амфори становила 0,8–1,1 см. Випал всіх фрагментів наскрізний, черепок світло-коричневого кольору, в тісті домішки шамоту, піску і вапняку. Зовнішня поверхня частково вкрита білуватим ангобом. Реконструйована висота амфори становить близько 49 см (рис. 3: 6).

Навпроти, у південній частині розриву рову в східному секторі, в верхніх шарах заповнення на глибині 2,54 м від R⁰ (нижче ґрунтової польової дороги на 0,3 м) і за 14,25 м на південний схід від умовного центру кургану виявлена верхня частина половецької скульптури. Це була розколота голова вапнякової статуї чоловічої статі, ліва половина обличчя якої виявилася збитою. Загальна висота збереженої частини – близько 25 см, на голові – профільований сфероконічний шолом, розділений на чотири сектори, що склепані між собою вертикальними профільованими смужками-пластинами. Висота шолома – 17 см, його нижній край завершений профільованим, як і смужки-пластини, околицем. З-під шолому назад виступає косичка у вигляді вузької, шириною 3 см, смужки із насічками. На правій стороні обличчя помітне добре профільоване вухо і частина підборіддя; на невисокій шиї поглибленими лініями показаний стоячий комірець від каптану (рис. 4: 1).

За 2 м північніше від уламка половецької скульптури, ближче до розриву східної ділянки рову, на глибині 2,65 м від R⁰ і за 13,2 м на схід – південний схід від УЦ кургану зафіксовано *in situ* дві кінські голови (без нижніх щелеп; статі однієї з них не вста-

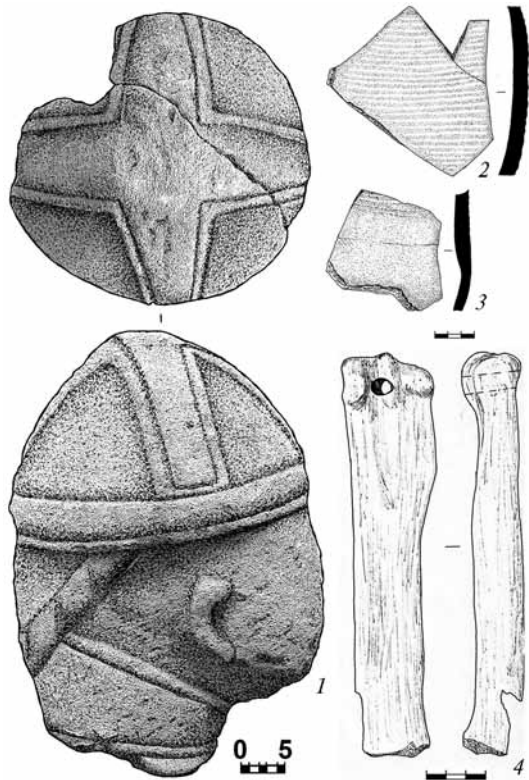

Рис. 4. Курган Орта тубе. Знахідки із ровика: 1 – фрагменти половецької скульптури, 2–3 – уламки амфор (2–3); 4 – виріб із кістки коня.

новлена, друга – доросла кобила), що розташовувались задніми частинами (шийними відділами) стик у стик. Одна голова коня мордою була спрямована на північ, інша – на південь (з відхиленнями до заходу).

У південному секторі рову кістки тварин були відсутніми, серед знахідок виявлено лише 2 крупних фрагменти стінок від однієї амфори із зональним дрібним рифленням і п'яточками світлого ангобу, з яких один розмірами 13,0 × 13,2 см, товщиною 0,8–1,0 см, другий – 9,1 × 9,7 см, завтовшки 0,6–1,0 см. Їх випал рівномірний, черепок світло-коричневого кольору, в тісті домішки піску, вапняку та шамоту (рис. 4: 2–3).

У західному секторі рову, у місцях розривів, з глибини 2,7 м від R⁰ зустрічалися окремі кістки коня та вівці. На дні північної частини розриву виявлене скупчення кісток коня і дрібної рога-

тої худоби (від 8 особин). За спостереженнями С. О. Плетнєвої, серед жертвних тварин, котрі призначалися предкам та були виявлені на половецьких святилищах, переважали кінь, бик, баран (вівця) і собака [11, с. 73].

Навпроти, на дні південної частини сектору рову, у розриві серед скупчення кісток коня та крупної рогатої худоби, виявлено кістяний виріб, виготовлений із кістки коня, у верхній частині якого просвердлений наскрізний отвір округлої форми, діаметром $0,9 \times 1,0$ см (рис. 4: 4). Поряд знайдено 2 фрагменти стінок від амфори з дрібним зональним рифленням. Випал наскрізний, черепок світло-коричневого кольору, в тісті домішки вапняку і піску.

Час функціонування половецького святилища кургану Орта тубе визначається за амфорними уламками (виявлено фрагменти щонайменше двох амфор) і частиною половецької скульптури, що походила зі східного сектору рову. Округлодонні амфори з грушоподібним тулубом та високо піднятими ручками, із зональним дрібним рифленням у верхній частині і крупним рифленням у нижній частині корпусу, відносяться до групи 1 типу 2, що мав поширення на значній території. Такі амфори відомі у Візантії, Криму, Північному Причорномор'ї, Румунії, Болгарії та Сербії. З'явившись у XII ст., вони продовжували побутовати і в XIII–XIV ст. [7, с. 155–157, рис. 55: 1]. Амфори такого типу відомі у половецьких святилищах Приазов'я, зокрема, на правому березі р. Кальміуса. Під час досліджень кургану 5 могильника епохи бронзи поблизу с. Новоселівка Тельманівського району Донецької обл. експедицією Донецького державного університету у 1976 р. під кам'яною закладкою майданчика половецького святилища було виявлено аналогічну амфору, датовану XII ст. [12, с. 15–16, рис. 6: 4].

Зважаючи на фрагментованість половецької скульптури із кургану Орта тубе, важливим хронологічним показником для неї виступає зображення шолому. За С. О. Плетнєвою, сфероконічні шоломи з чотирьох секторів-пластин виділені у підтип 3 типу I, і побутовали у X–XIII ст. [11, с. 25]. Л. С. Гераськова відзначала, що найімовірніший час виготовлення таких статуй припадає на XI–XIII ст., а розквіт іконографії – здебільшого на XII ст. [2, с. 81–82, табл. 20]. Статуї з аналогічними сфероконічними шоломами відомі на правому березі Дніпра, половецькому святилищі кургану 3 групи «Новоолександрівка» Нововоронцов-

ського району Херсонської обл. Вони датуються другою половиною XII – початком XIII ст. [4, с. 128].

За спостереженнями М. Л. Швецова, топографія половецьких святилищ має загальні риси, серед яких: розташування на вододілах, в курганних могильниках більш ранніх епох, на насипах відносно невеликих розмірів; місцеположення на найбільш підвищених ділянках степу, як правило, на вододілах; груповий характер святилищ [12, с. 12]. У випадку зі святилищем кургану Орта тубе, перші дві характеристики відповідають умовам долини р. Молочної і прилеглим територіям, що були місцями кочівок лукоморських половців. Схожу топографію половецьких святилищ спостерігаємо й у долині р. Корсак [1, с. 4] та на вододілі між Утлюцьким лиманом і р. Атманай [8, с. 167].

Щодо типів конструкцій майданчиків половецьких святилищ, то М. Л. Швецов виділяє чотири типи, у трьох із яких застосовувалось каміння. Майданчик із кургану Орта тубе, згідно класифікації дослідника, можна віднести до конструкції першого типу: встановлені на курганах без додаткових кам'яних конструкцій одна або дві скульптури, розташовані обличчям на схід. Для таких об'єктів була не виключена можливість існування якихось земельних споруд, що не збереглися на момент дослідження [12, с. 21]. В свою чергу С. В. Гуркін виділив два типи половецьких святилищ за місцеположенням і характером розташування в них скульптур. До першого відносяться святилища з однією або кількома статуями, розміщеними на вершинах курганів епохи бронзи або раннього заліза. Кам'яні скульптури встановлювалися в них вертикально, найчастіше обличчям до сходу – північного сходу, були помітні здалеку, зі всіх боків мали легкий доступ. До другого типу дослідник відніс святилища-яма, розташовані зазвичай у центральному або північно-східному секторах насипів давніх курганів. Скульптури (здебільшого дерев'яні) встановлювалися в ямах вертикально, обличчям до сходу – північного сходу. Часто в ямах зустрічалися також залишки жертвоприношень, в тому числі й людських. Статуї були недоступні для огляду, а характер спорудження святилища свідчить про його тимчасове функціонування [3, с. 40]. Згідно цього, виявлення фрагменту скульптури кургану Орта тубе викликає необхідність з'ясування навмисного чи випадкового його потрапляння до рову, коли статуя була розбита та скинута з верхівки насипу.

Випадки знахідок половецької скульптури і жертвоприношень у ровях більш ранніх періодів не є поодинокими. У верхів'ях долини Молочної (на вододільній частині витоків її притоки – р. Куркулак) 1980 р. Запорізькою експедицією ІА АН УРСР поблизу с. Черноземне Токмацького району Запорізької обл. було досліджено поодинокий курган бронзового віку, що використовувався у половецький період. Ровик епохи бронзи округлої усічено-конічної в перетині форми мав чотири перемички, за середньовіччя був розширений і поглиблений, у заповненні його північно-східного та східного відрізків знаходилося 9 кам'яних скульптур. Вони розташовувались ланцюжком з півночі на південь: ведмідь з розкритою пащею, вовк (?), вершник на верблюді (?), вершник, антропоморфна стела, два вершники хвостами коней один до одного, ведмідь у спокійній позі, дикий кабан. Поряд із фігуркою дикого кабана знайдені дві половинки нижньої щелепи коня. Центральною фігурою комплексу була антропоморфна стела, а весь своєрідний вівтар колись стояв біля крамки рову [12, с. 152–155, рис. 1: а–в].

Крім того, на дні ровика, у південному і північному відрізках, знаходилися фрагменти середньовічної амфори, черепи і кістки коня. М. Л. Швецов, що опублікував ці матеріали, утримувався від датування святилища, у публікації малюнки амфори відсутні [12, с. 155–156]. Крім наявності у рові кісток коня та фрагментів амфор, розташування двох вершників хвостами один до одного має певні паралелі із розміщенням у східній ділянці рову кургану Орта тубе двох кінських голів задніми частинами (шийними відділами) стик у стик.

Ще одним прикладом використання половецями ровиків більш ранніх періодів є святилище поблизу с. Нове Якімівського району Запорізької обл. (з правого берега Утлюцького лиману), досліджене 1982 р. Херсонською експедицією ІА АН УРСР. У ровику кургану 3 епохи бронзи, що розташувався над заплавою р. Атманай, виявлені три половецькі скульптури – одна чоловіча і дві жіночі. Вони лежали паралельно одна одній у широкому східному проході рову, котрий оточував половецькі поховання 5 і 15. Крім того, у ровику знайдені кістки тварин і людини, а також фрагменти гончарної середньовічної кераміки. Н. М. Купрій приділяє увагу тому факту, що ровик був спеціально засипаний однорідним гумусним чорноземом. На його думку, половецьке святилище функціонувало протягом XII – початку XIII ст. та

було зруйноване під час монгольської навали. Тоді ж половецькі статуї були звалені і частково пошкоджені, а в подальшому закопані у насип кургана місцевими жителями-кочівниками, що залишилися після навали живими [8, с. 167–168].

Отже, половецьке святилище кургану Орта тубе, що функціонувало протягом XII – початку XIII ст., мало як загальні, так і специфічні риси культових поминальних пам'яток половецького часу, що визначають територію проживання на ній однорідного етносу та племінних об'єднань. Спільними рисами є розташування святилищ на вододілах (на ледь помітних надзаплавних терасах неглибоких річок (балок)), на відносно невеликих насипах попередніх епох. У той же час, для району лукоморського об'єднання половців, куди входить і Молочний лиман, не було характерним використання каміння для спорудження майданчиків святилищ. Переважали конструкції першого типу, земляні майданчики яких, як правило, не зберігаються для дослідників. Винятком є святилище кургану Орта тубе, де простежено використання сірої глини для облаштування майданчика. Специфічною рисою є й застосування в якості місця жертвоприношень ровиків епохи бронзи та раннього заліза. Укладання до ровика статуй, як правило, вже пошкоджених, їх концентрація у східних – північно-східних секторах, не є випадковістю. Пояснити це лише монгольською навалою чи меліоративними роботами новітнього часу, неможливо. З'ясування причин цього явища може уточнити дату функціонування святилищ Північно-Західного Приазов'я, в тому числі й у післямонгольський час.

Література

1. **Болтрик Ю.** Приазовський район. Пам'ятки археології / Ю. Болтрик // Пам'ятки історії та культури Запорізької області (Приазовський, Приморський, Чернігівський, Якимівський райони). – Запоріжжя, 2001. – Вип. 3. – С. 4–5.
2. **Гераськова Л. С.** Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи / Л. С. Гераськова; АН України; Ін-т археол.; [відп. ред. В. Ф. Генінг]. – К.: Наукова думка, 1991. – 132 с.
3. **Гуркин С. В.** К вопросу о семантике половецких святилищ / С. В. Гуркин // Историко-археологические исследования в г. Азове и на Нижнем Дону в 1988 году: (тез. докл. к семинару). – Азов, 1989. – С. 39–43.
4. **Евглевский А. В.** Культурный комплекс половецкого времени на Правобережье Днепра / А. В. Евглевский, Н. М. Данилко // Степи Европы в

- эпоху середньовіччя: сб. науч. работ / [гл. ред. А. В. Евглевский]; Дон. НУ. — Т. 10: Половецкое время. — Донецк: ДонНУ, 2012. — С. 117–134.
5. **Єльніков М. В.** Дослідження загалу археологічної експедиції Запорізького національного університету у 2011 році / М. В. Єльніков // Культурна спадщина Запорізького краю: зб. наук. ст. та док. з охорони культур. спадщини. — Запоріжжя: ТОВ «ЛПКС» ЛТД, 2011. — Вип. 3. — С. 44–45.
6. **Єльніков М. В.** Курган Орта тубе у Північно-Західному Приазов'ї // Музейний вісник. — Запоріжжя, 2013. — № 13. — С. 90–106.
7. **Коваль В. Ю.** Керамика Востока на Руси. IX–XVII века / В. Ю. Коваль; [отв. ред. Л. А. Беляев]; ИА РАН. — М.: Наука, 2010. — 269 с.
8. **Куприй Н. М.** Половецкое святилище у с. Новое / Н. М. Куприй // Проблемы охраны и исследования памятников археологии в Донбассе: тез. докл. науч.-практ. семинара. — Донецк, 1989. — С. 167–168.
9. **Левченко Б. М.** Отчет Приазовской археологической экспедиции о разведках в зоне строительства I очереди Приазовской оросительной системы / Б. М. Левченко, В. Н. Левченко, Н. А. Рычков, С. Н. Балакин, А. Г. Колесников / НА ІА НАН України. — Ф. е. — 1979/12. — Спр. 9187. — 65 арк.
10. **Отрощенко В. В.** Идеологические воззрения племен эпохи бронзы на территории Украины (по материалам срубной культуры) / В. В. Отрощенко; АН УССР, Ин-т археол.; [редкол.: В. М. Зубарь (отв. ред.) и др.] // Обряды и верования древнего населения Украины: сб. науч. тр. — К.: Наукова думка, 1990. — С. 5–17.
11. **Плетнева С. А.** Половецкие каменные изваяния // САИ. — М.: Наука, 1974. — Вып. Е4-2. — 200 с.
12. **Швецов М. Л.** Евразийская Степь и Донбасс в эпоху Средневековья // Сборник избранных статей Михаила Львовича Швецова. К 75-летию со дня рождения. — Донецк: ООО «Технопарк Дон.НТУ УНИТЕХ», 2018. — 420 с.

М. В. Ельніков

Половецкое святилище на Левобережье Молочного лимана

Рассматривается половецкое святилище кургана Орта тубе в Северо-Западном Приазовье. Прослежено использование серой глины для сооружения центральной площадки святилища. Отмечена специфическая черта использования в качестве мест жертвоприношений рвов эпохи бронзы и раннего железа. Размещение в них поврежденных статуй, их концентрация в восточных — северо-восточных секторах, не является случайностью.

Ключевые слова: половецкое святилище, курган Орта тубе, Молочный лиман, средневековые амфоры, ровик, половецкая скульптура, Северо-Западное Приазовье.

Polovtsian Sanctuary on the Left Bank of the Molochnyi Estuary

Polovtsian sanctuary of Orta barrow tube in the North-West Pryazovia is observed. The use of gray clay for the central site of sanctuary construction is traced. Specific feature of use as a place of sacrifice for the fosse of the Bronze and Early Iron Age is noted. The placement of damaged statues in them, their concentration in the eastern – northeastern sectors, is not an accident.

Keywords: Polovtsian sanctuary, Orta tube barrow, Molochnyi estuary, medieval amphoras, fosse, Polovtsian sculpture, North-West Pryazovia.

НАТІЛЬНІ ХРЕСТИ З ОКОЛИЦЬ М. КРЕМЕНЧУКА У ЗІБРАННІ ГРОМАДСЬКОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО СТАВРОГРАФІЧНОГО МУЗЕЮ ХРЕСТА*

До наукового обігу вводяться ставрографічні знахідки з околиць м. Кременчука Полтавської області з експозиції і фондів Громадського історико-етнографічного ставрографічного Музею Хреста (Дніпропетровська область).

Ключові слова: козацький час, Новий час, хрести-тільники, Кременчук, Громадський історико-етнографічний ставрографічний Музей Хреста.

Культові вироби в українській традиції виконують декілька функцій. Передусім, хрестик свідчить про конфесійну належність, також він – ще і оберег, і – прикраса. Безсумнівно, що такі способи використання у більшості випадків мають гендерний характер і старовинні фото показують в жіночих намистах від одного до чотирьох різноманітних хрестів, а іноді і цілі хрестові намиста.

Не оминула ця традиція і Полтавщину. Дівочі й жіночі намиста рясніють і хрестиками, і дукачами, причому хрестики досить часто виготовлені не з коштовних металів, а із бронзи чи латуні, в тому числі штампуванням (рис. 1; 2). Не є винятком у цій загальноукраїнській традиції і давній Кременчук. Світліни кінця ХІХ – першої половини ХХ століття показують все розмаїття дівочих-жіночих прикрас тих часів, котрі, крім усього іншого, містили й хрестики (рис. 3; 4).

В експозиціях і фондах Громадського історико-етнографічного ставрографічного Музею Хреста наразі знаходиться близько 4000 різноманітних натільних і нагрудних хрестів майже з усіх українських земель, в тому числі з Полтавщини, зокрема, близько 60 знахідок – з м. Кременчука та його околиць. Аналіз цих

* Ілюстрації див. на кол. вкл. IV–VII.

предметів, а також численних екземплярів у різноманітних приватних зібраннях повністю підтверджує припущення щодо величезного спільного культового простору українських земель, а також їх регіональних особливостей [4]. Слід також зазначити, що російські етнографи на сьогодні ставрографічно й етнічно визначають поки що тільки Західну Україну і Слобожанщину [10, с. 11–23], тоді як завдяки накопиченій інформації вже є підстави для певного виокремлення Волині і Полісся, Черкащини й Запоріжжя тощо [5; 6].

Відомі найдавніші хрестики з приватних зібрань можуть бути датовані XV–XVI ст., зокрема – псевдоенколпіони, проте внаслідок надходження останніх даних цей тип культової пластики продовжував існувати і в XVII ст., тому впевнено виступати як хронологічний індикатор вони не можуть. В експозиціях і фондах Музею Хреста хронологічно доведеним може вважатися тільки період XVII–XIX ст., хоча деякі екземпляри можуть бути більш давніми.

Найпоширенішими на українських землях є «чоловічі» й «жіночі» хрестики XVII–XVIII ст. Чоловічі – простіші, прямі латинські за формою із 8-кінцевим внутрішнім хрестом зі спином і тростиною, на зворотному боці – текст псалма «Да воскреснет Бог» (рис. 5: 1, 5). Жіночі – декоровані насиченим бароковим орнаментом, у деталях внутрішнього компонування вони повністю тотожні чоловічим (рис. 5: 3; 6: 1, 2). Подібні хрестики, як «чоловічі», так і «жіночі», виступають своєрідним маркером українських земель. Вони масово розповсюджені по всім етнічним українським землям (рис. 7; 8) [2; 3; 7, с. 46–52]. Їхня популярність була настільки великою, що з другої половини XVIII ст. російські старообрядницькі майстри-ливарники, маючи практично неохопний ринок збуту, виготовляли подібні предмети у дуже великих кількостях. Навіть на межі XIX–XX ст. в класифікації російських ливарників хрестової справи один із різновидів таких хрестів розмірами 5,2–5,3 см (як «чоловічих», так і «жіночих») мав назву «хрест козацький» [9, с. 158].

Незважаючи на значне розмаїття української (козацької) традиції хрестів, із значною долею вірогідності саме до історичної Полтавщини, як до первинного ареалу розповсюдження та побутування, можемо віднести таке явище, як жіночі хрестики зі скляними вставками (рис. 6: 3). Вони з'явилися близько другої половини – наприкінці XVIII ст. і через усе XIX ст. охоплювали

більшість українських земель, і, разом з іншими зразками, маркірували міграційні шляхи українців (рис. 9). Також не виключаємо можливість, що саме з Полтавщини отримав розповсюдження один із різновидів українського жіночого нагрудного хреста-прикраси, що мав назву «хрест рясний» або «хрест простий» [10, с. 94–95].

XVIII ст. також представлене типовими для загальноросійського православ'я зразками – звичайні прямі латинські хрести, прямі латинські із розширеними напівбалками (рис. 6: 4–6) тощо. Подібні хрести були достатньо розповсюдженими з початку XVIII ст. і, на нашу думку, вони мають бути, передусім, пов'язані із російськими військами, котрі впродовж першої половини століття рухались через українські землі чи перебували в Україні [7, с. 56–59; 11].

Набагато цікавішою є українська аутентика, зокрема, запорозькі хрести та їхні місцеві наслідування. За нашими припущеннями, поява зразків запорозьких хрестів витікає із трьох чинників: розвиток окремих архетипів часів Русі-Литви [8, с. 302, 304]; виготовлення їх козаками, які вважали себе воїнами за віру, як «предметів особистого благочестя», а також обмеженою кількістю церков і місць можливого продажу культових виробів (а, можливо, й бідністю людей, які виготовляли собі такі речі) у середині XVIII ст. на землях Війська Запорозького низового. Запорозькі хрести – саморобні, вирубані з мідних чи бронзових платівок, мають значні лінійні розширення напівбалок, трикутні (в більшості випадків) їхні закінчення та карбовані зображення на лицевому боці. Подібні хрести знаходять на території колишніх Вольностей Війська Запорозького низового (сучасні Дніпропетровська, Кіровоградська, Донецька і Запорозька області), а також на суміжних територіях (переважно – Харківська й Полтавська області). Розповсюдження подібних хрестів на Полтавщині та Харківщині – прояв міграційних процесів (Гетьманщина–Запоріжжя, Слобожанщина–Запоріжжя і зворотні маршрути), а пізніше – і розвиток цієї традиції вже на місцевому рівні [1].

Околиці м. Кременчук представлені двома знахідками, закінчення напівбалок яких прикрашені карбованим квітковим візерунком (рис. 6: 7, 8). В якості гіпотези існує версія, що подібні хрестики проіснували, щонайменше, до середини XIX ст. і використовувалися переважно жінками як прикраси.

Цю ж традицію певною мірою подовжують як саморобні «бідні» вироби, так і зразки кустарного ювелірного мистецтва XIX ст. (рис. 11). Саморобні хрестики дуже часто мечеподібні (рис. 11: 1), срібні – межують із більш-менш канонічними формами (рис. 11: 2, 3). Проте, деякі саморобні хрести (рис. 6: 10) досі ще не визначені хронологічно, оскільки виявлені як випадкові знахідки і не мають свідчень щодо супутніх визначальних археологічних даних, отже, можуть належати і до часів Русі-Литви, і до козацької епохи.

XIX століття, особливо його друга половина, надзвичайно насичене побутування хрестів. Проте у переважній більшості випадків, це – штамповані латунні вироби. Це пов'язане як із здешевленням подібних речей через розвиток технологій та виробництва, так і з поступовим підвищенням людського добробуту.

Чи не найрозповсюдженішими є так звані «трійчасті» хрести, тобто, із причасними закінченнями напівбалок. Подібні хрести – прямі латинські за основною формою, можуть мати лінійне або інше розширення напівбалок, на лицевому боці – або зображення розіп'ятого Ісуса, або восьмикінцевий хрест (рис. 5: 10, 12, 15, 22–27, 30–34; 6: 16–19). Також досить розповсюдженими були хрестики із закругленими закінченнями напівбалок. Розмаїття варіантів таких знахідок також досить значне: від класичних прямих латинських, у яких закруглення фіксується лише на закінченнях, до хрестів із напівбалками овальної форми (рис. 5: 16–21; 6: 12, 14–15).

Досить цікавою у темі пошуків зразків української етніки є деякі варіанти штампованих латунних хрестиків, що наслідують, подовжують чи розвивають традицію форми запорозького хреста. Оскільки серед зразків хрестів запорозьких чи запорозької традиції присутні не тільки трикутні, а й тризубі чи зубчастозакруглені закінчення, низка латунних хрестиків відповідають базовим архетипам (рис. 5: 28–29; 6: 13). Такі хрести, рівнокінцеві чи прямі латинські, мають значні лінійні розширення напівбалок, закінчення із двома зубчиками по краях і закруглення між ними. Загальна стилістика їх зображень тяжіє також саме до запорозької традиції.

Ще одним проявом етнічної специфіки українських земель є фрагмент слобожанського хрестика із Розіп'ятим Господом. Такі хрести знаходять переважно на території сучасних Харківської й

Сумської областей, зрідка – Білгородської, Курської і Воронежської областей РФ, а також – Дніпропетровської, Полтавської й Запорізької. Подібні предмети, як і решта слобожанських різновидів культової пластики, свідчать, передусім, про міграційні процеси ХІХ ст.

За нашими даними, з околиць Кременчука також походить досить значна кількість зразків католицьких хрестиків, литих і штампованих, що є характерною рисою для всіх українських земель.

Розмаїття знахідок дрібної культової пластики, що походить із околиць сучасного м. Кременчука, свідчить про його багатвікову насичену історію, перебування міста у загальному українському культурному і культовому просторі, а також тісні зв'язки з іншими українськими історичними територіями. Ми припускаємо, що всебічне опрацювання максимальної кількості культових виробів з Кременчука та його околиць із часом дозволить відкрити раніше невідомі сторінки історії міського центру як важливого культурного регіонального осередку в контексті загальноукраїнського розуміння культурної й релігійної спільності.

Джерела та література

1. **Векленко В.** До питання про трансформацію запорозьких натільних хрестів / В. Векленко, М. Салуха // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К.: ЦП НАН України і УТОПІК, 2018. – Вип. 27. – У друці.
2. **Векленко В.** Ставрографічний комплекс з Старосинявського району Хмельницької області / В. Векленко, О. Мігульов // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К.: ЦП НАН України і УТОПІК, 2011. – Вип. 20. – Ч. 1. – С. 143–147.
3. **Векленко В.** Ставрографічні матеріали з с. Липці Харківської області: презентація комплексу / В. Векленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К.: ЦП НАН України і УТОПІК, 2012. – Вип. 21. – Ч. 1. – С. 184–188.
4. **Векленко В.** Українська етніка регіональної ставрографії / В. Векленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К.: ЦП НАН України і УТОПІК, 2016. – Вип. 25. – С. 137–142.
5. **Векленко В.** Українські хрести Лівобережного Полісся ХVІІІ–ХІХ ст. / В. Векленко // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К.: ЦП НАН України і УТОПІК, 2017. – Вип. 26. – С. 99–105.
6. **Векленко В.** Українські хрести Середнього Подніпров'я ХVІІІ–початку ХІХ ст. (попередній огляд) / В. Векленко, Г. Христян // Нові дослідження

пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – К.: ЦП НАН України і УТОПІК, 2017. – Вип. 26. – С. 105–115.

7. **Векленко В. А.** Нательные кресты Самари–Богородицкой крепости / В. А. Векленко. – Дніпропетровськ: Вид-во Дн. НУ, 2010.

8. **Кутасов С. Н.** Нательные кресты, крестовключенные и крестовидные подвески X–XV веков / С. Н. Кутасов, А. Б. Селезнев. – М.: Группа «Искатели», 2010.

9. Об истории литейного дела икон и крестов медно-литейного заведения Серова Петра Яковлевича с. Красное Костромской области // Русское медное литье: сб. ст. – М.: Сол Систем, 1993. – Вип. 2. – С. 155–160.

10. Православные кресты народов Украины и Грузии в собрании Российского этнографического музея: альбом-каталог / [авт.-сост. О. В. Карпова, Л. С. Гушян, А. Б. Островский; отв. ред. Э. А. Корсун; предисл. В. М. Грусман]. – СПб.: Изд-во «Арт-Палас», 2013.

11. **Шелеметьєва Т.** Дрібна металева пластика часів російсько-турецької війни (1735–1739 рр.) з фондової збірки Національного заповідника Хортиця / Т. Шелеметьєва // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: зб. наук. ст. – Вип. 19. – К., 2010. – С. 87–94.

В. О. Векленко, М. Л. Салуха

Натільні хрести з околиць м. Кременчука у зібранні Громадського історико-етнографічного ставрографічного Музею Хреста

У публікації вводяться до наукового обігу і здійснюється попередній огляд комплексів натільних хрестів XVII–XIX ст. з околиць м. Кременчука Полтавської області, що походять зі складу зібрання Громадського історико-етнографічного ставрографічного Музею Хреста.

Ключові слова: козацький час, Новий час, хрести-тільники, Кременчук, Громадський історико-етнографічний ставрографічний Музей Хреста.

V. O. Veklenko, M. L. Salukha

Cross-pendants from Kremenchuk Outskirts in the Cultural Historical and Ethnographic Staurographic Museum of the Cross Collection

Complexes of cross-pendants of the 17th – 19th cc. from Kremenchuk outskirts in Poltava Region, that originates from the Cultural Historical and Ethnographic Staurographic Museum of the Cross gathering is introduced into scientific circulation. An overview of the collection is made.

Keywords: the Cossacks Time, the Modern Time, cross-pendants, Kremenchuk, the Cultural Historical and Ethnographic Staurographic Museum of the Cross.

ПРО ВИНИКНЕННЯ АРХЕОЛОГІЧНОЇ АСТРОНОМІЇ В УКРАЇНІ

Про дослідження з археоастрономії 1977–1996 і наступних років – від поширення цієї науки із США та Західної Європи, але перед масовим визнанням її українськими й російськими вченими. Розглянуто перші вітчизняні публікації тематичних статей й історіографічного нарису про становлення нової науки в Україні.

Ключові слова: археологічна астрономія, майдан, орнамент, Україна, В. Андрієнко, М. Чмихов, Ю. Шилов.

Статті В. П. Андрієнка (1971) [1] та Б. А. Шрамка (2012) [28] про курганоподібні *майдани* України немовби окреслюють передісторію й утвердження вітчизняної астроархеології або археоастрономії – як назвали західні вчені міжнаукову дисципліну *археологічну астрономію*, що з'явилася там у середині минулого століття [5; 10; 29]. Її ж виникнення в Україні можна віднести до 1977–1996 років [24], хоча дискусія про «не погребальное, а иное, например, обрядово-религиозное» призначення майданів та відповідність їм певних споруд Західної Європи точилися між дослідниками курганів з кінця ХІХ ст. [3; 4]. На сьогодні й там і тут перемогла думка про те, що ті споруди призначалися, насамперед, «для календарних розрахунків, котрі були важливі для древніх землеробів» [28, с. 551].

А початок астроархеології в Україні поклала стаття М. О. Чмихова (1977) [11] про призначення й орнаментику чаші з пізньокатакомбного (інгульської а/к) поховання 16 кургану 3-IV біля м. Макіївка Донецької обл. З'ясувалося: посудина слугувала переважно секстантом для сонячно-зодіакальних спостережень, і ті люди, які виготовили чашу та нею користувалися, зафіксували в її орнаментиці зміну (в 1720/1700 рр. до н. е.) головувань сузір'я Тельця на Овена. Подальша розробка цих відкриттів їхнім автором зосередилася на орнаментах епохи бронзи Північного Причорномор'я [12], а згодом була розширена до вивчення розуміння Космосу в суспільствах неоліту і палеометалу Південно-Східної Європи [16], що втілювалося у публікаціях, кандидатській і докторській дисертаціях (1982, 1992) тодішнього аспіранта, а

потім співробітника кафедри археології та музеєзнавства Київського державного університету ім. Т. Г. Шевченка. З таких позицій співзасновник української астроархеології М. О. Чмихов переглянув хронологію культур епохи міді–бронзи України і в цьому його підтримав І. Т. Черняков [14], тоді завідувач відділом первісної археології Інституту археології АН УРСР.

Другим за часом співзасновником наукового напрямку став Ю. О. Шилов (1981) [17]. Кілька його публікацій, присвячених аналізу обсерваторій, календарів (у гробницях кемі-обинської а/к, та ін.), відповідних міфоритуалів [18] конкретних пам'яток із докімерійських курганів Нижнього Подніпров'я – також привели дослідника до широких узагальнень. Автор сконцентрував їх у двох напрямках. По-перше, принагідно до започаткування ним нового етапу археологічного освоєння курганів енеоліту–бронзи Південно-Східної Європи [19; 21]. По-друге, для розкриття календарної служби V–I тис. до н. е., традиція якої пов'язана в Євразії з міфами про «космічних мандрівників». Слід підкреслити, що другий напрямок було апробовано Ю. О. Шилівим у профільному відділку історії астрономії Інституту історії природознавства і техніки АН СРСР [22], а також у відповідній групі фахівців Інституту історії АН УРСР [13; 17]. Після цих доповідей і прийому до друку відповідних наукових статей, автор опублікував свої відкриття у науково-популярній книзі та монографії [20; 23; 26].

Далі слід окреслити труднощі утвердження вітчизняної (та й російської) астроархеології – на заваді якої став, передусім, людський фактор. Бо всі ж розкопщики-археологи – відкривачі, першопрохідці! Тому не лише із радістю сприймали успіхи колег. Особливо важко сприймалися відкриття, зроблені кимось на досліджуваних поколіннями теренах (див. вище та нижче, а також [3; 4; 22; 24]).

Тиск колег позначився на долі молодого доктора історичних наук, професора М. О. Чмихова (1953–1994). Вельми талановитий і надзвичайно працездатний засновник кафедри культурології та археології Національного університету «Києво-Могилянська Академія» помер під час свого звіту на засіданні Вченої ради КМА. До власних спогадів про свого соратника [15; 25, с. 60–61, 151–154; ін.], причин надламу його здоров'я додаю тут таке, що публікується вперше (не задля осуду пам'яті Миколи Олександровича, а як застереження прихильникам його звершень). Доповідь співзасновника вітчизняної астроархеології за темою наступної, другої

його дисертації розкритикував профільний відділок Інституту ІПТ АН СРСР (див. вище) і стаття М. О. Чмихова про принцип зодіакального датування археологічних пам'яток Євразії була тут відхилена. Адже автор не знав і тому не врахував зміну – близько 2400 р. до н. е. – місячних календарів на сонячні, поєднуючи зодіак лише з останніми (неактуальними від палеоліту до енеоліту включно). Тобто, запропонована ним хронологія України більш-менш достовірна лише для епохи бронзи [14; 16].

Ю. О. Шилов значно поступався М. О. Чмихову інтелігентністю, толерантністю, вмінням існувати в науковому й просвітницькому середовищах. Тому став зручнішою мішенню для тих переважаючих критиків, які тяжіли до людських стосунків – а не до корінних інтересів академій та суспільних потреб. Це співчутливо відзначено у позитивній рецензії (1995–1996) академіка О. М. Трубачова на докторську дисертацію Ю. О. Шилова за виданням його монографії [8; 26, с. 804–805; 27, с. 4–6], чимало сторінок якої присвячено проблемам астроархеології. Протилежну позицію зайняли колеги дисертанта з Інституту археології НАН України, які відмовилися уважно прочитати ту ж таки дисертацію – проте затаврували її [6; 26, с. 771–794; 27, с. 4–7]. Л. Л. Залізник, наприклад, у своєму виступі зазначив: «Монографію не можна розглядати як серйозну наукову працю <...>. Після певних зусиль з мого боку виявилось, що від Стоун Хенджу з Великобританії через усю Європу до Алтаю тяглася система храмів-обсерваторій. Їхній персонал (жерці-брахмани) володіли космічними знаннями, які передали різноманітним племенам аборигенів Євразії. <...> Як на мене, гарний сюжет для Голівуду, але до чого тут наука, дисертація та подібні нудні речі <...> все це псевдонауковий сурогат, наукоподібна міфотворчість». Дискусія такої якості, опублікована журналом «Археологія», показала, «что украинские специалисты-археологи весьма скептически воспринимают построения Шилова», – зазначили учасники Міжнародної конференції з нагоди «появлення указа президента РФ о создании Комиссии по противодействию попыткам фальсификации истории» (2007), матеріали якої було опубліковано Інститутом археології Російської Академії наук у 2011 р. [9, с. 167 та ін.]). Тоді ж цю хвилю було підхоплено при обговоренні петербурзькими фахівцями монографії широко відомого теоретика археології Л. С. Клейна, який – слідом за попередниками – вельми вправно підмінив рівень монографії Ю. О. Шилова «Праро-

дина ариев» [23; див. 26] рівнем його ж науково-популярної книги «Космические тайны курганов» [20]. Підмінив та ще й затаврував (2007, 2010): «это если не макулатура, то во всяком случае мистификация публики и дискредитация науки, размывание границ между мистикой и наукой» [7-а, с. 475–477 та ін.; 7-б, с. 63–64 та ін.].

Обгрунтувавши таким чином вердикт, що ментальність «розкритикованого» ним автора «оказалась очень прочно связанной с представлениями его родного села. Ни университет, ни аспирантура ее не преодолели», – авторитетний у певних колах Л. С. Клейн немов би поховав під цим надгробком здійснені Ю. О. Шиловим наробки. Проте на той час у тому ж таки ІА РАН уже в 1996 р. було проведено Міжнародну конференцію щодо становлення російської та ін. археоастрономії, а в тезах тієї конференції опубліковано «*Становление археоастрономии в Украине (историографический очерк)*» Ю. О. Шилова [24] – академіка Православной Русской Академии при Отделе теоретических проблем РАН [25; 26; 27].

*

У збірці тез «Архео-астрономия: проблемы становления» (М.: ИА РАН, 1996) були публікації й кількох колег-опонентів Ю. О. Шилова з Інституту археології НАН України. Відтоді число та якість відповідних праць множиться, до них долучається молодь... Це тема окремої, великої статті чи книги. На заключення ж цього нарису наведу головні археоастрономічні висновки, принагідні до зачеплених у ньому питань й публікацій [1; 2; 16; 26; 30].

Місячні (із корегуваннями, беззаперечно, за Сонцем) календарі відомі у Старому Світі (зокрема, і в Україні) з палеоліту. У мезоліті до них приєдналися зоряно-зодіакальні уявлення, що надалі ускладнювалися й поєднувалися з річними та ін. рухами двох найголовніших світил та планет Венера і Марс. Символами більш-менш детальних календарів вкривали інструменти астрономії й магії, знаки влади, прикраси, посуд. Із самого початку виникли астрально орієнтовані святилища з такими ж і подібними символами. У плині Великої Неолітичної революції виникли храми-обсерваторії календарного і подібного призначення, в яких та навколо концентрувалися сількогосподарські роботи й свята, зосереджувалися місцеві та мандрівні жерці – міфотворці та діячі тієї справи. А вона вимагала розбудови таких храмів (*майданів* як укр. ‘площ’ поселень; як укр. й інд. курганоподібних споруд – можливо тих, що ‘дала Майка’, ведична Праматір пращурів

слов'ян, індійців, греків), будівництва їх в обсерваторно зумовлених місцях навіть поза межами носіїв рідних а/к: трипільської, середньостогівської, інгульської та ін. Тож система майданів стала кістяком формування т. з. індоєвропейської мовної спільноти, календарно зумовлена орнаментика та міфотворчість якої також порушувала первинні межі етносів й археологічних культур.

Згадана вище реформа 2400 р. до н. е. була зумовлена, передусім, фіналом найпершої – общинної, дорабовласницької держави Аратти-«Трипілья». Її апофеоз датують тепер у межах 2500/5400–2750/2600 рр. до н. е., проте пізньотрипільський майдан біля с. Маяки Одеської обл. проіснував до 2350 року до н. е. – безпосередньо вплинувши, напевно, на календарну справу носіїв ще й кемі-обинської, ямної, катакомбної та синхронних їм а/к. А традиція майданів проіснувала щонайменше до згаданих у античній «Історії» Геродота святилищ ‘надпівнічних’ гіпербореїців-мандрівників та переселенців до Гелона [27, с. 25-73; 28].

Література

1. **Андрієнко В. П.** Майдани і майдановидні споруди України / В. П. Андрієнко / В. П. Андрієнко // Вісник Харківського університету. – Харків, 1971. – Серія: Історія. – № 5. – С. 65–76.
2. **Андрієнко В. П.** О семантике орнамента сосуда из Владимировки / В. П. Андрієнко // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы: тез. докл. Всесоюз. конф. (3–6.12.1979). – Донецк: РИО ДГУ, 1979. – С. 70.
3. **Бобринский А. А.** Отчёт по исследованию майдана у с. Цветна (Чигиринского уезда Киевской губ.) / А. А. Бобринский // ОАК 1896 г. – СПб., 1898. – С. 213–218.
4. **Бобринский А. А.** Исследования в Чигиринском у. Киевской губ. в 1907 г. / А. А. Бобринский // ИАК. – СПб., 1910. – Вып. 35. – С. 53–56.
5. **Вуд Дж.** Солнце, Луна и древние камни / Дж. Вуд. – М.: Мир, 1981. – 268 с.
6. Дискусії / Виступи В. В. Отрошенка, Л. Л. Залізняка, М. Ю. Відейка та ін. на обговоренні монографії Ю. О. Шилова «Прародина ариев» (Київ, 1995) // Археологія. – К., 1996. – № 2. – С. 103–116.
7. **Клейн Л. С.** Время кентавров. Степная прародина греков и ариев / Л. С. Клейн. – СПб.: Евразия, 2010. – 416 с.; обсуждение монографии И. М. Стеблиным-Каменским, Н. Н. Казанским, Я. В. Васильковым и др. как рукописи «Древние миграции и происхождение индоевропейских народов» (СПб., 2007) см.: https://-booksRU-Klein_Dr_migr_IEN
8. **Трубачёв О. Н.** К прародине ариев (по поводу выхода книги: Ю. А. Шилова. Прародина ариев: История, обряды и мифы. Киев, 1995) / О. Н. Трубачёв // Вопросы языкознания / Ин-т русского языка РАН. – М.: Наука, 1996. – № 3. – С. 3–12.

9. Фальсификация исторических источников и конструирование этно-исторических мифов: сб. ст. / [гл. ред. и авт. В. А. Шнирельман]; ИА РАН. – М., 2011. – 382 с.
10. **Хокинс Дж.** Кроме Стоунхенджа / Дж. Хокинс. – М.: Мир, 1977. – 268 с.
11. **Чмыхов Н. А.** К семантике орнаментальных схем катакомбной культуры / Н. А. Чмыхов // Некоторые вопросы археологии Украины: сб. науч. ст. – К.: Вища школа, 1977. – С. 14–31.
12. **Чмыхов Н. А.** Орнамент эпохи бронзы степной Украины как исторический источник изучения первобытного мировоззрения. Автореф. дисс. ... канд. ист. наук / Н. А. Чмыхов. – К., 1982. – 22 с.
13. **Чмихов М. О.** Астрономія в житті первісного суспільства (до питання про час утвердження астрономічних знань) / М. О. Чмихов // Нариси з історії природознавства і техніки. – К.: Наукова думка, 1982. – Вип. 28. – С. 33–44.
14. **Чмихов М. О.** Хронологія археологічних пам'яток епохи міді-бронзи на території України / М. О. Чмихов, І. Т. Черняков. – К.: КДУ ім. Т. Г. Шевченка, 1988. – 180 с.
15. **Чмихов М. О.** Археологічні дослідження курганів / М. О. Чмихов, Ю. О. Шилов, П. Л. Корнієнко. – К.: КДУ, 1989. – 218 с.
16. **Чмыхов Н. А.** Истоки язычества Руси / Н. А. Чмыхов. – К.: Либідь, 1990. – 382 с.
17. **Шилов Ю. О.** Обсерваторії та календарі у курганах Нижнього Подніпров'я III–II тис. до н. е. / Ю. О. Шилов // Нариси з історії природозн. і техніки. – К.: Наукова думка, 1981. – Вип. 27. – С. 38–42.
18. **Шилов Ю. А.** Древнейшие курганы и мифотворчество / Ю. А. Шилов // Македонски фолклор. – Год. XX, бр. 39–40. – Скопје: Ин-т за фолклор «М. Цепенков», 1987. – С. 45–61.
19. **Шилов Ю. А.** О перспективах исследования степных курганов (III–II тыс. до н. э.) / Ю. А. Шилов // Исторические чтения памяти М. П. Грязнова: тез. докл. Всесоюз. науч. конф. – Омск: ОГУ, 1987. – С. 113–116.
20. **Шилов Ю. А.** Космические тайны курганов / Ю. А. Шилов. – М.: Мол. гвардия, 1990. – Серия «Эврика». – 270 с.
21. **Шилов Ю. О.** Новый этап археологического освоения курганів енеоліту-бронзи Південно-Східної Європи / Ю. О. Шилов // Археологія. – К.: ІА НАНУ, Довіра, 1992. – № 4. – С. 111–121.
22. **Шилов Ю. А.** Мифы о «космических странниках» и календарная служба Европы V–I тысячелетий до н. э. / Ю. А. Шилов // На рубежах познания Вселенной. Историко-астрономические исследования. – М.: Наука, 1992. – Вып. XXIII. – С. 272–303.
23. **Шилов Ю. А.** Прародина ариев. История, обряды и мифы / Ю. А. Шилов. – К.: СИНТО, 1995. – 744 с.
24. **Шилов Ю. А.** Становление археоастрономии в Украине (историографический очерк) / Ю. А. Шилов // Архео-астрономия: проблемы становления. Материалы междунар. науч. конф. (Москва, 15–18.10. 1996). – М.: ИА РАН, 1996. – С. 140–142.

25. **Шилов Ю. А.** Край ушедших лет: мемуары / Ю. А. Шилов. – К.: Аратта, 2004. – 234 с.
26. **Шилов Ю. А.** Прародина ариев: обряды, история, мифы. / Ю. А. Шилов. – Друге вид. – Москва; Киев; Минск: Русская Правда, 2013. – 816 с.
27. **Шилов Ю. О.** Историзация археологических памятников Полтавщины и інших областей України VII – I тисячоліть до н. е. / Ю. О. Шилов. – К.: Аратта, 2019. – 116 с.
28. **Шрамко Б. А.** Майдан «Разрытая Могила» / Б. А. Шрамко // Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка / [укл.: С. А. Задніков, І. Б. Шрамко; відп. ред. І. І. Корост]. – Котельва; Харків, 2016. – С. 546–552.
29. **Podborský V.** Tešnice-Kyjovice 4. Rondel osady lidu s moravskou malovanou keramikou / V. Podborský. – Brno, 1988. – 312 s.
30. **Shilov Yu.** Ancient History of Aratta–Ukraine 20000 BCE – 1000 CE / Yu. Shilov // Prefaces from the Translators by Dr. Tim and Lee Hooker, Dr. V. Krasnoholovets; Review Prof. N. I. Senchenko. – London, New York: Amazon, 2015.– 470 p.

Ю. О. Шилов

Про виникнення археологічної астрономії в Україні

Виникнення вітчизняної археоастрономії відбулося протягом 1977–1996 років – у плині поширення цієї науки із Західної Європи, але перед визнанням її археологами Російської Федерації. Зазначені дати відповідають появі першої тематичної статті М. О. Чмихова та історіографічного нарису Ю. О. Шилова про становлення цієї нової міждисципліни в Україні, котрий було опубліковано у збірці тез міжнародної конференції «Архео-астрономія: проблеми становлення» (Москва, 1996). Окреслений шлях утвердження археологічної астрономії.

Ключові слова: археологічна астрономія, майдан, орнамент, Україна, В. Андрієнко, М. Чмихов, Ю. Шилов.

Yu. O. Shylov

About Uprising of Archaeological Astronomy in Ukraine

Uprising of local Archaeological Astronomy happened during 1977-1996 along with spreading of this science in Western Europe, but before it was admitted by Russian archaeologists. Abovementioned dates correlates with emerge of the first thematic article of M. O. Chmykhov and historiographic work of Yu. O. Shylov about uprising of this new interdisciplinary science in Ukraine, published in collection of articles of International conference "Archaeo-astronomy: problems of uprising" (Moscow, 1996). Way of archaeological astronomy rising is described.

Keywords: archaeological astronomy, maidan, ornament, Ukraine, V. Andriienko, M. Chmykhov, Yu. Shylov.

ЧАСТИНА ПРИКРАСИ ВУЗДИ КОНЯ ІЗ ЗАХІДНОГО БІЛЬСЬКОГО ГОРОДИЩА*

Про надходження до археологічного зібрання Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського випадково виявленої деталі ажурної бляхи від вузди скіфського часу, знайденої 1978 р. на Західному укріпленні Більського городища.

Ключові слова: скіфський час, Середнє Поворскля, Більськ, Західне укріплення Більського городища, уламок бляхи.

Улітку 2019 р. археологічна збірка Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського поповнилася добіркою знахідок із колекції Заслуженого художника України Івана Яковича Новобранця. Останні були репрезентовані у червні – вересні цього року в музеї на персональній виставці, присвяченій 80-літтю від дня народження митця, і під час відкриття цієї виставки подаровані закладу.

Збірка старожитностей художника, що більше 40 років знаходилася на полицях його творчої майстерні, збиралася у 1973–1978 рр. Останні її надходження поповнили колекцію за відвідин митцем Західного укріплення Більського городища.

Серед стародавніх речей добірки вирізняється уламок бронзової ажурної бляхи, знайденої І. Я. Новобранцем після дощу на розораній поверхні зольника № 10. Саме про цей багато в чому загадковий предмет буде йти мова у нашому короткому повідомленні.

Зазначений артефакт помітно вирізняється з-поміж типових знахідок, виготовлених з міді та її сплавів, котрі виявляють на Західному укріпленні Більського городища. Переважно серед таких знахідок представлені дрібні бронзові прикраси ременів вузди, деталі пряжок, шпильки, частини сережок, масово – наконечники стріл тощо [6, с. 227, рис. 8; 7, с. 44, 46, рис. 12, 14; 8]. Більші деталі виробів чи навіть цілі вжиткові речі із кольорових металів є досить рідкісними знахідками навіть у ході проведення

* Рис. 2 див. на кол. вкл. VIII.

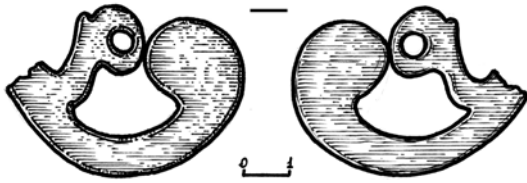

Рис. 1. Західне укріплення Більського городища, зольник № 10. Уламок бляхи. Бронза.
Дар І. Я. Новобранця.

розкопок [1, с. 111, рис. 1; с. 340, рис. 57: 17]. А в наш час поширення впродовж двох десятиліть пристойів металодетекторного сканування вірогідність їх виявлення на поверхні зводиться нанівець. Проте, в 1970-х рр. частини прикрас із бронзи можна було просто знайти на розораній поверхні попелищ.

Фрагмент бляхи являє собою половину чи третину цілого литого виробу з олов'янистої бронзи із рельєфною — трохвикулою назовні — та пласкою зворотною поверхнями, виконаного у так званому скіфському «звіриному» стилі. Від бляхи збереглися видовжений вузький тулуб тварини і згорнутий на завершенні у кільце стилізований хвіст хижака родини кошачих, а також звернена в бік хвоста і майже дотична до нього нога тварини, стилізована на завершенні під кіготь хижого птаха. В останній наявний круглий невеликий отвір діаметром 0,6 см, влаштований, вірогідно, для пришивання (кріплення) самого виробу на шкіряну чи дерев'яну (що менш імовірно) основу. Поверхня металу із зовнішнього боку дещо заполірована в ході використання, внутрішня — затерта м'яким шкіряним матеріалом.

Розміри уламка прикраси: висота — 3,8 см, довжина — 5,4 см, товщина — 0,4 см (рис. 1; рис. 2 на кол. вкл. VIII та с. 4 обкладинки).

Подібна композиційна схема художнього оформлення литих виробів, наявна на уламку більської бляхи, спостерігається у значно мініатюрніших формах прикрас вузди з Басівського кургану № 499 у Верхньому Посуллі [2, табл. XXVII: 3–6], блясі з кургану Кулаковського під Симферополем [4, с. 114: фото]. А кігтеподібні завершення лап на кшталт плашиних кігтів, наприклад, мають кінцівки фантастичних тварин на бляшках з кургану біля с. Защита у Потяєминні [4, с. 259: рис.]. Комбінації поєднаних образів кошачого хижака і ноги копитної тварини з кігтями птаха характерні саме для мистецтва середньоскіфського і початку пізньоскіфського часу, зокрема, для V ст. до н. е., коли

зооморфний образ поступово перетворюювався у пишний орнамент [3, с. 167].

Як здається, сюжетні образи частини блях Дніпровського Лісостепу можуть позначати суто лісостеповий вектор пошуку місця виготовлення подібних прикрас. Хоча зауважимо, що у досить детальному зведенні-реєстрі речей зі складу спорядження коня скіфської доби лісостепових просторів Східної Європи, укладеному О. Д. Могиловим, подібні чи аналогічні бляхи відсутні [5]. Тому залишаємо висновки щодо остаточної атрибуції цієї доволі незвичної знахідки фахівцям, сподіваючись на нагоду відшукати аналогії і визначити місце артефакту в колі більських старожитностей.

Література

1. Більське городище в наукових працях Б. А. Шрамка / [укл. С. А. Задніков, І. Б. Шрамко; відп. ред. І. І. Корост]. – Котельва; Харків : Майдан, 2016. – 606 с.
2. **Ильинская В. А.** Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья) / В. А. Ильинская. – К. : Наукова думка, 1968. – 203 с., LXIII табл., 2 с.
3. **Иллінська В. А., Тереножкін О. І.** Скіфський період / В. І. Иллінська, О. І. Тереножкін // Археологія Української РСР. – К.: Наукова думка, 1971. – Т. 2: Скіфо-сарматська та антична археологія. – С. 8–184.
4. **Ильинская В. А., Тереножкин А. И.** Скифия VII–IV вв. до н. э. / В. А. Ильинская, А. И. Тереножкин. – К.: Наукова думка, 1983. – 380 с.
5. **Могилов О. Д.** Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи / О. Д. Могилов. – К.; Кам'янець-Подільський, 2008. – 439 с.
6. **Шерстюк В., Володарець-Урбанович Я., Калашник Є.** Нова колекція з розвідок на Більському городищі у 2005–2006 рр. / В'ячеслав Шерстюк, Ярослав Володарець-Урбанович, Євген Калашник // Полтавський краєзнавчий музей. Маловідомі сторінки історії, музеєзнавство, охорона пам'яток: зб. наук. ст. – Полтава : Дивосвіт, 2008. – Вип. IV. – Кн. 1. – С. 216–229.
7. **Шрамко Б. А.** Бельское городище скифской эпохи (город Гелон) / Б. А. Шрамко. – К. : Наукова думка, 1987. – 187 с.
8. **Шрамко И. Б.** Краткие итоги исследований на Западном укреплении Бельского городища в 1994 году / Шрамко И. Б. // ПАЗ: зб. наук. пр. / ЦОДПА; [за ред. Супруненко О. Б.]. – Полтава : Полтав. літератор, 1995. – Число третє. – С. 66–71.

Є. А. Калініна

Частина прикраси вузди коня із Західного Більського городища

Повідомлення про надходження до археологічного зібрання Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського випадково виявленої деталі ажурної бляхи від вузди скіфського часу, знайденої 1978 р. на Західному укріпленні Більського городища художником І. Я. Новобранцем.

Ключові слова: скіфський час, Середнє Поворскля, Більськ, Західне укріплення Більського городища, уламок бляхи.

Ye. A. Kalinina

Part of Horse Bridle Decoration from the Western Fortification of Bilsk Site of Ancient Settlement

Report about occasionally found detail of laced plate to bridle of the Scythian Time, found in 1978 at the Western fortification of Bilsk Site of Ancient Settlement by artist I. Ya. Novobranets, presented to the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum archaeological gathering.

Keywords: the Scythian Time, the mid-Vorskla River, Bilsk, the Western Fortification of Bilsk Site of Ancient Settlement.

КІЛЬКА НОВИХ ЗНАХІДОК ІЗ ПОНИЗЗЯ ПСЛА ТА ОРЕЛІ*

Про нові надходження до археологічного зібрання Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського випадково виявлених речей сарматського, давньоруського та золотоординського часів, знайдених на Полтавщині у 2009–2019 рр.

Ключові слова: сарматський, давньоруський, золотоординський часи, нижні течії Псла та Орелі, Красногорівка, Лівенське, Манжелія.

Нещодавно археологічна збірка Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського поповнилася новими знахідками, що репрезентують старожитності раннього залізного віку і доби розвинутого середньовіччя правобережжя Нижнього Псла та лівого берега Орелі.

Зокрема, військовослужбовець ПСП «Азов», учасник кількох археологічних експедицій останніх років *Роман Бодаква* передав на постійне зберігання й експонування до музею виявлені ним у 2014–2015 рр. на території Глобинського району Полтавської області зразки давньої металопластики, знайдені особисто за випадкових обставин. Він подарував також бронзовий хрест-релікварій київської роботи рубежу XII–XIII ст. з околиць с. Проценки Святилівської сільської ради Глобинського району, місцезнаходження якого пов'язується із рештками селища та залишками розораного могильника на підвищенні мису правого берега р. Кривої Руди, за 5 км на північний захід від села, що вже був темою окремої наукової публікації [11, кол. вкл. II].

Серед переданих речей наявний і давньоруський хрест-тільник з відслонень Церковної гори у с. Манжелія Манжеліївської сільської ради Глобинського району, виявлений на схилі крайнього з півдня у Нижньому Припіслі давньоруського городища, відомого як Манжелієвське [15; 16, с. 245–247; 18, с. 137–141, рис. 19–23], або, як припускає В. В. Шерстюк, імовірного укріплення «граду» Омельник «Списку руських міст дальніх і ближніх»

* Ілюстрації див. на кол. вкл. VIII.

кінця XIV ст. [21; 22]. Для цього предмета художнього ремесла наявна точна інформація про місце виявлення в основі відслонень прибережної смуги з південно-східного боку останця Церковної гори, на якій саме і розмішене давньоруське укріплення на правому березі річки.

Хрестик-тільник, на перший погляд, – в цілому ординарна знахідка предмету особистого християнського благочестя. Це литий чотирикінцевий рівносторонній тільник, з конічної форми розширеннями на кінцях рамен і тонкими короткими стрижнеподібними виступами-завершеннями (рис. 1), подвійним ромбічним середохрестям без зображень. Зверху він має невелике потовщене вушко. Висота – 3,8 см, ширина – 2,7 см, товщина – 0,35 см, розміри вушка – 0,3 × 0,7 см.

Прототипами подібних хрестиків є новгородські та виявлені в центрі і на північному заході Русі взірці кінця XI–XII ст., де в середохресті наявне рельєфне зображення святого. Принаймні, подібні відомі в культурних нашаруваннях Новгороду XII ст. [13, с. 51, 52, рис. 16: 11], деякі потрапили до збірки Бориса і Варвари Ханенків [20, табл. I: 38], окремі знайдені в курганах біля с. Кордон Гомельської області Білорусі [13, с. 52] і поблизу с. Крестці Вологодської обл. Російської Федерації [6, рис. 36: 21], а також на території Латвії [5, ірр. 226, атт. 2: 32].

Практично аналогічний хрестик-тільник «з пірамідальними завершеннями кінців» виявлений на Григорівському поселенні у Канівському Правобережжі Дніпра [8, с. 96, 98, рис. 50: 7; прилож. 8: цв. фото] та належить до кола широко розповсюджених на Півдні Русі типів виробів, що датуються XII – початком XIII ст. [14, с. 205, рис. 72: 7]. Як здається, подібні хрестики київського виробництва та їх більш спрощені наслідування на місцях в побутуванні «пережили» монгольську навалу. Правда, ці вироби вже не мали зображень на середохресті.

Вони також представлені серед знахідок у поволзьких золотоординських містах XIII ст. Так, доволі схожий взірець, але із закругленими кінцями та подвійним ромбом у середохресті, виявлений на Водянському городищі [10, с. 81, 82, рис. 17: 2]. Певну схожість із ним має більш вишуканий і дещо пізніший хрестик із Нового Сараю, на якому вже відсутнє ромбоподібне розширення, замінене невеликим прямокутним у плані потовщенням [10, с. 56, рис. 5: 2].

Отже, публікований хрестик-тільник є однією із перших речей кола предметів особистого християнського благочестя з Манжеліївського городища XII ст., а особливості побутування таких виробів у південноруських землях можуть надавати чергові свідчення для припущень щодо продовження тут життя, принаймні, до початку XIII ст.

Окремі знахідки золотоординського часу біля і навпроти Церковної гори в Манжелії [18, рис. 24: 9, 12, 13] позначають, вірогідно, певні етапи використання старого укріплення або підніжжя мису чи переправи через Псел поряд із ним у XIII – на початку XIV ст. [17, с. 11, 12].

Так, з правого берега Псла, за 0,25 км на південний схід від городища, із незначного дюнного підвищення у заплаві походить уламок круглого великого, вірогідно, орнаментованого дзеркала з олов'янистої бронзи із трьома рельєфними валиками різної ширини по краю зворотного боку та акуратним тонким вертикальним пружковим виступом-бортиком із лицевого, що обмежував площину власне полірованої площини люстерка (рис. 2). Цей фрагмент виявив глобинський краєзнавець *Олександр Сусід*, який також передав уламок виробу золотоординського часу до музею.

Розміри фрагменту – 1,5 × 2,9 см, реконструйований діаметр дзеркала – 17,6 см, товщина диску по краю – 0,35 см. Можливе віднесення цього дзеркала до перших типів відділу Я, так званих дзеркал із зображеннями рослин і тварин, за типологією С. А. Плетнєвої та Г. О. Федорова-Давидова, із доповненнями В. О. Іванова і В. А. Кригера [4, с. 19; 9, с. 100–104; 12, с. 124–125; 19, с. 78–84], або із «рослинно-зооморфним та антропоморфним орнаментом», за З. Х. Папандопуло [7, с. 232], котрі набули поширення у першій половині XIV ст.

Принагідно варто відзначити й ще один подарунок музею – більш крупний уламок невеликого дзеркала золотоординського часу у вигляді двох третин (центральної частини) диску із двома обламаними сегментами (рис. 3). Його передав лівенський краєзнавець із Новосанжарського району на Полтавщині, колишній співробітник Полтавського краєзнавчого музею *Іван Бовкун* [ПКМВК, інв. № А 14443].

Частину литого дзеркала знайшли навесні 2009 р. навпроти с. Шедієве Новосанжарського району Полтавської області, на підвищенні другої тераси в ур. Ігнатівка, вже на лівому березі

р. Орелі, відомому як місцезнаходження чималої групи речей золотоординського часу.

Фрагмент виробу туалетного призначення частково обточений по краю, проте вздовж останнього все ж помітне легке потовщення, без бортика. Лицевий бік рівний, без декорування, зворотній – має потрійні валикові потовщення, що утворюють хрестоподібну фігуру із рештками обламаної петлі у центрі. Ближче до краю диска наявна свердлина діаметром 2,3 мм, влаштована після втрати петлі і призначена для підвішування та носіння люстерка. Розміри уламка 6,0 × 4,0 × 3,2 см; реконструйований діаметр – 6,0 см; товщина диска – від 0,12 до 0,25 см; довжина втраченої петлі – близько 1,0 см.

Частина люстерка належить до доволі поширеної групи дзеркал типу I відділу Ж, за Г. О. Федоровим-Давидовим – без валика та з потовщенням по краю і хрестоподібно-арковим орнаментом із трьох ліній на зворотному боці з петлею по центру [12, с. 144; 19, с. 81]. Знахідки аналогічних дзеркал походять з Болгарського городища, Приуралля, Нижнього Подоння і належать до кола поволзьких виробів золотоординського часу [2; 4, с. 19, рис. 4; 12, с. 144, рис. 9: 2–4].

I, насамкінець, більш давня за попередні знахідка виявлена влітку 2019 р. завідувачем Великокринківського сільського історико-краєзнавчого музею *Євгеном Пономаренком* біля с. Красногрівка Великобагачанського району Полтавської області, на плато правого берега р. Псел. Тут у відвалі складованого турецькими шляховиками чорнозему, зібраного зі схилів яру біля мосту через річку, трапилася намистина сарматського часу.

Це – округло-діжкоподібна масивна поліхромна намистина із глухого білого скла з поперечно-хвилястим декором, на поверхні якої перехрещуються дві хвилясті лінії коричневого кольору, що утворюють три широких сплющено-овальних фігури-накладки із нанесеними вічками прозорого блакитного скла. Висота – 2,0 см, діаметр – 1,7 × 1,8 см, діаметр каналу отвору – 0,5 см (рис. 4).

Виходячи із особливостей прикраси, відсутності подібних намистин з-поміж типологізованих виробів античної епохи та пізньоримського часу [1, табл. 31–32; 3] орієнтовний час її побутування може припадати на I–II ст. н. е., а місцезнаходження на Полтавщині пов'язуватися із середньосарматськими племенами,

що використовували територію Лівобережного Лісостепу для кочівок.

Звісно, представлені у публікації знахідки мають випадковий характер, тому не можуть бути вирішальними для загальних чи локальних побудов-реконструкцій історичного процесу. Проте, за своїм місцезнаходженням, вони цілком спроможні виступати задокументованими фактами реального історичного контексту побутування тих чи інших типів старожитностей, доповнювати наявні археологічні мапи, свідчення й матеріали розкопок. З огляду на збереження інформації про місця виявлення, а також принесення цих знахідок у дар музею, вони правомірно зайняли достойне місце серед нових поповнень музейної колекції.

Література

1. **Алексеева Е. М.** Античные бусы Северного Причерноморья / Е. М. Алексеева // САИ. – М. : Наука, 1978. – Вып. Г1-12. – 101 с., табл. 20–34.
2. **Белинский И. В., Масловский А. Н.** Позднекочевнический могильник XIII–XIV вв. Козинка-1 на Маньче / И. В. Белинский, А. Н. Масловский // Историко-археологические исследования в Азове и на Нижнем Дону в 1998 г. / Азовский краеведческий музей. – Азов, 1999. – Вып. 16. – С. 135–156.
3. **Гопкало О. В.** Бусы и подвески черняховской культуры / О. В. Гопкало; НАНУ, Ин-т археол. – К., 2008. – 252 с., 21 табл.
4. **Иванов В. А., Кригер В. А.** Курганы кыпчакского времени на Южном Урале (XII–XIV вв.). – М. : Наука, 1988. – 96 с.
5. **Мугуревич Э.** Крестовидные подвески XI–XIV вв. в Латвии / Э. Мугуревич // Arheologija un etnogrāfija. – Rīga, 1974. – Т. XI. – Лpp. 220–239.
6. **Никитин А. В.** Городище и могильник у д. Крестцы / А. В. Никитин // КСИА. – М., 1974. – Вып. 139. – С. 100–105.
7. **Папандопуло З. Х.** Средневековые зеркала городища Большие Кучугуры / З. Х. Папандопуло // Старожитності степового Причорномор'я і Криму: зб. наук. пр. – Запоріжжя, 2002. – Т. X. – С. 226–238.
8. **Петрашенко В. А.** Древнерусское село по материалам поселений у с. Григоровка / В. А. Петрашенко; НАНУ, Ин-т археол. – К., 2005. – 264, 6 с.
9. **Плетнева С. А.** На славяно-хазарском пограничье. Дмитровский археологический комплекс / С. А. Плетнева. – М. : Наука, 1989. – 288 с.
10. **Полубояринова М. Д.** Русские люди в Золотой Орде / М. Д. Полубояринова; АН СССР, Ин-т археол. – М. : Наука, 1978. – 134 с.
11. **Пономаренко Є. Є.** Хрест-енколпiон з с. Проценки на Лівобережжі Дніпра / Є. Є. Пономаренко // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [ред. кол.:

- Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Кулатова І. М. та ін.; наук. і відп. ред. Супруненко О. Б.] – К., 2015. – С. 174–177. – Кол. вкл. II.
12. **Руденко К.** Металлические зеркала золотоордынского времени из собрания Национального музея Республики Татарстан / Константин Руденко // Татарская археология. – Казань, 2004. – № 1–2 (12–13). – С. 111–156.
13. **Седова М. В.** Ювелирные изделия древнего Новгорода (X–XV вв.) / М. В. Седова; АН СССР, Ин-т археол. – М.: Наука, 1981. – 196 с.
14. Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель) / НАНУ, Ін-т археол.; [редкол.: О. П. Моця (відп. ред.), А. В. Петраускас, А. П. Томашевський]. – К.: Шлях, 2003. – 232 с.
15. **Супруненко О. Б., Мироненко К. М., Пономаренко Є. Є.** Обстеження у Манжелії на Нижньому Пслі / О. Б. Супруненко, К. М. Мироненко, Є. Є. Пономаренко // АДУ 2014: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; [ред. кол.: Болтрик Ю. В. (гол. ред.), Буйських А. В., Супруненко О. Б. та ін.]. – К.: Стародавній світ, 2015. – С. 185–187.
16. **Супруненко О. Б., Пономаренко Є. Є.** Городище і поселення (XII–XIII ст.), нашарування містечка Манжелія козацької епохи (XVII–XVIII ст.) [ур. Церковна гора у с. Манжелія] / О. Б. Супруненко, Є. Є. Пономаренко // Звід пам'яток історії та культури України: Полтавська область. Глобинський район / УК ПОДА; ЦОДПА; ПКМ; [упорядн., наук. ред. В. О. Мокляк]. – Полтава: ТОВ «АСМІ», 2014. – С. 245–248.
17. **Супруненко О. Б., Приймак В. В., Мироненко К. М.** Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепоного Лівобережжя / Супруненко О. Б., Приймак В. В., Мироненко К. М.; ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА. Сум. обл. орг. УТОПІК. – Київ; Полтава: Археологія, 2004. – 82 с.
18. **Супруненко О. Б., Сидоренко О. В., Пономаренко Є. Є.** Про деякі пам'ятки і нові знахідки з території Полтавщини / О. Б. Супруненко, О. В. Сидоренко, Є. Є. Пономаренко // Старожитності Лівобережного Подніпров'я – 2015: зб. наук. пр. / ЦП НАНУ і УТОПІК; ІА НАНУ; ЦОДПА; [ред. кол.: Івакін Г. Ю., Ковальова І. Ф., Кулатова І. М. та ін.; наук. і відп. ред. Супруненко О. Б.] – К., 2015. – С. 111–173. – Кол. вкл. I.
19. **Фёдоров-Давыдов Г. А.** Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов / Г. А. Фёдоров-Давыдов. – М.: Изд-во МГУ, 1966. – 274 с.
20. **Ханенко Б. И., Ханенко В. Н.** Древности русские. Кресты и образки / Б. И. Ханенко, В. Н. Ханенко – К.: Фототипия и типография С. В. Кульженко, 1899. – Вып. I. – 59 с.
21. **Шерстюк В. В.** Розкопки Манжеліївського городища на Полтавщині / В. В. Шерстюк // АДУ 2016: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; [ред. кол.: Болтрик Ю. В. (гол. ред.), Буйських А. В., Супруненко О. Б. та ін.]. – К.: Стародавній світ, 2017. – С. 205–207.
22. **Шерстюк В. В.** Розкопки Манжелійського городища / В. В. Шерстюк // АДУ 2015: зб. наук. пр. / ІА НАНУ; [ред. кол.: Болтрик Ю. В. (гол. ред.),

О. Б. Супруненко

Кілька нових знахідок із пониззя Псла та Орелі

Публікуються нові надходження до археологічного зібрання Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського випадково виявлених речей сарматського, давньоруського та золотординського часів, знайдених на Полтавщині у 2009–2019 рр. і принесених у дар краєзнавцями.

Ключові слова: сарматський, давньоруський, золотоординський часи, нижні течії Псла та Орелі, Красногорівка, Лівенське, Манжелія.

O. B. Suprunenko

Several New Findings from the Low Psel and Oril Rivers Area

New incomes of occasionally found artifacts of the Sarmatian, Ancient Russ and Golden Horde Times found in Poltava Region in 2009-2019 and brought to the Vasyl Krychevsky Poltava Local Lore Museum archaeological gathering, are published.

Keywords: the Sarmatian Time, the Ancient Russ Time, the Golden Horde Time, the low Psel and Oril Rivers area, Krasnohorivka, Livenske, Manzheliia.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АВУ – Археологічні відкриття в Україні, Київ
АДІУ – Археологія і давня історія України, Київ
АДУ – Археологічні дослідження в Україні, Київ
АЗ ПКМ – Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею, Полтава
АИУ – Археологические исследования на Украине, Киев
АЛЛУ – Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава
АН УРСР – Академія наук Української РСР, Київ
АН УССР – Академія наук Української ССР, Киев
АО – Археологические открытия, Москва
АС – Археологический съезд
АСГЭ – Археологический сборник Государственного Эрмитажа, Ленинград
ВУАК – Всеукраїнський археологічний комітет, Київ
ВЦ – Видавничий центр
ГИМ РФ – Государственный исторический музей РФ, Москва
ГУГК – Главное управление геодезии и картографии, Москва
ДАПО – Державний архів Полтавської області, Полтава
ДГУ – Днепропетровский государственный университет, Днепропетровск
ДКіТ – Департамент культури і туризму
ДП НДЦ «ОАСУ» – Державне підприємство «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, Київ
ДУ – Державний університет
ЗДУ – Запорізький державний університет, Запоріжжя
ЗНУ – Запорізький національний університет, Запоріжжя
ИА АН УССР – Институт археологии Академии наук Украинской ССР, Киев
ИА НАНУ – Институт археологии Национальной академии наук Украины, Киев
ИА РАН – Институт археологии Российской Академии наук, Москва
ИИ АН УССР – Институт истории Академии наук Украинской ССР, Киев
ИИМК АН СССР – Институт истории материальной культуры Академии наук СССР, Ленинград
ИИМК – Институт истории материальной культуры Российской академии наук, Санкт-Петербург
ІА АН УРСР – Інститут археології Академії наук Української РСР, Київ
ІА НАНУ – Інститут археології Національної Академії наук України, Київ
ІЗМН – Інститут засобів та методів навчання, Київ
ІІМКАН СРСР – Інститут історії матеріальної культури Академії наук СССР, Ленинград

ІКЗ – Історико-культурний заповідник
КДПУ – Кіровоградський державний педагогічний університет
ім. Володимира Винниченка, Кіровоград
КМ – Краєзнавчий музей
КС – Киевская старина, Київ
КСИА АН СССР – Краткие сообщения Института археологии Акаде-
мии наук СССР, Москва
КСИА АН УССР – Краткие сообщения Института археологии Акаде-
мии наук УССР, Київ
КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной
культуры, Ленинград, Санкт-Петербург
ЛКМ – Лубенський краєзнавчий музей, Лубни
МАИЭТ – Материалы по археологии, истории и этнографии Таврии,
Симферополь
МИА – Материалы по археологии СССР, Москва, Ленинград
МКУ – Міністерство культури України, Київ
НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології Національної ака-
демії наук України, Київ
НА ПКМ – Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею, Полтава
НА ПКМВК – Науковий архів Полтавського краєзнавчого музею імені
Василя Кричевського, Полтава
НА ЦОДПА – Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток
археології Полтавської обласної ради, Полтава
НАНУ – Національна Академія наук України, Київ
НМЗУГ – Національний музей-заповідник українського гончарства в
Опішному, Опішня.
НПУ – Національний педагогічний університет
НТШ – Наукове Товариство імені Тараса Шевченка, Львів
НТУ – Національний технічний університет
НУ – Національний університет
ОДА – Обласна державна адміністрація
ПАЗ – Полтавський археологічний збірник, Полтава
ПДПІ – Полтавський державний педагогічний інститут ім. В. Г. Ко-
роленка, Полтава
ПДПУ – Полтавський державний педагогічний університет ім. В. Г. Ко-
роленка, Полтава
ПЕВ – Полтавские епархиальные ведомости, Полтава
ПЄВ – Полтавські епархіальні відомості, Полтава
ПКМ – Полтавський краєзнавчий музей, Полтава
ПКМВК – Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського,
Полтава
ПНПУ – Полтавський національний педагогічний університет
ім. В. Г. Короленка, Полтава
ПОДА – Полтавська обласна державна адміністрація
ПОО УООПИК – Полтавская областная организация Украинского
общества охраны памятников истории и культуры, Полтава
ПОУК – Полтавське обласне управління культури, Полтава

ПУАК – Полтавская учёная архивная комиссия, Полтава
РА – Российская археология, Москва
РАН – Российская академия наук, Москва
РВВ – Редакційно-видавничий відділ
РИО – Редакционно-издательский отдел
РСМ – Раннеславянский мир, Москва
СА – Советская археология, Москва
САИ – Свод археологических источников, Москва
УК ПОДА – Управління культури Полтавської обласної державної адміністрації, Полтава
УКіТ ПОДА – Управління культури і туризму Полтавської обласної державної адміністрації, Полтава
УООПІК – Украинское Общество охраны памятников истории и культуры, Киев
УРЕ – Українська радянська енциклопедія, Київ
УТОПІК – Українське Товариство охорони пам'яток історії та культури, Київ
ХГУ – Харьковский государственный университет им. А. М. Горького, Харьков
ХДУ – Харківський державний університет ім. В. Н. Каразіна, Харків
ХИАО – Харьковское историко-археологическое общество, Харьков
ХНУ – Харківський національний університет ім. В. Н. Каразіна, Харків
ХПІ – Харківський політехнічний інститут, Харків
ЦОДПА – Центр охорони та досліджень пам'яток археології Департаменту культури і туризму (Управління культури) Полтавської обласної державної адміністрації, Полтава
ЦОИПА – Центр охорони и исследований памятников археологии Управления культуры Полтавской облгосадминистрации, Полтава
ЦП НАНУ – Центр пам'яткознавства Національної Академії наук України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури, Київ

НАШІ АВТОРИ

Андрієнко Владислав Петрович – кандидат історичних наук, доцент, громадський науковий консультант Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (м. Полтава).

Буйнов Юрій Володимирович – кандидат історичних наук, доцент-консультант історичного факультету Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна (м. Харків).

Векленко Віктор Олексійович – директор Громадського історико-етнографічного ставрографічного Музею Хреста (м. Дніпро).

Гейко Анатолій Володимирович – кандидат історичних наук, завідувач відділу палеогончарства Інституту керамології – відділення Інституту народознавства НАН України, старший науковий співробітник Національного музею-заповідника українського гончарства в Опішному, директор Мачухівського краєзнавчого музею (смт Опішня).

Гречко Денис Сергійович – старший науковий співробітник, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України (м. Київ).

Задніков Станіслав Анатолійович – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Музею археології Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна (м. Харків).

Єльніков Михайло Васильович – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії та міжнародних відносин Запорізького національного університету (м. Запоріжжя).

Калініна Євгенія Анатоліївна – старший науковий співробітник науководослідного експозиційного відділу археології Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (м. Полтава).

Крютченко Олексій Олександрович – пошукач відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України (м. Харків).

Кулатова Ірина Миколаївна – провідний науковий співробітник Комunalного закладу «Центр охорони та досліджень пам'яток археології» Полтавської обласної ради (м. Полтава).

Левченко Наталія Юріївна – завідувачка організаційним відділом Обласного комунального закладу «Харківський науково-методичний центр охорони культурної спадщини» (м. Харків).

Литвиненко Роман Олександрович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри всесвітньої історії та археології Донецького національного університету ім. Василя Стуса (м. Вінниця).

Лугова Любов Миколаївна – старший науковий співробітник науководослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (м. Полтава).

Приймак Віктор Володимирович – провідний науковий співробітник Комунальної установи «Історико-культурний заповідник «Більськ» Полтавської обласної ради, провідний спеціаліст групи «Охорона культурної

спадщини» Управління культури Сумської обласної державної адміністрації (м. Суми).

Рейда Роман Миколайович – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України (м. Київ).

Салуха Марина Леонідівна – головний спеціаліст відділу інфраструктури галузі культури міста управління культури Департаменту гуманітарної політики Дніпровської міської ради (м. Дніпро).

Сапегін Сергій Васильович – учитель історії Полтавської обласної гімназії-інтернату для обдарованих дітей імені А. С. Макаренка, старший науковий співробітник Музею-заповідника А. С. Макаренка, заслужений учитель України (с. Ковалівка Полтавського р-ну Полтавської обл.).

Супруненко Олександр Борисович – старший науковий співробітник, кандидат історичних наук, директор Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського, заслужений працівник культури України (м. Полтава).

Ткаченко Олександр Михайлович – завідувач науково-дослідного відділу фондів Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського (м. Полтава).

Шерстюк В'ячеслав Вікторович – директор Комунального закладу «Центр охорони та досліджень пам'яток археології» Полтавської обласної ради (м. Полтава).

Шилов Юрій Олексійович – кандидат історичних наук, професор, член Національної спілки письменників України (м. Київ).

Шрамко Ірина Борисівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та археології Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна, директор Музею археології Харківського національного університету ім. В. Н. Каразіна (м. Харків).

Щербань Анатолій Леонідович – доктор культурології, кандидат історичних наук, завідувач кафедри історії, музеєзнавства та пам'ятокознавства Харківської державної академії культури (м. Харків).

ЗМІСТ

Литвиненко Р. О. (м. Вінниця). До 80-річчя Владислава Петровича Андрієнка.....	3
Шрамко І. Б., Задніков С. А. (м. Харків). Дослідження В. П. Андрієнка на Більському городищі.....	16
Буйнов Ю. В., Левченко Н. Ю. (г. Харьков). Перші самостійні польові дослідження В. П. Андрієнка (до історії вивчення бондарихинської культури).....	32
Щербань А. Л. (м. Харків). Внесок Владислава Андрієнка у вивчення ідеограм на посуді Дніпро-Донського межиріччя	43
Андрієнко В. П. (м. Полтава). Про кераміку, прикрашену S-подібним штампом із поселення Пожарна Балка (типологія).....	49
Гречко Д. С., Крютченко О. О. (мм. Київ, Харків). Нові дослідження в ур. Царина Могила	57
Гейко А. В., Ткаченко О. М., Рейда Р. С., Сапегін С. В. (с-ще Опішная, м. Полтава, м. Київ, с. Ковалівка Полтавського району). Прогонянський могильник скіфського часу	64
Шерстюк В. В. (м. Полтава). Комплекс селищ скіфського часу біля с. Олефірщина: нові дослідження.....	73
Лугова Л. М. (м. Полтава). Матеріали скіфського часу з Пожарно-балківського поселення у зібранні Полтавського краєзнавчого музею імені Василя Кричевського.....	89
Кулатова І. М., Супруненко О. Б. (м. Полтава). Сарматське поховання на лівобережжі Сули.....	97
Приймак В. В. (м. Суми). До історії вивчення мікрорегіонів Дніпровського лісостепового Лівобережжя I–II тис. н. е. (В. П. Андрієнко та М. М. Семенчик).....	109
Єльников М. В. (м. Запоріжжя). Половецьке святилище на лівобережжі Молочного Лиману.....	117
Векленко В. О., Салуха М. Л. (м. Дніпро). Натільні хрести з околиць м. Кременчука у зібранні Громадського історико-етнографічного ставрографічного музею хреста	130
Шилов Ю. О. (м. Київ). Про виникнення археологічної астрономії в Україні.....	136
Калініна Є. А. (м. Полтава). Частина прикраси вузди коня із Західного Більського городища.....	143
Супруненко О. Б. (м. Полтава). Кілька нових знахідок із пониззя Псла та Орелі.....	147
Список скорочень	154
Наші автори	157

Наукове видання

СТАРОЖИТНОСТІ ЛІВОБЕРЕЖНОГО ПОДНІПРОВ'Я 2019

Збірник наукових праць

До 80-річчя В. П. Андрієнка

На обкладинці: 1 с. – корчага ранньоскіфського часу з поховання у кургані в ур. Перемірки в с. Більськ Полтавської обл. *Кераміка*. Фонди ІКЗ «Більськ», розкопки О. Б. Супруненко та І. М. Кулатової, 1999 р.; 4 с. – бляха скіфського часу із Західного укріплення Більського городища. *Бронза*. ПКМВК, знахідка І. Я. Новобранця, 1978 р.

Відповідальний за випуск – **В. В. Шерстюк**.

Відп. та наук. редактор – **О. Б. Супруненко**.

Коректура – авторська.

Комп'ютерний набір – авторський.

Фотограф – **С. В. Харченко**.

Технічний редактор та комп'ютерна верстка – **С. В. Хорєв**.

Переклад на англійську мову – **Н. Г. Кондратенко**.

Здано в набір 10.04.2019 р. Підписано до друку 05.09.2019 р.

Формат 60x84/16. Папір офсетний. Гарнітура Ньютон.

Друк офсетний. Обл.-вид. арк. 9,46. Ум. друк. арк. 9,77.

Тираж 305 прим. (1-й запуск – 150 прим.). Вид. № 226. Зам. 38.

Видавець та виготівник: ПП «Дивосвіт».

36014, м. Полтава, вул. Р. Кириченко, 36, оф. 3.

Тел. (0532) 50-65-63.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції, серія ДК № 866 від 22.03.2002 р.

До 80-річчя

В. П. Андрієнка.

1. Розкоп 12 на поселенні Пожарна Балка. 1981 р. *Фото В. П. Андрієнка.*

2. Вигляд на заплаву Ворскли з поселення Пожарна Балка, Полтавський район. 1991 р. *Фото В. П. Андрієнка.*

3. На Півночі далекій (р. Кожим, Комі АРСР). 1982 р. *Фото В. П. Андрієнка.*

4. У фондах Полтавського краєзнавчого музею. 2001 р. Разом із О. Б. Супруненьком та Р. С. Луговим. *Фото М. О. Радченка.*

5. На дачі зі внуком Миколкою, м. Донецьк. 2010 р.

До статті *І. Б. Шрамко, С. А. Заднікова* «Дослідження **В. П. Андрієнка** на **Більському городищі**». Рис. 5. **В. П. Андрієнко** із дружиною **Л. К. Андрієнко** в Музеї археології Харківського національного університету імені **В. Н. Каразіна**. Ознайомлення із матеріалами новітніх розкопок харківських учених на **Більському городищі** (26 січня 2017 р.).

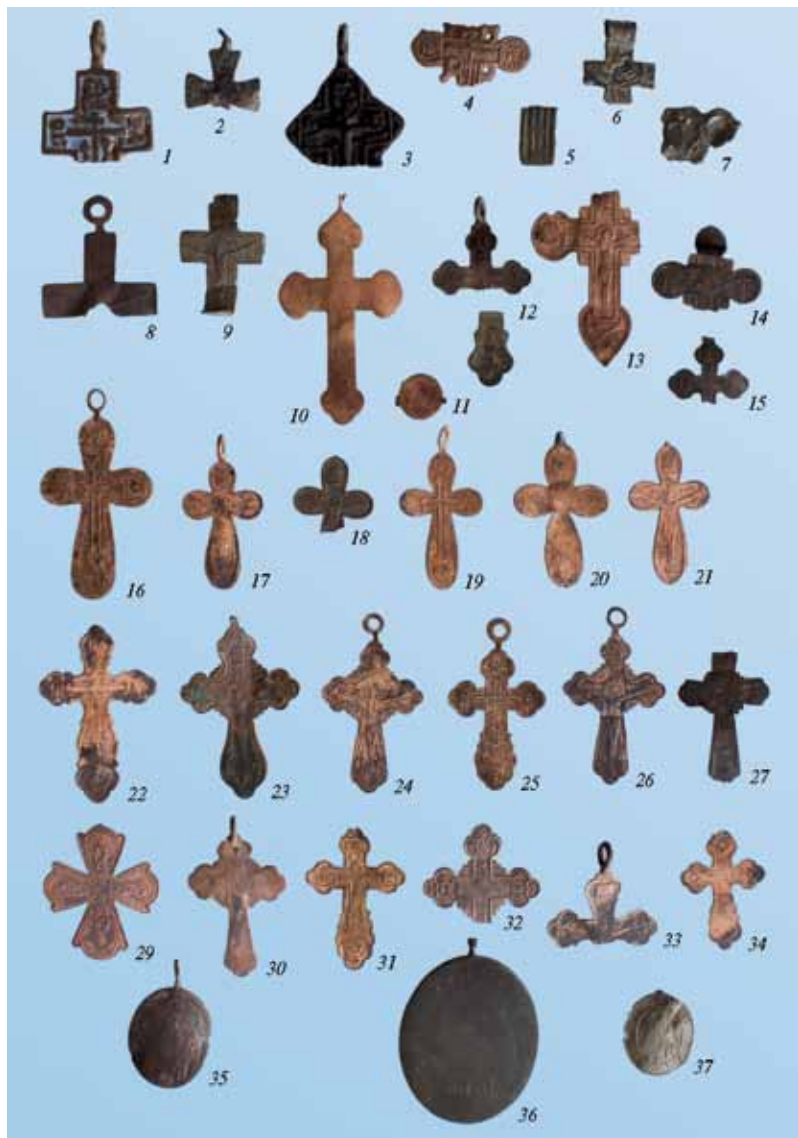
До статті *В. П. Андрієнка* «Про кераміку, прикрашену **S-подібним штампом** із поселення **Пожарна Балка** (типологія)». Рис. 2. Фрагменти ліпного посуду з **S-подібним штампом** із поселення **Пожарна Балка**.

До статті *І. М. Кулатової, О. Б. Супруненко* «Сарматське поховання на лівобережжі Сули». Рис. 1. Новобранець І. Я. «Село Березоточа, 1955 рік». Полотно, олія. 1999. Позначене місцезнаходження кургану в урочищі Біликів горб. Рис. 4. Березоточа, с., Біликів горб, ур. Речі з поховання. *Кераміка, ріг, бронза.*

До статті *В. О. Векленка, М. Л. Салухи* «Натільні хрести з околиць м. Кременчука у зібранні Громадського історико-етнографічного ставрографічного Музею Хреста». Рис. 1. Дівчина із двома хрестами в намисті та парубок (Полтавщина). Рис. 2. Дівчина із трьома хрестами в намисті та парубок (Полтавщина). Рис. 3. Пара з Кременчука. Рис. 4. Троє дівчат із Кременчука.

До статті В. О. Векленка, М. Л. Салухи «Натільні хрести з околиць м. Кременчука у зібранні Громадського історико-етнографічного ставрографічного Музею Хреста». Рис. 5. Комплекс натільних христів з околиць м. Кременчука Полтавської обл.

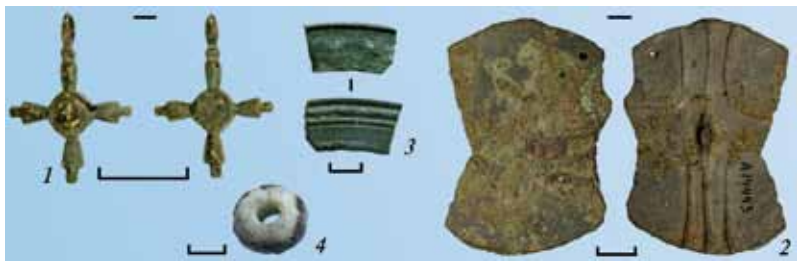
До статті *В. О. Векленка, М. Л. Салухи* «Натільні хрести з околиць м. Кременчука у зібранні Громадського історико-етнографічного ставрографічного Музею Хреста». Рис. 6. Комплекс натільних хрестів із околиць м. Кременчука Полтавської обл. Рис. 7. Українські жіночі й чоловічі хрести XVII–XVIII ст. Рис. 8. Українські етнічні землі на початку XX ст.

До статті *В. О. Векленка, М. Л. Салухи* «Натільні хрести з околиць м. Кременчука у зібранні Громадського історико-етнографічного ставрографічного Музею Хреста». Рис. 9. Українські жіночі нагрудні хрестики зі скляними вставками. Рис. 10. Запорозькі хрести з території Дніпропетровської, Полтавської і Харківської областей. Рис. 11. Натільні хрести з околиць м. Кременчука Полтавської обл.

До статті *Є. А. Калініної* «Частина прикраси вузди коня із Західного Більського городища». Рис. 2. Західне укріплення Більського городища, зольник № 10. Уламок бляхи. Бронза. Дар І. Я. Новобранця.

До статті *О. Б. Супруненка* «Кілька нових знахідок із пониззя Псла та Орелі». Рис. 1. Манжелія, с., Церковна гора, ур. Хрестик-тільник. Мідний сплав. Дар Романа Бодакви. Рис. 2. Манжелія, с., околиці. Фрагмент дзеркала. Бронза. Дар Олександра Сусіда. Рис. 3. Шедієве, с., Ігнатівка, ур. Уламок дзеркала. Бронза. Дар Івана Бовкуна. Рис. 4. Красногорівка, с. Намистина. Склопаста, кольорове скло. Дар Євгена Пономаренка.

До статті *В. В. Приймака* «До історії вивчення мікрорегіонів Дніпровського лісостепового Лівобережжя I – II тис. н. е. (В. П. Андрієнко та М. М. Семенчик)». Рис. 2. Сарматський горщик з ур. Коротушине біля сс. Коровинці та Вовківці (експозиція Роменського краєзнавчого музею). Фото автора.

ANTIQUITIES

OF THE DNIEPER LEFT BANK REGIONS

